



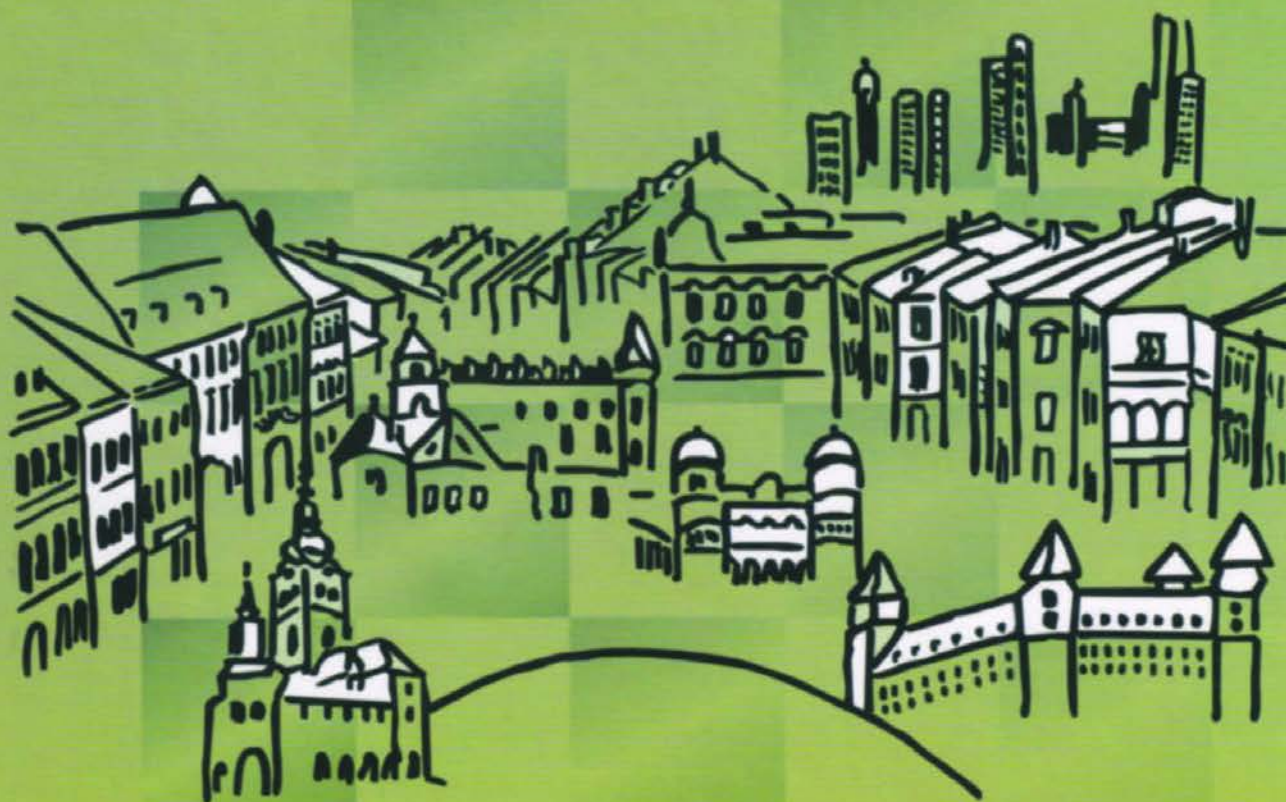
ERUDITIO
MORES
FUTURUM



Ústav etnológie
Slovenskej akadémie vied

Editori:

Alexandra Bitušiková a Daniel Luther



**KULTÚRNA A SOCIÁLNA
DIVERZITA NA SLOVENSKU**

IV. Spoločenská zmena a adaptácia

Kultúrna a sociálna diverzita na Slovensku IV
SPOLOČENSKÁ ZMENA A ADAPTÁCIA

Editori
Alexandra Bitušíková
Daniel Luther

Bratislava 2013

Editori

© Doc. PhDr. Alexandra Bitušíková, CSc., Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, 2013

© Daniel Luther, CSc., Ústav etnológie SAV v Bratislave, 2013

Recenzenti

Prof. Viera Feglová, CSc.

PhDr. Peter Salner, DrSc.

PhDr. Peter Slavkovský, DrSc.

Publikácia vznikla v rámci projektu VEGA 2/0099/11 Adaptácia obyvateľov mesta v procesoch spoločenských zmien (D. Luther, M. Hlinčíková, S. G. Lutherová, V. Wiesnerová), projektu VEGA 1/0738/13 Kultúrna a sociálna diverzita mesta v kontexte udržateľného rozvoja (A. Bitušíková, J. Darulová, K. Košťalová) a projektu ÚEt SAV 27/2010 Reflexie holokaustu a židovská identita (M. Vrzgulová).

Autori

©

Doc. PhDr. Alexandra Bitušíková, CSc., Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, 2013

Doc. PhDr. Jolana Darulová, CSc., Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, 2013

Mgr. Miroslava Hlinčíková, PhD., Ústav etnológie SAV v Bratislave, 2013

PhDr. Katarína Košťalová, PhD., Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, 2013

Daniel Luther, CSc., Ústav etnológie SAV v Bratislave, 2013

Mgr. Soňa G. Lutherová, PhD., Ústav etnológie SAV v Bratislave, 2013

Mgr. Ivan Souček, PhD., Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, 2013

PhDr. Monika Vrzgulová, CSc., Ústav etnológie SAV v Bratislave, 2013

Mgr. Vendula Wiesnerová, Ústav etnológie SAV v Bratislave, 2013

© Ústav etnológie SAV v Bratislave, 2013

© Inštitút sociálnych a kultúrnych štúdií FHV, Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, 2013

Jazyková korektúra

PhDr. Ingrid Kostovská

Prvé vydanie 2013

Tlač Zing Print

ISBN 978-80-88997-52-8

EAN 9788088997528



Ústav etnológie
Slovenskej akadémie vied



ERUDITIO
MORIS
FUTURUM

OBSAH

Úvod

Daniel Luther 5

Premena mikro- a makrosvetov v období postsocializmu

Soňa G. Lutherová 8

ZMENY V PRACOVNOM A ŽIVOTNOM ŠTÝLE

Zmeny v pracovnom živote: príbeh jednej firmy a jej zamestnancov

Katarína Košťalová 19

Cesty k udržateľnému životnému štýlu: premena stravovacích praktík

Alexandra Bitušíková 36

Adaptácia migrantov z Vietnamu na spoločenskú zmenu

Miroslava Hlinčíková 52

NOVÉ KULTÚRNE FORMY

Akultúracia tradičnej indickej medicíny na Slovensku

Ivan Souček 65

Akceptace hnutí LGBTI v súčasnom spoločensko-politickom kontextu

Vendula Wiesnerová 79

VYROVNÁVANIE SA S MINULOSŤOU

Holokaust na Slovensku: perspektíva divákov. Vyrovnaní s minulosťou?

Monika Vrzgulová 98

Adaptácia nútené vyst'ahovaných rodín v Akcii B: minulosť a prítomnosť

Jolana Darulová 114

ZHRNUTIE PROBLEMATIKY

Daniel Luther 129

LITERATÚRA 134

MIESTNY REGISTER 147

ÚVOD

Publikácia, ktorú predkladáme verejnosti, je zameraná na procesy adaptácie jednotlivcov a skupín obyvateľov miest v období spoločenskej zmeny, ktorá nastala po roku 1989. Pád komunizmu v Československu bol navonok jednoduchým aktom formálneho vzdania sa moci, ktorým KSČ uznala svoju neschopnosť ďalej viesť túto krajinu. Zmeny, ktoré nasledovali, sa ale dotkli takmer každej stránky každodenného života. Vývoj v nestabilnej a rôznorodej politickej situácii sa premietal do spoločenských vzťahov, reštrukturalizácia vlastníctva mala pre niektorých pozitívne a pre iných negatívne dôsledky, zmeny na pracovnom trhu a v zamestnaneckých vzťahoch oslabili životné istoty a menili pracovné návyky, zdedené zo socializmu. Na Slovensko prišli zahraničné firmy a ich manažéri, globálne overené reklamné spôsoby, tovar z celého sveta, ktorý menil kultúru odievania, bývania, stravovania... Médiá prekročili hranice „socialistického tábora“ a prinášali nové idey, ideály, kultúrne vzory i spôsoby správania. „Svet“ k nám prenikol rôznymi cestami, žijú medzi nami imigranti, ale aj my sme slobodne prekročili hranice, spoznávali jeho mnohoraké podoby a kopirovali skúsenosti. Prestali sme byť izolovanou krajinou. Zakonzervované kultúrne modely rozbila „všemocná ruka trhu“, ktorý sa stal pre mnohých určujúcim kritériom hodnôt. Norma, ktorú naša spoločnosť stavia pred svojich členov, je norma schopnosti a ochoty hrať rolu konzumenta (Bauman 1999: 98). Komeracionalizácia a globalizácia sú sprievodnými javmi týchto procesov.

Tieto a ostatné, viac-menej nevyčísliteľné zmeny, majú svoj základ v premene politického a ekonomického systému. Procesy zmien, ktorými prešla spoločnosť v období postsocialistickej transformácie, predstavujú etapovitý skok medzi minulosťou a prítomnosťou (Hann 2002). Zavedenie nového právneho poriadku, v ktorom sa uzákonnili ľudské práva jednotlivca, jeho osobnej slobody a súkromného vlastníctva, tvorí štartovaciu čiaru rozpadu unifikovanej spoločnosti a jej individualizáciu. Socializmom homogenizované spoločenstvá sa v duchu postmodernity roztrieštili podľa individuálnych možností a stratégií. Sociálna štruktúra obyvateľstva sa začala výrazne diverzifikovať. Oživenie národnostných a náboženských menšín, ale tiež vznik nových komunít na nekonformných ideových základoch vnímame ako súčasť procesu, ktorý utváral vnútornú diverzitu miest (Hannerz 1980). A. Bitušíková ho charakterizuje vo svojej kapitole nasledovne: „Rapidný nárast diverzity bolo možné okamžite sledovať vo všetkých sférach života: v diverzifikácii ekonomickej štruktúry a vlastníckych vzťahov; prehĺbujúcej sa sociálno-ekonomickej stratifikácii; meniacej sa etnickej a náboženskej štruktúre obyvateľstva; rozvoji alternatívnych druhov vzdelávania, umenia a kultúry; v šírení nových technológií a spôsobov komunikácie; ako aj v širokom sortimente tovarov v obchodoch a ponuke služieb. Tento rýchly nástup

zmien v spoločnosti, vyvolaný postsocialistickou transformáciou a následne globalizáciou, mal vplyv na rastúcu pluralitu životných štýlov a životných nárokov a prispel k prehĺbeniu konzumného spôsobu života“ (Bitušiková 2010: 5).

Z uvedeného je zrejmé, že spoločenská zmena vyvolala zmenu sociálnu aj kultúrnu. Kým sociálna zmena sa týka premien v sociálnej štruktúre spoločnosti, vo vzorcoch sociálneho správania a kultúrnych vzorcoch správania (podrobnejšie Kapferer 1997: 428-429), pri kultúrnej zmene ide o transformácie sociokultúrnych systémov, kultúr alebo ich častí (podrobnejšie Hatch 1997: 94-96). Dôsledky týchto zmien sa tak prejavujú v hodnotových orientáciách, ku ktorým patria aj zmeny postojov k spoločenským javom (lojalita, konformita, odpor), v transformáciách identít (etnickej, sociálnej, religióznej, rodovej atď.), životných štýlov a kultúrnych modelov. Pre autorov tejto publikácie predstavujú rámec problematiky adaptácie jednotlivcov a skupín na spoločenskú zmenu. V antropologickom ponímaní sa adaptácia chápe ako nárast similarity, podobnosti a sprevádza ju rad sociálnych interakcií (Glick 2008: 1). Ide o prispôsobenie, ale adaptácia nemusí vyjadrovať stotožnenie. V adaptačných stratégiách sa môžu objaviť aj úplne protichodné koncepcie, reagujúce na zmenený spoločenský vývin (napr. v ére globalizácie príklon k lokálnej kultúre).

V každodennom a sviatočnom živote sa po roku 1989 zmenilo „mnoho“, ale etnologickým výskumom sme zatiaľ exaktne zachytili len málo z toho, „čo“ je v živote obyvateľov slovenských miest pozmenené alebo úplne nové. Toto konštatovanie nie je kriticky zamerané. Odborná literatúra o postsocialistickom období je bohatá a aj u nás vyšli práce, o ktoré sa autori tejto monografie opierajú. Ale, ako konštatujú Michael Burawoy a Katherine Verdery (1999: 1), v konvenčných obrazoch postsocialistickej transformácie je mikroúroveň determinovaná štruktúrami politiky a ideológie makrocharakteru s malým teoretickým zovšeobecnením nenaplánovaných lokálnych dôsledkov politických a kultúrnych vplyvov, prelínajúcich sa s ekonomickými bojmi. V analytických častiach publikácie sa zaoberáme práve mikroúrovňami (lokálnymi a individuálnymi). Podrobnejšie charakteristiky postsocialistického vývoja, spracované na podklade publikovaných prác Soňou G. Lutherovou v úvodnej kapitole, tvoria vstup do problematiky postsocialistickej spoločenskej zmeny a všeobecný spoločenský kontext k témam ostatných kapitol.

Výrazným fenoménom zmien bola reštrukturalizácia vlastníctva mnohých štátnych firiem. Zmeny vlastníkov a vstup zahraničných firiem a ich manažérov, prepúšťanie zamestnancov, zavádzanie nových technológií a kultúry práce zasiahli do pracovného života mnohých ľudí. Túto tému rieši Katarína Košťalová v prostredí Zvolena.

Reakciou na rýchlu a niekedy aj kontroverznú modernizáciu spoločnosti po roku 1989 sa stala aj otázka udržateľného rozvoja. Globalizácia k nám priniesla nielen globálne produkty, ale aj vzory alternatívneho životného štýlu. Alexandra Bitušiková sa prostredníctvom antropologických koncepcií štúdia kultúry jedla a stravovacích praktík zaoberá adaptáciou ľudí na globalizačné zmeny ekonomických inštitúcií a so-

ciokultúrnych foriem, noriem a hodnôt. Skúma aplikáciu nových kultúrnych vzorov v prostredí Banskej Bystrice.

Obdobný problém sa dotkol aj vietnamských imigrantov, ktorí sa na Slovensku udomácnili už za socializmu. V období transformácie spoločnosti prišli o prácu a museli hľadať nové životné stratégie, v ktorých uplatnili importované kultúrne vzory. Miroslava Hlinčíková sa popri tom zaoberá aj ďalším novým spoločenským javom, ktorým bola a je imigrácia nových vietnamských prisťahovalcov do Bratislavy.

S prisťahovalectvom súvisí aj prienik nových kultúrnych foriem. Ivan Souček sa zamerával na tradičnú indickú medicínu, ktorú u nás praktizujú indickí migranti. V antropologickom ponímaní ide o druh etnomedicíny, ktorý prenikol aj do európskeho priestoru. Spôsob šírenia a adaptácie tohto kultúrneho javu spadá do kategórie akulturačných procesov, ako sa o tom zmieňuje aj Soňa G. Lutherová. Rovnako môžeme uvažovať aj v prípade šírenia hnutia LGBTI, ktoré je v našom priestore tiež novým kultúrnym fenoménom. Problém jeho akceptácie a adaptácie v slovenskej spoločnosti má aj politický rozmer, čím sa zaoberá Vendula Wiesnerová.

Posledný tematický okruh tvorí vyrovnávanie sa s minulosťou. Patrí to taktiež k procesom transformácie spoločnosti, ktorá sa menila na demokraticky otvorenú. Verejne sa začali diskutovať aj krivdy z minulosti, páchané v totalitných režimoch. Otvorili sa témy dovtedy tabuizované alebo ideologicky skreslene interpretované. Spoločnou charakteristikou nami pripravených príspevkov je skutočnosť, že sú to krivdy páchané na našich občanoch našimi občanmi. Problematika je o to citlivejšia, že ich aktéri alebo priami potomkovia žijú medzi nami. Monika Vrzgulová sa zaoberá svedkami udalostí z vojnového obdobia, keď boli prenasledovaní a transportovaní židovskí spoluobčania. Jolana Darulová obrátila pozornosť na občanov, ktorí boli po nástupe komunistov k moci označení za nepriateľské živly a v rámci Akcie B z miest nútene vystávaní, zbavení živností, majetku či spoločenských pozícií. Všimá si okolnosti ich vtedajšej adaptácie v novom spoločenstve, ako aj ich postoje a rozhodnutia po roku 1989, keď zákon umožnil aj reštitúcie majetku.

Publikácia je štvrtou zo série Kultúrna a sociálna diverzita na Slovensku. Príspevky v nej zaradené ukazujú diferencovanú spoločnosť a kultúru, ktorá sa zrodila v transformujúcej sa spoločnosti. Keďže spoločenská zmena sa dotkla prakticky všetkých oblastí života v meste, považujeme toto monografické spracovanie za sondu do vybraných tém, nevyhnutne neúplnú, ktorá otvára novú problematiku urbánno-etnologického výskumu.

Daniel Luther

PREMENA MIKRO- A MAKROSVETOV V OBDOBÍ POSTSOCIALIZMU

Soňa G. Lutherová

V priebehu vyše dvadsiatich rokov od „nežnej“ revolúcie prebehla v stredoeurópskom, zvlášť v slovenskom kontexte, rapídna premena životných podmienok – socio-kultúrnych, ekonomických, ale aj materiálnych. Transformácia mala svoje špecifické podoby, a to nielen v porovnaní jednotlivých postsocialistických krajín, no zároveň aj naprieč ich regiónmi a sociálnymi segmentmi (Podoba 2007: 6). Spoločenská zmena sa uskutočnila od mikro- až po makrorovinu. Ľudia v roli aktérov a nositeľov transformácie, či inokedy naopak jej pasívnych pozorovateľov, „unášaných“ vonkajšími okolnosťami, boli viac či menej schopní adaptovať sa, prispôbiť svoje konanie a stratégie novým životným podmienkam. V príspevku sa zaoberám základnými charakteristikami spoločenskej zmeny, definovanej a vymedzenej obdobím postsocializmu, v kontexte premien urbánneho prostredia na Slovensku. Ústredným momentom kapitoly je otázka, akým spôsobom sa celospoločenská transformácia odrazila v každodennosti jednotlivcov.

Ako upozornil antropológ postsocializmu Chris Hann, za náhlou a neraz živelnou premenou spoločnosti na makrorovine spravidla zaostáva pomalšia transformácia myslenia ľudí (Hann 2007). I keď nastane nevyhnutná konjunkúra záujmov a vzťahov na rozličných úrovniach spoločnosti, ktorá vyvrnie do zmeny spoločenského systému, normy, hodnoty a predstavy ľudí zostávajú do veľkej miery tie isté. Po páde socialistického režimu a viac či menej živelnom, traumatizujúcom a bolestivom období deväťdesiatich rokov (Lipták 2008), spojenom s hospodárskou krízou a rozličnými vnútropolitickými i širšími sociálnymi tlakmi, celospoločenská transformácia nevyhnutne vyústila do spustenia adaptačných mechanizmov jednotlivcov a skupín, prispôbujúcich sa dynamicky sa meniacim podmienkam. Na premeny každodennosti napokon vplývala aj postupná generačná výmena, poslední pamätníci a pamätníčky socializmu a pádu režimu sú dnes tridsiatnikmi a následné generácie disponujú len sprostredkovanými reprezentáciami minulosti, uchovanými a (re)konštruovanými v kolektívnych a individuálnych pamätiach (Lutherová G. 2010). Obdobie socializmu, rovnako ako jeho stopy a rezíduá v súčasnosti, pre nich nie sú „témou dňa“, stávajú sa skôr abstraktným rozprávaním o vzdialenej minulosti. Zároveň sa nezadržateľne mení charakter spoločnosti – krajiny v strednej a východnej Európe sa otvorili svetu a tým sa zmenili ich pravidlá, podoba, ako aj spôsob života ich obyvateľov.

Bezprostredne po zmene režimu sa ľudia v postsocialistickom kontexte pre západnú antropológiu na chvíľu stali antropologickým „*other*“ (Humphrey 2002: 14).

Ako charakterizovala Caroline Humphrey, v súčasnosti sa záujem antropologického mainstreamu obracia do iných častí sveta, ďalej na východ či do bývalých európskych kolónií. V akademickom diskurze stále častejšie zaznievajú hlasy spochybňujúce použitie termínu postsocializmus, ktorý len do istej miery zodpovedá rozličným podmienkam a okolnostiam v jednotlivých krajinách bývalého východného bloku. Zároveň však podľa Humphrey platí, že v sociálnej realite nikdy nemôže prebehnúť náhla a dramatická zmena do tej miery, že by nové podmienky a spôsob života nahradili v plnej miere tie predošlé. Socializmus prenikal celým fungovaním spoločnosti, od konania aktérov až po ideológie a ich verejné (a do istej miery aj súkromné) manifestácie (Humphrey 2002). V tomto zmysle išlo o vnútorne konzistentný politicko-ekonomický systém, ktorého hĺbka, rozsah a dĺžka trvania nevyhnutne vtlačili krajinám východného bloku spoločné črty, respektíve zanechali len určité – obmedzené možnosti následného vývoja po rozpade režimu (Bunce 1999: 757). A teda hoci postsocializmus môže byť považovaný za akademický konštrukt, zároveň zostáva označením a reprezentáciou doby, v ktorej ľudia žili a žijú.

Z ČOHO VYCHÁDZAME?

Na to, aby sme porozumeli zákonitostiam obdobia po páde socialistického režimu, je nevyhnutné aspoň stručne charakterizovať spoločnosť, z ktorej vyplynul. Základným integračným mechanizmom socialistických spoločností bol podľa Katherine Verdery monopol redistribúcie statkov ako centrálny legitimitačný princíp byrokratického aparátu. Dôležitejšia ako maximalizácia statkov v tomto zmysle bola ich kontrola, a to najmä kontrola statkov kľúčových, ktoré zvyšovali kapacitu aparátu k ich ďalšej alokácii. Dôraz bol preto kladený napríklad na ťažký priemysel, ktorý bol systematicky podporovaný aj na úkor priemyslu spotrebného. Ťažký priemysel totiž produkoval centrálnu kontrolovateľnú zdroj, na rozdiel od spotrebného tovaru, ktorý sa spod kontroly štátneho aparátu ľahko vymyká do rúk trhu (Verdery 1991: 420). Spotrebné správanie a stratégie obyvateľstva boli ovplyvnené obmedzeným prístupom k tovaru, ktorým primárne disponoval štát. Socialistická modernizácia sa podľa Búrikovej opiera o podceňovanie úlohy dopytu v organizácii produkcie a spotreby, ktoré definovala v intenciách núteného sociálneho šetrenia a obmedzovania. „Socialistický systém v snahe plánovať produkciu podriaďoval potreby populácie byrokratickému plánovaniu – spotreba bola obetovaná v prospech výroby a kontroly produktov,“ (Búriková 2006: 85). Ovládnutie výrobných prostriedkov, ako aj narušenie tradičných zdrojov obživy a samozásobiteľského hospodárenia však zároveň preorientovali vzťah ľudí od výroby smerom k spotrebe.

Centrálna kontrola statkov sa spájala s princípom mäkkých rozpočtových obmedzení (Verdery 1991: 422). Nereálne nastavené očakávania vo vzťahu k produkcii firiem, podnikov, ale aj celých výrobných odvetví, spojené s nízkymi sankciami za (z kapitalistickej perspektívy) „neefektívne“ hospodárenie, (de)formovali charakter

a štruktúru hospodárenia štátu. Takéto podmienky vytvárali ekonomiku nedostatku (Kornai 1980), ktorá aktérov nevyhnutne motivovala k hľadaniu nových – legálnych či nelegálnych – stratégií pre získanie nedostatkového tovaru. V socialistickom kontexte tak popri centrálne plánovanom hospodárení fungovali aj viac či menej prehliadané hospodárstva tieňové, ktoré síce predstavovali hrozbu voči alokatívnemu monopolu centra, no zároveň boli nevyhnutnou platformou pre zabezpečovanie potrieb obyvateľstva. Všetci aktéri – od jednotlivcov až po spoločnosti, sa v takýchto podmienkach snažili využívať svoje pozície ako platformy pre získanie prístupu ku zdrojom. V podmienkach kultúry nedostatku preto nadobúdali na význame sociálne siete spojené s „rodinkárstvom“, výmenou služieb a tovaru, ktoré boli súčasťou rôznych úrovní „neformálnej“ ekonomiky (Možný 2009: 43).

Tieto procesy však zároveň narúšali postavenie politických centier. Štátny aparát, ktorý si uzurpuje spoločenskú moc na úkor iných sociálnych aktérov, je podľa Verdery spravidla oslabený akýmkoľvek sociálnymi prekážkami, ktorým čelí. Politické a ekonomické smerovanie, rovnako ako strategické plány, sú definované centrom, ale ich implementácia prebieha v lokálnom kontexte. V takýchto podmienkach ľahko dochádza k strate kontroly centra a nekontrolovateľnému drobeniu moci (Verdery 1991: 423). A napokon, štát môže byť len taký silný, ako je silný vzťah jeho občanov k nemu. Tento moment sa v socialistickej spoločnosti odzrkadlil v spôsobe, akým sa socialisticke štáty a ich symbolická moc premietali do každodennosti ľudí. Následkom toho, že tieto vzťahy boli narušené, neostávalo byrokratickým aparátom iné, ako zvoliť alternatívne spôsoby kontroly vlastných obyvateľov. Bezprostrednou konzekvenciou bola napríklad politizácia kultúry a snaha o bezprecedentné ovládanie kultúrnej produkcie. Avšak aj v tomto prípade akcia vyvolala reakciu: kultúrny ekvivalent tieňového hospodárstva, ktorý predstavovala alternatívna kultúra, od samizdatovej literatúry až po neformálne hnutia a občianske iniciatívy (Verdery 1991: 420-431). Medzi jednotlivými socialistickými satelitmi však v tejto súvislosti panovali do istej miery rozdiely, situácia v Československu bola z makroekonomického hľadiska lepšia ako v ostatných štátoch sovietskeho bloku (najmä do konca šesťdesiatych rokov), čo malo „demobilizujúci“ vplyv na šírenie myšlienok disentu (napr. Holý 1992; Možný 2009).

Život v uzatvorenom ekonomickom priestore na východ od „železnej opony“ prebiehal vo vlastnom historickom čase, tempe, riadenom špecifickými kritériami hodnotenia potrieb obyvateľstva (Lipták 2008: 63). Príčiny pádu socializmu napokon možno hľadať v súbežnom pôsobení viacerých – vnútroštátnych, ale i globálnych – politických, sociálnych a ekonomických faktorov. Medzi inými bolo dôvodom postupné narušenie viditeľných i neviditeľných väzieb medzi makro- a mikrorovinou fungovania spoločnosti a medzi opisom (propagandou) a realitou, ktoré vyústili do kolapsu systému na jeho rozličných úrovniach. Dejinný prevrat tak bol podľa Iva Možného realizáciou „...vektoru križiacich sa a spravidla nerefektovaných dlhodobých záujmov rôznych jednotlivcov a celých sociálnych skupín“. (Možný 2009: 113).

PROTIREČIVÁ SOCIÁLNA ZMENA

Vlastnosti a zákonitosti spoločenského systému sú napokon lepšie čitateľné v priebehu jeho postupného rozkladu v tranzitívnom období (Verdery 1991: 420). Zmena po páde socialistického režimu nebola formálnou a ako takú ju ani nie je ľahké časovo ohraničiť. Spájala sa s fundamentálnymi transformáciami politických, sociálnych, ale aj majetkových vzťahov, ktoré pretrvávajú až do súčasnosti, rovnako ako ich dôsledky. Dominantným aspektom spoločenskej zmeny bola v prvom rade strata monopolnej kontroly komunistickej strany nad byrokratickým aparátom a politickou sférou, ako aj súvisiaci vzostup súperiacich politických strán a neštátnych organizácií. Súbežne prebiehalo potlačenie inštitútu verejného vlastníctva rozvíjajúcim sa súkromným sektorom, a to najmä prostredníctvom procesov privatizácie a reštitúcií majetku. Procesy súviseli s decentralizáciou ekonomického a politického života a snahou o nastolenie kapitalistických trhových princípov (Verdery 1991: 432). Rok 1989 napokon zároveň sprevádzali hlboké deštrukcie politických inštitúcií, ekonomiky, strategických elít, ako aj znehodnocovanie kultúrneho kapitálu, ktoré mali podľa Liptáka obdobu len v komunistickom prevrate roku 1948 (Lipták 2008).

Postsocialistická transformácia nebola jednoduchá a priamočiara, naopak zahŕňala navzájom protirečivé procesy, zasahujúce do života jednotlivcov. Politické a ekonomické systémové prvky a inštitúcie vo všeobecnosti neboli zavádzané s ohľadom na niektoré aspekty socialistickej minulosti a v postsocialistickej realite fungovali inak, ako predpokladali politickí aktéri (Hann 2000). V súvislosti s reštitúciami poľnohospodárskej pôdy napríklad otázka morálky, spojená s reinštaláciou inštitútu súkromného vlastníctva, často kolidovala s ekonomickou racionalitou a snahou o efektívne využívanie pozemkov. Konkrétne riešenia mali preto na mikroúrovni neraz až tragické následky a mnohým zmenili životnú trajektóriu, a to nie nevyhnutne v pozitívnom zmysle (Verdery 2004).

Niektoré prvky postsocialistickej transformácie vyplývali zo samotnej zmeny spoločensko-politického systému. Netreba však opomínať, že iné boli dôsledkom širších procesov na globálnej úrovni. Obdobie po roku 1989 otvorilo globálnym zmenám aj slovenskú spoločnosť. Po páde železnej opony a porážke reálneho socializmu získal (neo)liberalizmus pozíciu ideologického monopolu (Harvey 2007). Zároveň do strednej a východnej Európy razantne prenikli globalizačné procesy, charakteristické neustále sa zvyšujúcim tokom kapitálu, tovaru a informácií. V analýze postsocialistického prostredia by sme preto nemali privilegovať javy, špecifické pre bývalé socialistické krajiny, a pritom stratiť zo zreteľa prvky, týkajúce sa všetkých rozvinutých priemyselných krajín (Hann 2002: 9).

Ako definovali Bitušiková a Luther, globalizácia ako proces vyvoláva v akademickom diskurze rozporuplné postoje. Na jednej strane pesimistické – vzťahujúce sa k ekonomickej deštrukcii a následnému rozpadu lokálnych komunít v rôznych častiach sveta, súvisiacemu prehľbovaniu sociálnych rozdielov a decimovaniu nižších

spoločenských vrstiev, či nevyhnutnej strate kontroly nad stále živelnejšími globálnymi ekonomickými procesmi (Bitušiková – Luther 2010: 19). Tie vyúsťujú do hospodárskych kríz, prehlbujúcich sociálne neistoty veľkých častí populácie. Globálne hospodárstvo, ekonomika, ale aj sociálne vzťahy sa vymykajú spod spoločenskej kontroly. Špecifickým dôsledkom globalizácie je potlačenie či zánik lokálnych spoločenských a kultúrnych javov. V iných prípadoch však procesy naopak podnecujú revitalizáciu či vytvorenie osobitých a inovatívnych lokálnych foriem. Procesy charakterizuje stúpajúca miera nerovnosti medzi centrami a perifériami, ktorá sa prejavuje medzi jednotlivými štátmi, ale aj ich regiónmi (Kalb 2002: 317). Otvorenie krajiny globálnemu svetu však zároveň znamenalo prienik kapitálu, tovaru, služieb a investičných príležitostí. Globalizácia znamená svet nových možností, v ktorom možno interagovať, komunikovať, pracovať a cestovať v čase a priestore náročnosťou stlačenia prstov na klávesnici. Dostupnosť takejto „ľahkosti bytia“ je ale do veľkej miery obmedzená – determinovaná možnosťami jednotlivcov, a to najmä ich prístupom ku kapitálu. Nové spoločenské podmienky tak priniesli veľké výhody pre vybrané časti obyvateľstva, medzi ktoré patria najmä vzdelaní mladí ľudia, často z urbánneho prostredia, ktorí benefitujú z nadobudnutej dostupnosti informácií, získali možnosť pohybovať sa a interagovať v globálnom kontexte.¹

Postsocialistické prostredie ako celok, opomenúc osobitosti jednotlivých štátov a regiónov, v porovnaní s inými krajinami na podobnej úrovni socioekonomického vývoja, podľa Bunce charakterizuje do istej miery osobitý socioekonomický profil (napr. relatívne rovnomerné rozloženie výšky príjmov obyvateľstva). Špecifické sú aj pretrvávajúce politické a ekonomické problémy, vyplývajúce z procesu privatizácie a korupcia vzťahujúca sa k revitalizácii a zavádzaniu nových foriem vlastníckych vzťahov. Postsocialistický kontext vo všeobecnosti definuje slabá vymožitelnosť práva a súvisiaca nedôvera obyvateľstva v politických lídrov ako aj v politické a ekonomické inštitúcie, podieľajúce sa na chode štátu (Bunce 1999: 758-759). Do istej miery homogénny vývoj v postsocialistických spoločnostiach vysvetľuje Don Kalb prostredníctvom nevyhnutnej kauzality, ktorá nevyplýva len zo spoločnej socialistickej minulosti, ale práve z príbuzných premien vzťahov, praktík, makro- a mikro- spoločenských procesov v transformačnom období, ako aj zo súčasných predstáv ďalšieho smerovania zo strany politických aktérov. Analytický dôraz na nadväznosť vývoja sociálnych javov podľa neho vysvetľuje, ako sú znalosti, návyky a siete z minulosti využívané ako nástroje v súčasných podmienkach. Rovnako vysvetľuje, prečo sa mnohí aktéri v postsocialistickom kontexte nestali nadšencami tranzície, ale naopak si vytvárajú vlastné, ambivalentné stratégie (Kalb 2002: 323). Ekonomické vzťahy v postsocializme sú z perspektívy politických činiteľov do veľkej miery dôsledkom ekonomických intervencií – transformácia sa v tomto zmysle primárne odvíjala od privatizácie, liberalizá-

¹ Spoločenskou skupinou, ktorá zo zmeny režimu primárne benefitovala, boli napokon aj už existujúce elity, ktoré sa vedeli rýchlo adaptovať na dynamicky sa rozvíjajúce pravidlá a zákonitosti.

cie cien, inflácie či manipulácie s úrokovými sadzbami. Keď sú však takéto intervencie konfrontované s každodenným životom, reakcia na ne je vždy ukotvená v neekonomickú praxi, aktivitách a konaní aktérov (Burawoy – Verdery 1999: 14). Príkladom môžu byť rozporuplné vzťahy a procesy, ktoré vyplynuli z premeny majetkových vzťahov, v súvislosti s renesanciou inštitútu súkromného vlastníctva či špecifickým postojom ľudí ku kolektívnemu vlastníctvu v postsocializme (Lutherová G. 2012).

POSTSOCIALIZMUS „MALÝCH“ SVETOV

Ako sa spoločenská zmena na úrovni makroprocesov odrazila v tzv. „malých transformáciách“? (Róna-Tas 1997) Do akej miery boli jednotlivci schopní prispôbiť sa dramaticky meniacim spoločenským podmienkam a akým spôsobom sa na nich podieľali a podieľajú? S nastolenými otázkami súvisí problematika adaptácie, podľa klasickej definície Redfielda, Lintona a Herskovitsa chápaná ako fenomén vzťahujúci sa k problematike akulturácie. Tá je následkom priameho stretnutia skupín jednotlivcov s navzájom odlišnými kultúrami, keď dochádza ku zmene kultúrnych vzorcov na jednej alebo oboch zúčastnených stranách. Špecifické prvky môžu byť základom pre fungujúci kultúrny celok, vnímaný a prežívaný ako harmonický a zmysluplný. Ich následkom však naopak môže byť séria protichodných a konfliktných postojov a perspektív, s ktorými sa jednotlivci vyrovnávajú vo svojej každodennosti (Redfield – Linton – Herskovits 1936). Klasické ponímanie akulturácie a adaptačných procesov je inšpiratívne aj vo vzťahu k zmenám v postsocialistickom kontexte. Otvorenie trhov, spojené s prenikaním kultúrnych javov zo západu, posilnené tlakom neoliberalistického étosu a neustále vzrastajúcimi možnosťami vzájomnej komunikácie, prinieslo rapidnú premenu životných podmienok na všetkých úrovniach spoločnosti.

Konvenčné analýzy spoločenskej transformácie podľa Burawoya a Verdery chápu mikrorovinu výlučne ako platformu pre vyjadrenie makroštruktúr, prístupov a ideológií. Takýto prístup však len málokedy zohľadňuje význam, vplyv a dôsledky lokálneho politického, ekonomického a kultúrneho kontextu, rovnako ako konania jednotlivých aktérov v konkrétnych životných situáciách (Burawoy – Verdery 1999: 1-2). V postsocializme bol vzťah medzi makroštruktúrami a každodennosťou jednotlivcov determinovaný kolapsom politického systému jednej strany, ako aj centrálne riadeného hospodárstva. Ekonomická a politická transformácia priniesla nové spoločenské podmienky. Otvorenie trhu, procesy ako privatizácia či reštitúcie, „...v kontexte zmien globálneho systému akumulácie radikálne zmenili pravidlá hry a parametre konania, v ktorých si aktéri naplňujú svoje každodenné povinnosti a praktiky“ (Burawoy – Verdery 1999: 2). Dezintegrácia systému po páde železnej opony umožnila jednotlivcom do väčšej miery vytvárať stratégiu a vzorce konania vo vlastných mikrosvetoch. Jednotlivci sa v novom kontexte ťažšie orientujú, no zároveň sa im čiastočne vytvoril priestor pre autonómne strategizovanie, ktoré môže priniesť neočakávateľné dôsledky. V niektorých prípadoch sa ich konanie javí ako inovatívne, inokedy naopak odmie-

tajúce či pasívne, nesúce odkazy dedičstva socializmu. Zdanlivé replikovanie javov či modelov správania z obdobia bývalého režimu však môže byť rovnako dobre reakciou na nové podmienky prostredia, napríklad jeho trhové zmeny. Takéto konanie sa môže javiť ako pozostatok socializmu aj preto, že je pomenované a vyjadrované slovníkom a symbolikou, zaužívanými počas predrevolučného obdobia (Burawoy – Verdery 1999: 1-2).

Adaptačné mechanizmy a stratégie ľudí zároveň boli a sú definované normami a hodnotami, rovnako ako zákonitosťami systémov, z ktorých sa spoločnosť vyvinula. Burawoy a Verdery sociálnu zmenu po roku 1989 pripodobnili Polanyiho analýze spoločenského odporu voči rozmachu trhu v polovici devätnásteho storočia. V postsocialistickom prostredí podľa nich pozorujeme podobné procesy, charakterizované selektívnym prijímaním a prisvojovaním si nových možností zo strany aktérov, improvizáciou či explicitným odporom voči transformujúcim sa životným podmienkam a okolnostiam. Na konci dvadsiateho, rovnako ako v polovici devätnásteho storočia, pritom bola ústredným činiteľom prudko sa rozvíjajúca kapitalistická ekonomika v stále širšom globálnom rámci (Burawoy – Verdery 1999: 15-16). V postsocialistickom kontexte nastali dramatické premeny v štruktúre hospodárstva a výroby. Súbežne s prenikom nadnárodných obchodných reťazcov a značiek pozorujeme aj rozvoj malého a stredného podnikania. Súčasťou lokálneho koloritu sa stávajú malé obchody, od tradičných výrobkov a značiek až po inovatívne či exotické. Na udržanie podnikania však nestačí nápad a motivácia, súkromný biznis musí obstáť v rýchlo sa meniacom konkurenčnom prostredí. Kým pre niektorých aktérov adaptácia na nové podmienky predstavovala a predstavuje nové, širšie možnosti a polia pôsobenia, iných naopak marginalizovala či doviedla na hranicu chudoby. Ich konanie bolo formou adaptácie na nové podmienky a životný kontext, rovnako ako prejavom pretrvávania starých návykov a prístupov (Burawoy – Verdery 1999: 15-16).

A napokon, spoločenská transformácia neprebehla len vo verejnom priestore. Bola reflektovaná aj v intímnych svetoch aktérov. Ich súčasťou boli a sú premeny rodinného prostredia, ktoré zasiahli do samotnej štruktúry rodinných vzťahov. Od pádu socialistického režimu sa výrazne posunula hranica vstupu do manželstva a zároveň klesá počet uzatvorených manželstiev, ako aj pôrodnosť (Filadelfiová – Guráň – Šútorová 1999). Na mikroúrovni rodinných vzťahov sa javí, že v opozícii voči tradičnému modelu sa tzv. slovenská rodina postupne individualizuje a demokratizuje, začínajú sa objavovať iné formy súžitia a rodinných zväzkov (Chorvát 2002). Presadzujú sa nové životné modely v kontexte rodových rolí, mení sa stratégia jednotlivých členov a členiek rodín. Hovorí sa o fenoméne nových otcov a postupne sa potláča dvojité zaťaženie žien v zmysle zrovnoprávnenia v otázkach deľby práce (napr. Filadelfiová 2008; Majerčíková 2002; Bútorová et al. 1995; Bútorová et al. 2002).²

² Hoci v tejto súvislosti možno namietat, že transformácia niekedy prebieha skôr na deklaratívnej rovine než v každodennej praxi.

POSTSOCIALIZMUS V URBÁNNOM KONTEXTE

Napriek tomu, že spomínané procesy zasiahli urbánne, rovnako ako rurálne prostredie a spoločenstvá, ich hnacím motorom a živnou pôdou boli a sú mestá (Bitušiková – Luther 2010: 24). Urbánne prostredie v strednej Európe zasiahli významné politické, ekonomické a sociokultúrne zmeny (napr. Musil 1993; Steinführer – Haase 2007; Kostinskiy 2001). Súčasťou postsocialistického vývoja miest bola internacionalizácia urbánneho prostredia, ekonomická reštrukturalizácia, ako aj významné funkčné a priestorové zmeny (Sýkora 2007). Postsocialistické mestá sú charakteristické prvkami veľkej demografickej tranzície, ktoré pripomínajú situáciu v západnej Európe (znižovanie pôrodnosti, starnutie obyvateľstva, posúvanie priemernej hranice veku pri vstupe do manželstva, nové formy kohabitácie, spojené s fundamentálnymi zmenami v hodnotových orientáciách obyvateľstva, reflektovanými v premenách životných trajektórií a štýlov), no zároveň vyplývajú aj z procesov súvisiacich so zmenou režimu (Steinführer – Haase 2007).

Sociálne prostredie postsocialistických miest vytvárajú rôznorodé spoločenské, ekonomické, kultúrne, etnické, ale aj vekové skupiny obyvateľstva. Podľa Hannerza sa tu ešte stretávajú tí, ktorí si pamätajú ich podobu pred socialistickou érou s tými, ktorých skúsenosti a zážitky formovalo niekoľko desaťročí socializmu. Stále väčší prím však hrá veková skupina ľudí, ktorí boli počas systémovej zmeny mladými dospelými či deťmi. Niektorí z nich majú vlastnú skúsenosť s udalosťami, ktoré ju vyvolali, no svoju dospelú existenciu organizovali a realizujú v postsocialistických podmienkach (Hannerz 2010: 14). Zároveň sa však o slovo hlási nová generácia, ktorá nemá bezprostredné spomienky na obdobie pred pádom režimu a socializmus vníma len ako zahmlenú spomienku či sprostredkovanú abstraktnú reprezentáciu. „Nálepku“ postsocializmu môžu preto súčasní mladí ľudia odmietat ako zovšeobecňujúcu či hanlivú (Humphrey 2002: 13). Aj oni však nevyhnutne vyrastali v životných podmienkach, definovaných dramatickou zmenou spoločenského systému. Všetky tieto vekové skupiny vytvárajú navzájom odlišný lokálny význam postsocialistického mesta a ich vzájomné medzigeneračné vzťahy sú do istej miery ovplyvnené ich vlastným, osobitým prístupom a nazeraním na každodennú realitu (Hannerz 2010: 14)

Kolorit postsocialistických miest dotvára rozmáhajúci sa turizmus, ktorý ich zmenil z hľadiska materiálneho, ekonomického či špecificky z hľadiska dostupnosti služieb či tovaru. Osobitou skupinou obyvateľov postsocialistických miest sú zároveň nové spoločenské skupiny a vrstvy, ktoré vznikli alebo začali byť viditeľnejšie po roku 1989. Hoci na Slovensku dlhodobo pretrváva problém zatvorenosti legálneho systému, ktorý imigrantom (a to najmä ich niektorým skupinám) sťažuje príchod a dlhodobý pobyt v krajine, od pádu socialistického režimu sa zintenzívnilo zapojenie obyvateľstva do interkontinentálnej mobility a zvýšila sa miera migrácie do a z krajiny. Ako sa k „novým“ etnickým menšinám stavia slovenská majorita? K niektorým ústretivejšie – najmä keď ide o skupiny, ktoré sa v obecnom povedomí explicitne spá-

ajú s hospodárskym rozvojom či s navýšením počtu pracovných miest (napr. v súvislosti s otvorením zahraničných automobilových fabriek). Uzavretejší je naopak prístup k imigrantom z krajín tzv. tretieho sveta a s ním korešponduje aj legislatívny systém štátu (napr. Filadelfiová – Gyárfášová – Sekulová – Hlinčíková 2011; Hlinčíková – Lamačková – Sekulová 2011). Mnohí zainteresovaní aktéri navyše chápu ako predpoklad nerušeného života imigrantov v slovenskom prostredí ich kultúrnu asimiláciu (Bitušíková – Luther 2010).

„REÁLNY“ POSTSOCIALIZMUS

Katherine Verdery, popredná predstaviteľka antropológie postsocializmu, vo svojej štúdiu bezprostredne po páde režimu uvažovala nad možným spoločenským vývojom v nasledujúcom období: „Ako sa bude osobám, ktoré boli privilegované pod socialistickým poriadkom, dariť v nových podmienkach a ako budú staršie formy nerovnosti ďalej zužovať možnosti ľudí? Do akej miery prenikli socialistické idey o beztriednosti a rovnosti do myslenia ľudí, napriek ich celkovému kategorickému odmietnutiu socializmu a aký to bude mať efekt?“ (Verdery 1991: 432) Ako sa neskôr ukázalo, „reálny“ postsocializmus v prvom rade bol a je obdobím vnútrospoločenských rozporov.

Neustále sa stupňuje tlak na spotrebné správanie obyvateľstva, no spoločnosť je zároveň definovaná krízami, do veľkej miery vyplývajúcimi z vývoja na svetových finančných trhoch. Na jednej strane trhovými a hospodárskymi, ale zároveň aj krízou sociálnou, kultúrnou či krízou hodnôt (Gindl 2008). Postsocialistické prostredie charakterizuje sociálna odkázanosť veľkých častí obyvateľstva (Lipták 2008: 67). Zmena spoločenského systému v tomto zmysle nenaplnila (nereálne) prísľuby a očakávania ľudí, ktoré si počas „nežnej revolúcie“ vystavali (pozri napr. Nosková 2005; Lipták 2008). Mnohé problémy pritom súvisia s oslabeným postavením demoralizovanej a vnútorne rozdrobenej vrstvy pracujúcich (Bunce 1999: 759). Dôsledkom je resentment časti obyvateľstva za bývalým režimom a jeho špecifickým prístupom k zabezpečovaniu sociálnych istôt. V spoločnosti, kde sú verejné statky nedostatkovým tovarom, sa individuálne ambície jednotlivcov stávajú ilúziami, z ktorých sú vytvárané kolektívne pocity dezilúzie (Kalb 2002: 318). Pretrvávajúce makroekonomické krízy tak prehĺbujú sociálne rozdiely, zvyšuje sa napätie medzi širokými vrstvami obyvateľstva. Verejný diskurz sa obracia voči sociálne slabším vrstvám obyvateľstva, a to často na etnickom princípe. Ako definovala Verdery, takýto prístup majority nie je len dôsledkom predvojnových etnonacionálnych vzťahov v regióne. Za socializmu bolo medzietnické napätie podporené ekonomikou strádania, ktorá preferovala akýkoľvek sociálny nástroj znižovania súťaže o ťažko dostupný tovar, vrátane optiky rozdeľovania obyvateľstva na „našich“ a „tých druhých“. Etnonacionálny resentment možno preto chápať ako nevyhnutný dôsledok pádu socialistických režimov v strednej Európe (Verdery 1991: 433).

Súbežne je však badateľný rozvoj tzv. občianskej spoločnosti. Z hľadiska sociálnych vied ide o jeden z najzaujímavejších aspektov postsocialistickej transformácie. Súbor javov, ktoré chápeme ako prejavy občianskej spoločnosti, sa podľa Verdery rozvíja v rámci dobrovoľníckych či odborových asociácií, vzdelávacích inštitúcií, rovnako ako rôznych zoskupení, od profesionálnych až po susedské, či zamerané na iný špecifický účel. Ide o spoločenské vzťahy v medzipriestore medzi domácnosťami a štátom, na úrovni spoločností a organizácií, ktoré nie sú priamo kontrolované zhora (Verdery 1991: 432). Mnohí sociálni vedci kritizujú narábanie s týmto konceptom, nakoľko sa ľahko môže stať zovšeobecňujúcou, ľúbivou, ale najmä ideologickou kategóriou (Hann 2002: 9). V sociálnej praxi ale možno v posledných rokoch stále vo väčšej miere pozorovať stimulujúci vplyv transformácie na participáciu ľudí na veciach verejných. Počas socializmu bol tento priestor do veľkej miery vyprázdnený, prípadne nahradený inštitúciami, podliehajúcimi štátnemu politickému aparátu. Paralelne popri nich vykonávali na mnohých úrovniach spoločenského života svoju činnosť ilegálne, tieňové zoskupenia, ale rozsah ich aktivít bol do veľkej miery obmedzený charakterom ich fungovania. Dominantnou skúsenosťou Východoeurópanov v kontexte kolektívnych občianskych a politických aktivít napokon bola atomizácia, odcudzenie a strata osobnej motivácie či kapacít aktérov (Verdery 1991: 432-433).

Budovanie občianskej spoločnosti po páde socialistického režimu preto bolo veľmi zdĺhavým a náročným procesom. Jedným z fundamentálnych kontextov postsocialistickej každodennosti je práve do veľkej miery pretrvávajúca „priepasť“ medzi občanmi a štátom (Giordano – Kostova 2002). Na druhej strane však možno vo verejnom diskurze stále razantnejšie „počuť“ hlas verejnosti. Niekedy sa síce zdá, že skôr prostredníctvom odosobnených prejavov vo virtuálnom priestore internetu, no zároveň vzrastá aj participácia obyvateľstva na rôznych občianskych kampaniach a iniciatívach, a to najmä v prípade mladých ľudí (napr. Brozmanová – Gregorová 2012; Gallo – Lenčo 2009). Tieto prejavy zrejme súvisia s diverzifikáciou obyvateľstva, no zároveň aj so zvyšovaním miery občianskeho povedomia. Majorita je konfrontovaná so silnejším hlasom minorít, vznikajú nové – najmä lokálne formy a prejavy aktivizmu. Premeny ovplyvňujú spôsob života jednotlivcov, no zároveň transformujú ich mentálne svety. Mnohé z týchto javov súvisia so širším európskym či celosvetovým dňaním, získavajú však špecifické, lokálne podoby, determinované postsocialistickým kontextom. Otázkou však naďalej zostáva, či otvorené trhové podmienky prinesú dostatočné sociálne zabezpečenie a prosperitu, ktoré sú nevyhnutným predpokladom pre rozvoj občianskej spoločnosti (Kalb 2002: 326). Navyše, určitá frustrácia z presadzovania neoliberalistických princípov ako „všeliaku“ na makrospoločenské peripetie sa v poslednom desaťročí neobmedzila len na stredoeurópsky región.

POSTSOCIALIZMUS NESKONČIL

Ako bolo naznačené v úvode tejto kapitoly, postsocializmus zostáva problematickým analytickým nástrojom, ktorému by sa sociálni vedci vo svojom uvažovaní niekedy najradšej vyhli (Humphrey 2002). Ide o mnohoznačný koncept, ktorý je v rámci analýzy ťažko uchopiteľný, často ideologizovaný a v spoločenskej praxi náročne vymedziteľný. Pri výskume spoločenských premien je preto nevyhnutné analyzovať javy komplexne, do hĺbky, no zároveň s ohľadom na vzťahy, súvislosti, rozpory a ambivalencie medzi makro- a mikrorovinou. Podrobné skúmanie sociálnych procesov a ich reflexií v životoch jednotlivcov teda vyžaduje sústredený kvalitatívny výskum v teréne (Hann 2002: 7).

Aká je teda postsocialistická realita? Zmena režimu v 1989 sa spájala s demokratizáciou a diverzifikáciou spoločnosti. Zároveň priniesla fundamentálne ekonomické a politické zmeny, ktoré priniesli vyšší životný štandard veľkým časťami obyvateľstva. Na strane druhej ale boli jej súčasťou ekonomické krízy – od porevolučnej krízy 90. rokov až po globálne finančné krízy súčasnosti. Z procesov vyplynuli dôsledky, ktoré prehĺbujú sociálne a ekonomické rozdiely medzi ľuďmi: nastala devalvácia pracovnej sily, intenzifikácia svetového toku kapitálu; zvýšil sa vplyv finančného kapitálu a nadnárodných spoločností ako centrálného koordinačného mechanizmu globálnej ekonomiky (Verdery 2003). Medzi charakteristické črty prostredia zároveň patrí korupcia, klientelizmus či sociálna odkázanosť veľkých častí obyvateľstva (Lipták 2008: 67). Novým spoločenským systémom sa zmenila štruktúra spoločnosti, akcelovala migrácia obyvateľstva, transformoval sa charakter sťahovania za prácou a zvýšila sa miera turizmu. Súbežne sa premenila aj tvár verejného priestoru, a to najmä miest a prímestských oblastí. Do spoločnosti prenikli globálne technológie, medzinárodne rozšírené obchodné artikly a kultúrne formy, ktoré ovplyvnili každodenný život obyvateľstva (Bitušíková – Luther 2010: 17). Prebieha komercializácia najširších oblastí života. Dosah a význam marketingu, reprezentovaný všadeprítomným audiovizuálnym smogom reklám a zvyšujúca sa dostupnosť spotrebného tovaru však zároveň prebúdzajú túžbu po prisvojení si vlastného materiálneho sveta či autentických sociálnych vzťahoch, zdravom a udržateľnom životnom prostredí (Lutherová G. 2012).

V epicentre sociálnej zmeny stoja jednotlivci, spoločenská transformácia je reflektovaná v ich každodennosti, v premenách životných štýlov, trajektórií a perspektív. Úlohou urbánnej etnológie či antropológie preto nie je len vnoriť sa do spoločenských procesov, ale zároveň sa aj zorientovať v ich súbežných, rovnako ako protichodných vzťahoch a pnutiach. V snahe porozumieť rozporom a zákonitostiam súčasnosti pritom nemožno poľaviť, nakoľko spoločnosť sa neúprosne posúva ďalej, v neustálom a premenlivom pohybe.

ZMENY V PRACOVNOM ŽIVOTE: PRÍBEH JEDNEJ FIRMY A JEJ ZAMESTNANCOV

Katarína Košťalová

Pracovný život väčšiny ľudí sa odohráva v rámci inštitúcie, firmy, podniku, organizácie rôzneho typu a pod. Už pri nástupe do práce sa zamestnanec musí adaptovať na nový kolektív, nové pracovné návyky a zručnosti, firemnú kultúru, komunikačné a interpersonálne vzťahy. Je zaradený do určitej hierarchickej štruktúry (profesijnej i funkčnej), pracuje so špecifickou úrovňou technológií v rôznych pracovných podmienkach i kultúrnych prostrediach. Osvojuje si ciele, hodnoty i normy skupiny a inštitúcie (Rymeš 1998). Pre väčšinu ľudí predstavuje práca v zmysle plateného zamestnania podstatnú a dôležitú súčasť ich života nielen preto, že je zdrojom živobytia, ale vyznačuje sa aj inými dôležitými stránkami, ktoré sú pre človeka prítlačivé, aj keď nie vždy celkom zjavné. Ide napríklad o sociálnu, socializačnú, kultúrnu a identifikačnú funkciu, seberealizáciu či prestíž (Košťalová 2009: 34). Profesionálna dráha je podmienená (okrem veku, vzdelania a pod.) aj politickým, ekonomickým, vedecko-technickým, spoločenským, kultúrnym i globalizačným vývojom spoločnosti, na ktorý sa musí jedinec počas svojho profesionálneho života adaptovať.

V období baumanovskej „pevnej modernity“ sa zamestnanci pravidelne stretávali na stálej adrese, ani kapitál, ani zamestnanci sa nemohli len tak presunúť inam. „Kapitál a robotníci boli spojení v bohatstve a chudobe, v zdraví aj v chorobe, pokiaľ ich smrť nerozdelí. Továrň bola ich spoločným príbytkom – a zároveň tiež bojiskom zákopovej vojny a prirodzeným domovom nádeje a snov... Každý, kto ako mladý učeň začal pracovať u Forda, mohol si byť takmer istý, že na rovnakom mieste svoj pracovný život tiež zakončí. Časové horizonty v ére „pevnej modernity“ boli dlhodobé“ (Bauman 2004: 31). Ako ďalej Zygmund Bauman upozorňuje, v čase „tekutej modernity“, keď sme „otvorení voľnému kolobehu kapitálu a komodít, čokoľvek, čo sa prihodí na jednom konkrétnom mieste, má vplyv na životy ľudí. O ničom nemôžeme s istotou povedať, že sa nás netýka“ (Bauman 2008: 15). A na uvedené skutočnosti musia reagovať inštitúcie, firmy, podniky, organizácie a ľudia. Je možné hovoriť o adaptačnom procese na makro i mikroúrovni.

CIELE

Pod adaptáciou sa chápe proces a výsledok procesu zmien v štruktúre spoločenských skupín, organizácií, kultúre i správaní. Prispieva k prežitiu, fungovaniu alebo udržaniu rovnováhy so sociálnym a prírodným prostredím (Petrušek 1996: 40).

Zmeny, ktoré sa počas spoločenského prechodu – tranzície udiali v našej spoločnosti, sú spracované väčšinou na makroúrovni a týkajú sa najmä politických a ekonomických

faktorov. Sociológ Marián Kika upozorňuje, že výskumov a príspevkov venovaných transformačným zmenám, ktoré prebiehali v podnikoch, nie je veľa. Navyše, domáci i zahraniční autori sa viac sústreďujú na ekonomické aspekty. Ekonomický pohľad na transformáciu podporujú aj akciové spoločnosti, ktoré vo výročných správach uvádzajú povinné finančno-ekonomické údaje a nevyjadrujú sa k tomu, čo Hutchison¹ nazýva „ľudskou stránkou transformácie“ (Kika 2011: 392).

Vonkajšie vplyvy a zmeny za posledných dvadsať rokov sú tak výrazné, že došlo k vzniku nových zahraničných spoločností, k fúziám, k útlmom výroby a dokonca i k zánikom viacerých podnikov. Predmetom môjho záujmu je drevospracujúci podnik Bučina a jej zamestnanci v meste Zvolen. Podnik patrí k najstarším v regióne, prešiel privatizáciou a v súčasnosti je členom nadnárodnej skupiny. Cieľom je popísať zmeny a sledovať problematiku adaptácie firmy a jej zamestnancov na novú politickú, sociálno-ekonomickú i hospodársku situáciu. Zároveň aj upriamiť pozornosť na vplyv globalizačných, informačno-technologických prvkov, ktoré vstúpili do života spoločnosti. Pokúsim sa dať aj odpoveď na otázku, ako sa Bučina a bučinári adaptovali na nové majetkové, výrobné, obchodné, personálne i sociálne záležitosti, ako sa prispôbili novému štýlu práce a firemnej kultúre.

Terénny výskum i téma tejto kapitoly sa „rodili ťažko“ a realizovali dlho. Zaznamenať proces adaptácie firmy s jej príčinami, dôsledkami i rôznymi formami nie je jednoduché a patrí k inšpiratívnym výzvam pre súčasných etnológov. V ďalšom mojom bádání by som sa rada do problematiky hlbšie ponorila a pokračovala vo výskumoch, ktoré budú dopĺňať predkladaný text. Terénny výskum som realizovala metódou pozorovania a prostredníctvom riadených rozhovorov. Vedenie firmy súhlasilo s realizáciou výskumu, návštevou firmy i s rozhovormi so zamestnancami. Rozhovory som realizovala s pracovníkmi pôsobiacimi na rôznych úrovniach spoločnosti. Všetky stretnutia so súčasnými zamestnancami sa uskutočnili priamo vo firme. Počas výskumu, ktorý som realizovala v roku 2013, som sa stretla s ochotou a ústretovosťou tak zo strany najvyššieho manažmentu závodu, ako aj personalistky, ktorá koordinovala moje návštevy v závode a jednotlivé stretnutia.² Výskum som realizovala aj so zamestnancami, ktorí už v podniku nepracujú. Z hľadiska dodržania etiky výskumu, zachovávam anonymitu respondentov.³ Výpovede, ktoré považujem za nenahraditeľnú sentenciu z hľadiska dokreslenia témy a celkovej atmosféry, uvádzam v texte kurzívou. Realizovaný výskum je kombináciou terénneho výskumu, štúdia odbornej literatúry, regionálnej histórie a dobovej regionálnej tlače. Informácie a materiály som čerpala aj z memoárovej knihy Júliusa Jackuliaka (2005), ako aj z kníh a odborných časopisov zo Slovenskej lesníckej knižnice vo Zvolene.

¹ Hutchison 2002.

² Ďakujem veľmi pekne A.J.; D.B.; M.K. a ostatným zamestnancom závodu za ich ochotu a čas, ktorý mi napriek svojej pracovnej vyťaženosťi venovali, podelili sa so mnou o ich názory, skúsenosti a boli mi nápomocní pri získavaní informácií.

³ Pri výpovediach uvádzam rod respondentov: žena (ž), muž (m) a vek: 20 – 40 (mladý vek), 40 – 60 (stredný vek), nad 60 (starší vek).

PRÍBEH JEDNEJ FIRMY I.

Na vzniku Bučiny, drevospracujúceho kombinátu v meste Zvolen malo vplyv viacero vzájomne poprepájaných geografických, prírodných, historických, politických i kultúrno-spoločenských determinantov. Lesnatosť územia Slovenska bola veľmi vysoká. Lesy pokrývajúce územie bývalého Horného Uhorska, najmä lesy na strednom Slovensku, kde sa nachádza aj Zvolen, tvorili azda najväčší komplex kráľovského poľovníckeho revíru v Európe. Najstaršie písomné pramene pomenovávajú okolie Zvolena ako „veľký kráľovský les“ (Kavuliak 1942: 33). V pôvodnom zložení lesa na území Slovenska výrazne prevládali listnaté dreviny nad ihličnatými. Najrozšírenejšou drevinou slovenských lesov je buk, ktorý sa priemyselne spracovával len veľmi málo.⁴ Veľké zásoby bukoveho dreva sa využívali len ako palivo, čím bolo jeho hospodárske a ekonomické využitie neefektívne. Možnosť komplexne spracovávať buk, bukovú guľatinu na spoločensky potrebné výrobky s vysokou úžitkovou hodnotou sa z celkového pohľadu hospodárstva, ekonomiky a trvaloudržateľného rozvoja krajiny stalo aktuálnym. Navyše, išlo o obdobie tesne po druhej svetovej vojne a obnova hospodárstva bola nevyhnutná. Železničná sieť bola zničená, a preto bolo potrebné začať s mechanickou veľkosériovou výrobou podvalov a výhybiek. Rekonštrukcia a výstavba domov a bytov následne vyžadovala aj výrobu nábytku. Pre všetky spomínané činnosti predstavoval buk významnú surovinu. Prípravy na založenie drevárskeho podniku začali vo Zvolene, kde jeho predstavitelia vyvinuli veľkú iniciatívu, aby takýto závod vznikol práve v tomto meste. Zvolen sa nachádza v oblasti veľkého výskytu bukovej guľatiny a už v tom období bol významným dopravným uzlom. Na vybudovanú železničnú sieť bolo možné napojiť vlastné vlečky a trate potrebné pre fungovanie takéhoto závodu. Navyše si predstavitelia mesta i okresu uvedomovali možnosť nových pracovných miest, zárobkov, vzdelania i zabezpečenia neustáleho kvalitatívneho rastu životnej úrovne (Mrník 1996: 1066).

V nadväznosti na drevársky priemysel, ako aj na dovedajšie tradície spracovania dreva vo Zvolene⁵ bola ešte pred skončením druhej svetovej vojny stanovená pracovná komisia, ktorá mala spracovať zámery výstavby drevárskeho priemyslu vo Zvolene. Pracovná komisia vo veľmi krátkom čase vypracovala memorandum, ktoré už 24. mája 1945 predložila slovenským národným orgánom. Povereníctvo poľnohospodárstva a lesného hospodárstva SNR a Ústredné riaditeľstvo štátnych lesov v Bratislave vydali 2. augusta 1945 kladné rozhodnutie, z ktorého je zrejmé, že predstavitelia mesta

⁴ Spracovanie bukoveho dreva v minulosti narážalo na veľké ťažkosti pre jeho mechanické a fyzikálne vlastnosti i pre jeho zvláštnu anatomickú štruktúru, napr.: ťažká váha bukoveho dreva (Mrník 1996: 1066).

⁵ Vo Zvolene pracovala „Lesö pipa és gyafa gyár“ – Prvá fajková a zápalková továreň, továreň na výrobu stoličiek „Polgár“, nábytkárska továreň „Figuš“ a viacero súkromníkov kolárov, tesárov i stolárov.

a okresu aktívne vstupovali do rokovania.⁶ Výsledkom bola skutočnosť, že jedným z prvých diel industrializácie Slovenska bola výstavba drevokombinátu s príznačným názvom Bučina. Dňa 28. januára 1946 sa konalo ustanovujúce valné zhromaždenie akciovej spoločnosti.⁷ ONV vo Zvolene vyvlastnil pozemky v katastri obce Môťová a 9. mája 1946 sa začala výstavba Bučiny (Horský 1993: 117).

„...treba povedať, za akých technických podmienok sa výstavba začala. Jeden bager..., základy sa kopali ručne, pre prípravu betónovej zmesi boli len obyčajné miešačky a na rozvoz len fúriky“ (Jackuliak 2005: 27).

Postupne sa vybuďovali jednotlivé prevádzky, výrobné haly, linky, požiarna zbrojnica, závodná kuchyňa s jedálňou, závodná ambulancia a podobne. Po februári roku 1948 sa Vyhláškou ministerstva priemyslu zmenilo riadenie drevokombinátu. Bučina bola znárodnená a vznikol národný podnik.

Základným výrobným sortimentom v počiatkovej fáze výroby boli podvaly a rezivo. Následne sa výroba rozširovala napríklad o produkciu drevotrieskových dosák, listnatého reziva, nábytkových hranolok⁸ i podlahoviny. Jedným z komponentov výroby boli aj drevostavby. Vyrábali sa novinové stánky, chatky, materské školy, telocvične, administratívne budovy a ubytovacie pavilóny.⁹ Drevostavby sa expedovali aj do Líbye, Jemenu i do extrémnych sibírskych krajín. Svojou funkčnosťou boli nápomocné pri adaptácii ľudí na ťažké prírodné a klimatické podmienky. Mohli sa presúvať na veľké vzdialenosti, pričom izolačné schopnosti a okná odolávali aj 50° mrazom. O ich funkčnosti svedčí aj citácia z nasledovného listu:

„...Nevím, zda podnik Bučina ještě existuje... Přesto doufám, že přežil veškeré změny a dál produkuje své výrobky. Proč píšete? Možná proto, že chci vyslovit díky pracovníkům Bučiny za to, že vskutku neobvyklým způsobem přispěli k tomu, že jsem se na „krají světa“ cítila dobře... Sama jsem prováděla výzkum v oblasti polárního Uralu v Rusku... Bydlela jsem v montovaném domku VACHTA, výrobku Bučiny Zvolen. Tak jsem si přečetla na štítku. Chci Vám jen napsat, že domek fungoval výborně a já jsem obdivovala jeho funkčnost. V Rusku na severu jsem viděla vše zničené a zdevastované lidmi i klimatem. Ale Váš domek vše přežil. Bylo tam teplo, izolace je dobře vyřešená, fungovala dokonce i WC a to je v Rusku zázrak

⁶ V rozhodnutí sa uvádza: „Na základe vášho príkazu zo dňa 7. 7. 1945 číslo 877/1945 preskúmali sme memorandum ONV a MNV vo Zvolene a navrhli založiť vo Zvolene priemyselný kombinát, bazirujúci na spracovaní listnatého dreva zo širokého okolia. Dňa 21. 7. 1945 sme opätovne rokovali s miestnymi činiteľmi vo Zvolene, našli sme miesto, kde by podnik mohol byť vybudovaný a so zástupcami mesta vo Zvolene sme prerokovali niektoré podrobnosti“ (Horský 1993: 117).

⁷ Československý štát vlastnil prostredníctvom Ústredného riaditeľstva štátnych lesov v Bratislave 51 % účastín. Zakladateľ a upisovateľ Karel Bazika 48 % a zvyšok patrilo ďalším upisovateľom.

⁸ Nábytkové hranolky sú základným materiálom pre výrobu ohýbaného nábytku (stoličky, stoly, sedačky, kreslá...). Do roku 1985 by sa z bučinárskych hranolok dalo vyrobiť vyše 20 miliónov stoličiek. Súčasná technológia výroby sa nahrádza kovovými materiálmi.

⁹ Počas výstavby plynovodu Orenburg bola Bučina dodávateľom ubytovní pre stavbárov, vyexpedovala aj rôzne sklady a sociálne zariadenia.

a potěšila mně i kuchyň. Pak jsem jela do polárního Uralu a do „své“ VACHTY jsem se vracela jako domů. Stojí v horské tundře, na věčně zamrzlé půdě, jako útočiště poutníků a funguje! Okolo jsou již nedaleko polární pustiny... Takže díky za to, že jsem se necítila tak moc opuštěná...“ (Jackuliak 2005: 35-36).

Štruktúrou výroby, kvalitou produktov i ekonomickou prosperitou sa Bučina dostala medzi najvýznamnejšie drevospracujúce podniky v ČSSR i v zahraničí.¹⁰ Postupne sa budovali nové linky, mechanizovali a modernizovali sa výrobné haly, zariadenia, budovy. Bučina ako prvá v odbore dreva zaviedla mechanické spracovanie dát. Potrebná bola aj automatizácia informačných systémov.-

O veľkosti kombinátu a jeho výrobe svedčí aj doprava. V areáli sa nachádzalo 27 km vnútrozávodných železničných tratí a do roku 1989 predstavoval prísun a odsun približne 100 vagónov denne. Jeden z respondentov uvedenú skutočnosť komentoval:

„...podnik bol rozsiahly, my sme mali viac kilometrov železničných tratí ako Albánska ľudová republika...“ (m. starší vek).

Častým problémom pri výrobe boli požiare spôsobené napríklad vysokými technologickými teplotami, či používaním ľahko zápalných komodít. Požiare si vyžadovali vždy nové investičné stimuly a Požiarny útvar Bučiny zamestnával okolo 40 príslušníkov.

V areáli Bučiny bola pre zamestnancov už v roku 1948 vybudovaná jedáleň, kde si bolo možné kúpiť teplú stravu. Najväčší rozmach v stravovaní zamestnancov nastal, keď sa otvorila jedáleň v novej administratívnej budove (rok 1973). Okrem obedov sa podávali aj raňajky, večere i strava pre nočné zmeny. Pretože areál podniku bol rozsiahly, boli vybudované aj výdajne stravy po prevádzkach i viaceré bufety.¹¹

Bučina pred rokom 1989 zamestnávala približne 3000 zamestnancov. Pracovalo v nej niekoľko generácií rodín a v priebehu histórie sa tu vytvorilo aj niekoľko manželstiev (podľa respondentov okolo 70). Prímestská i mestská autobusová doprava bola zosúladená s pracovnou dobou v Bučine. Pred hlavným vchodom sa nachádzala väčšia autobusová stanica, kde pred začatím pracovnej doby, ako aj po jej skončení boli pristavené autobusy.

Prví zamestnanci Bučiny pochádzali zo Zvolena a okolitých dedín a bolo potrebné zabezpečiť ich odbornú prípravu. Systém drevárskeho vzdelávania bol v meste rozvinutý na úrovni odborného učilišťa, strednej školy – SPŠ drevárskej¹² a Vysokej školy drevárskej a lesníckej (VŠLD),¹³ s fakultou lesníckou a drevárskou. Drevárska fakul-

¹⁰ Bučina svoje výrobky vyvážala takmer do päťdesiatich krajín Európy, Ameriky, Ázie i Afriky.

¹¹ V osemdesiatych rokoch sa v pridruženej výrobe chovali aj jatočné ošípané (okolo 40 kusov), ktoré sa krmili z odpadkov z kuchyne.

¹² Stredná priemyselná škola drevárska sa sformovala v roku 1966 a mala celoslovenskú pôsobnosť so zameraním na drevársku výrobu.

¹³ V roku 1952 sa vo Zvolene etablovala VŠLD. Byty pre pracovníkov boli zabezpečené aj za pomoci podniku Bučina, ktorý prepustil svoje byty pre potreby školy. V roku 1991 sa škola premenovala na Technickú univerzitu vo Zvolene.

ta (DF) bola svojím zameraním jedinou v Československu a poskytovala vzdelanie českým aj slovenským študentom. Viacerí zamestnanci Bučiny svojou odbornosťou garantovali vzdelávanie študentov DF. Mesto Zvolen sa tak stalo strediskom drevospracujúceho priemyslu a výchovy špecialistov na spracovanie dreva.

S vybudovaním Bučiny, vytvorením nových pracovných miest vyvstal problém ubytovania zamestnancov.¹⁴ V priebehu rokov 1949–1986 sa realizovala významná výstavba moderných domov a bytov na sídlisku Sekier.¹⁵ Okrem tisíc bytových jednotiek Bučina disponovala aj s ubytovacími kapacitami vo vlastných slobodárňach a na sídlisku Sekier zriadili aj jasle a materské škôlky. Nezanedbateľná bola aj poskytovaná zdravotná starostlivosť zamestnancom. V priestoroch podniku boli zriadené viaceré ambulancie a zamestnanci, ktorí vykonávali svoju prácu v sťažených podmienkach, mali nárok na ambulantnú liečbu v neďalekých kúpeľoch Kováčová. Navyše Bučina vybuďovala aj viacero rekreačných a rekreačno-rehabilitačných zariadení, napríklad Rehabilitačný ústav v Dudinciach, bungalovy v Štúrove, Dolnej Strehovej, chatu na Môťovskej priehrade a podobne. Prácou získané benefity predstavovali napríklad dovolenky, poznávacie zájazdy, kúpeľné pobyty, účasť na kultúrnych a športových podujatiach, výletoch, návštevy veľtrhov i zahraničných drevárskych podnikov, možnosti ďalšieho vzdelávania a podobne.

Sídlisko Sekier bolo možné považovať za „bučinársky“ sídliskový priestor. Okrem bytových jednotiek, predškolských zariadení si tu svojpomocne v roku 1961 vybudovali aj Závodný klub ROH (ZK). Využívaný bol na rôzne kultúrno-spoločenské podujatia, zábavy, plesy, pracovné stretnutia. ZK zastrešoval záujmovo-umelecké kolektívy: divadelný súbor,¹⁶ tanečné kolektívy, hudobné kapely, amatérsky fotografický krúžok a podobne. K rozvíjaniu bohatej hudobnej tradície vo Zvolene prispela aj Bučinárska dychovka. Dôležitú úlohu v živote mestského človeka zohráva aj šport. Bučinári aktívnou činnosťou i potrebnou finančnou pomocou podporovali rozvoj športových aktivít. V snahe zlepšiť športový život vo Zvolene sa spojili dva najvýznamnejšie športové kluby v meste, Lokomotíva a Bučina, čím sa vytvorila TJ Lokomotíva – Bučina. Bučina finančne pomáhala aj pri výstavbe zimného štadióna v meste a dlhé roky podporovala zvolenský hokej:

„...keď došlo k prevratu, u nás v tom čase bolo zamestnaných niekoľko hokejistov. Tak zamestnaných, že si chodili pre výplaty. Hokejky a výstroje, to všetko sa z fondu kultúrnych a sociálnych potrieb zabezpečovalo...“ (m. starší vek).

¹⁴ Už v začiatkoch výroby sa pre zamestnancov stavali drevené domky v Dolnej a Hornej kolónii v blízkosti Bučiny.

¹⁵ Sídlisko Sekier sa nachádza v blízkosti podniku.

¹⁶ Divadelný súbor patril k najstarším (vznikol v roku 1950). Divadelníci sa pravidelne predstavovali nielen svojim kolegom na prevádzkach, ale zúčastňovali sa aj celoslovenských podujatí a súťaží.

ZMENY V HOSPODÁRSTVE A EKONOMIKE

Jeden z rozporov komunizmu bol spojený so systémovou prevahou kolektívneho vlastníctva i so závislosťou na RVHP. Nútené transfery zdrojov a povinná špecializácia produkcie boli iba niektorými aspektmi tejto závislosti (Staniszki 2006: 29). Po páde železnej opony a rozpade RVHP sa pretrhli dlhoročne budované obchodné väzby, plánované partnerské vzťahy a trhy sa uvoľnili.

„Po tej zmene po 1989 tam nastali nové ekonomické veci. Dovtedy bola prioritou výroba, lebo bol odbyt zabezpečený. To sa plánovalo toľko a toľko vyrobíme, takže prioritná bola ekonomická kategória výroba. My sme si mysleli, že sme pupkom sveta a všetci musia od nás brať, ale to nie je pravda. Potom nastala zmena a najdôležitejšou sa stala ekonomická kategória odbyt. A kto nepochopil tieto ekonomické vzťahy a kto sa k tomu nepriblížil, tak to muselo dopadnúť tak, ako to dopadlo“ (m. starší vek).

Spoločnosť reálneho socializmu garantovala každému právo na prácu, čo zaisťovalo všetkým stabilný zisk a pritom garantovalo úplnú voľnosť. Veľké množstvo pracovníkov bolo zamestnaných umelo. Pre mnohých tak bola zotretá hranica medzi prácou a odpočinkom, práve tak ako hranica medzi majetkom štátnym, družstevným a vlastným. Práca sa stala pre viacerých hrou (Keller 2005: 87).

„Výrobou bola Bučina známa. Ale niektorí zamestnanci nerobili viac než požadované absolútne minimum a niektorí ani to. Pracovná disciplína nebola dobrá. Mnohí ľudia boli zhýčkaní. Aj robotníci, aj vedúci prevádzok boli zhýčkaní“ (m. starší vek).

Pád komunizmu v bývalom Československu bol nasledovaný rýchlou ekonomickou liberalizáciou, ktorá v sebe zahŕňala rozsiahle privatizácie štátneho vlastníctva, podnikov a inštitúcií. Postkomunistická ekonomika sa vyvíjala prostredníctvom viacerých fáz. Predovšetkým išlo o presun prostriedkov a kapitálu zo štátneho sektora do súkromného, privatizáciu majetku a fázu transformácie. Privatizácia v Slovenskej republike začala v roku 1991. Tá so sebou priniesla netransparentnosť, rýchlu privatizáciu, tunelovanie podnikov a podobne. To bol problém v Čechách i na Slovensku (Ross 2009). Slovensko ako členská krajina EÚ (od 1. mája 2004) musela sformovať funkčnú trhovú ekonomiku, odstrániť prvky ohrozujúce životné i hospodárske procesy a uľahčiť voľný pohyb tovarov, služieb, pracovných síl a kapitálu (Okáli 2004: 14). Premeny v oblasti podnikania, priemyslu, výroby i plánovania predstavovali širokú zmenu v hospodárstve, čo znamená aj sociokultúrnu premenu v rámci firiem, podnikov a organizácií. Zmeny sa dotýkali výroby, nových technológií, logistiky, distribúcie, spotreby, inovatívnosti i obchodu a na všetky sa museli spoločnosti i jednotlivci adaptovať.

Kapitalistický podnik závisí od produkcie pre komerčné trhy a ceny dávajú rovnakou mierou signály investorom, výrobcam, spotrebiteľom (Giddens, 2003: 55). Podobný názor prezentuje aj Jan Keller, ktorý tvrdí, že bez „dostatku financií sa nedá investovať, inovovať, a teda nedá sa obstať v konkurencii, lebo druhí investujú, inovu-

jú, rozširujú. Rýchlejší rast znamená väčšiu možnosť zmeny, tá zase viacej možností väčšieho profitu. Imperatív ekonomiky rastu znie: akonáhle nastane zmena, nemá nikto voľbu medzi tým, či zmenu prijme, alebo neprijme. Kto by neprijal, stratí trhy a ekonomicky zahynie“ (Keller 2005: 19).

Jednou zo štrukturálnych zmien v ekonomike v postsocialistických krajinách je trend delenia veľkých priemyselných podnikov na menšie s menším počtom zamestnancov. Okrem spontánnych premien ekonomiky (rozpad veľkých podnikov, presuny do súkromného sektora) existovali aj sporné pokusy o priame zásahy politiky do jej fungovania, pričom jedným z príkladov boli procesy privatizácie. Podľa Mariána Kiku „transformácia pôvodných štátnych podnikov nie je len ekonomickou, ale predovšetkým komplexnou systémovou zmenou, ktorá bezprostredne zasahuje aj ľudí, zamestnancov“ (Kika 2011: 392).

ZMENY V JEDNEJ FIRME

Po zásadných zmenách spoločenského systému v roku 1989, sa v rámci transformácie ekonomiky a privatizačných procesov v roku 1992 Bučina Zvolen stala akciovou spoločnosťou. Bučina Zvolen, a.s., následne prechádzala radikálnymi zmenami.¹⁷ Dochádzalo k oddelovaniu spoločnosti a k vlastníckym zmenám.¹⁸ V začiatkoch táto spoločnosť prevádzala všetky činnosti Bučiny, ktoré boli ale postupne rušené (napríklad odborné učilište, rekreačné zariadenia, kuchyňa, bufety, doprava...). Utlmené boli aj viaceré výroby, podnik bol nútený prepúšťať zamestnancov, rušiť prevádzky, divízie, odstavovať výrobné linky. Zmenili sa priestory, vyprázdnil sa výrobné haly, zastavili sa stroje. Redukoval sa počet skladov a zrušili sa celé výroby (Drevostavby, Impregnácia, Parketáreň...). Všetky aktivity, ktoré podnik zabezpečoval v súvislosti s pomocnými prevádzkami a so sociálnymi službami, boli zrušené. ZK ROH na sídlisku Sekier postupne chátral, jeho vnútorné vybavenie a stavba sa rozkrádala, až došlo k jeho asanácii. V roku 2011 na jeho mieste obchodná sieť Tesco otvorila supermarket.

Adaptovať sa, podľa Josefa Charváta, dokáže všetko živé a úspech adaptácie závisí predovšetkým na schopnosti prispôbiť sa okoliu (citované podľa: Petrussek 1996: 40). Potreba, či nutnosť adaptácie sa veľmi často stretáva so strachom, pretože osvojenie nových ideí naráža na zafixované stereotypy. Pre zamestnancov drevokombinátu Bučina, ktorý patril k najvýznamnejším podnikom, zmena a následná adaptácia na niečo, s čím nemali skúsenosť a ani vedomosť, bola nepredstaviteľná. Obdobie adaptácie na nové podmienky bolo pre zamestnancov veľmi náročné a aj bolestivé. Najhoršie obdobie bolo obdobie strachu, ktorý sa zrodil z pocitu neistoty, nevedomosti, obáv z budúcnosti a neinformovanosti o situácii, čo sa deje.

¹⁷ Ako príklad vlastníckych a štrukturálnych zmien uvádzam: v roku 1998, vznikla odčlenením od Bučiny a.s., dcérska spoločnosť Bučina Ekostavby. Zameraná bola na výrobu domov na báze dreva. Hlavnými trhmi spoločnosti boli napríklad Nemecko, Rakúsko, Švajčiarsko i Holandsko. O šesť rokov sa spoločnosť ocitla v konkurze a v súčasnosti už neexistuje.

¹⁸ Vlastnícke a štrukturálne zmeny tohto obdobia nie sú predmetom tejto práce.

„Vôbec sme o tom nevedeli, ani čo sa bude diať, aká bude budúcnosť firmy. Skôr to boli také šoky a šumy. Neistota hlavne“ (ž. mladý vek).

Zamestnancom bolo ľúto nielen za prácou, za kolegami, za spoločne prežitými chvíľami, za pracovným priestorom, ale aj za strojami...

„Najviac som trpel, keď demontovali pílu. Tu sme mali takú pílu, že nám ju závidel celý drevársky svet. Mali sme najkrajšiu a najväčšiu pílu na spracovanie buka. To bol unikát, to chodili exkurzie. S tými ťažkými stromami robili ako so zápalkami...“ (m. starší vek).

Viacerí pracovníci nemohli uveriť, že podnik, s ktorým sa im spájal skoro celý profesionálny život, postihla stagnácia, neúspech a že z neho budú musieť odísť.

„To boli také tragédie keď sa prepúšťalo. 20 i viac rokov tu robili manžel aj manželka a prepustili ich. To bola katastrofa.“ (m. starší vek).

„Mala som veľký strach, že ma prepustia, keď bolo to veľké prepúšťanie. To bolo stresujúce, lebo každý mesiac niekto išiel, ako na bežiacom páse. Najhoršie bolo, že keď sa rušila prevádzka, na ktorej som ja robila...“ (ž. stredný vek).

V roku 1989 v Bučine Zvolen, a.s., pracovalo takmer 3000 ľudí a v roku 2003 vyše 600 zamestnancov. V súčasnosti je na oficiálnej web. stránke spoločnosti uvedené: Spoločnosť BUČINA ZVOLEN, a.s. prešla v rokoch 2003 až 2006 zásadnou majetkovou a podnikateľskou reštrukturalizáciou, čím prešla z kategórie veľkého podniku do kategórie malých a stredných podnikov. Zároveň došlo k presmerovaniu hlavnej podnikateľskej činnosti z drevospracujúceho sektora do energetického sektora, kde hlavným predmetom podnikania je výroba tepelnej a elektrickej energie z obnoviteľných zdrojov energie. Výroba drevotriekových dosiek a lepeného dreva prešla na spoločnosť BUČINA DDD spol. s r.o.¹⁹

PRÍBEH JEDNEJ FIRMY II.

Výroba drevotriekových dosiek na báze bukového dreva patrila v rámci pôvodnej Bučiny k hlavným výrobným činnostiam. Jej predaju nezabránila ani polstoročná tradícia. Vedenie Bučiny Zvolen, a.s., si uvedomovalo fakt, že bez zapojenia podniku do nadnárodných spoločností s výrazným vplyvom na trhu a skúsenosťou s trhovým prostredím, novými finančnými impulzmi nemá ani táto výroba šancu konkurovať významným európskym producentom. Preto Divíziu dekoratívnej drevotrieky²⁰ Bučina Zvolen, a.s. 2. apríla 2003 previedla na novozaloženú dcérsku firmu Bučina DDD, s.r.o., Zvolen (Mrník 2004: 11). Následne (17. októbra 2003) sa stala súčasťou nadnárodnej skupiny Kronospan, jedného z najväčších a najvýznamnejších výrobcov veľkoplošných aglomerovaných materiálov na báze dreva v Európe.

V súčasnosti je Bučina DDD, spol. s r.o. (ďalej Bučina DDD) najväčším výrobcom surových drevotriekových dosiek, laminovaných drevotriekových dosiek a lepeného

¹⁹ http://www.bucina.sk/slovak/index_slovak.htm, online: 8. 8. 2013.

²⁰ Divízia dekoratívnej drevotrieky DDD

dreva na Slovensku. Podľa Geryho Hamela úspešnosť podnikateľskej stratégie firmy v súčasnom konkurenčnom prostredí, plnom rýchlych, radikálnych a nepretržitých zmien je podmienená schopnosťou podniku prejsť k novému holistického chápaniu inovácií, ktoré je založené na schopnosti podniku nepretržite, systematicky inovovať, pričom tradičné zameranie na efektívnosť výroby a znižovanie nákladov tvorí nevyhnutný základ inovačných procesov (citované podľa Knošková – Kollár 2011: 1067). Majetkovým vstupom zahraničného investora sa odštartovali viaceré investície, vďaka ktorým sa zvolenský závod opäť premenil na jednu z najmodernejších prevádzok na výrobu drevotrieskových dosák v Európe. Od roku 2003 spoločnosť Kronospan investovala 133 mil. eur do modernizácie výroby, inštalácie a implementácie nových informačných systémov a technológií, expedície, rekonštrukcie výrobných hál, vybudovania nových inžinierskych sietí, ciest a biologickej čističky odpadových vôd. Spoločnosť v období svojho vzniku zamestnávala 185 ľudí, v súčasnosti 255.²¹ V roku 2012 tvoril ich priemerný plat 1030 eur. Obrat podniku v roku 2012 bol 85,42 miliónov € z čoho 55 % bolo za predaj výrobkov do zahraničia. Konateľom spoločnosti Bučina DDD je od jej formovania Ing. Antonín Juříček.²² Vo Zvolene vyštudoval Vysokú školu lesnícku a drevársku, takže prostredie – odborné i kultúrne dobre pozná. Na základe dlhoročných skúseností spoločnosť Kronospan do manažmentu lokálnych firiem obsadzuje len „lokálnych“ konateľov, ktorí poznajú mentalitu ľudí. Zo strany nadnárodnej spoločnosti išlo o plánovanú difúziu s aktívnou interakciou. Adaptácia na novú spoločnosť nebola ľahká, ale bola krokom dopredu.

„Keď ľudia prichádzajú do niečoho čo nepoznajú, sú tam obavy. Aká bude tá nová firma, neprepustí nás za chvíľočku? Nechce to vytunelovať a skončiť“ (ž. mladý vek)?

„Začiatok bol ťažký, museli sme naozaj veľmi pracovať. Zvykať si na všetko nové. Na novú technológiu, na nové počítače. To si vyžadovalo úplnú zmenu myslenia. Ale ľudia boli radi, že tá Bučina sa zachovala. Keby neprišiel zahraničný investor, ten lokálny majiteľ už nemal zdroje..., zrejme by to padlo. Ale tým, že prišiel nový investor, tak to zmodernizoval a ešte aj zachoval tú značku“ (ž. stredný vek).

Ak globalizáciu vnímame ako proces vzrastajúcej vzájomnej prepojenosti, keď vzniká svetová kapitalistická ekonomika tvorená primárne výrobnými, priemyselnými a obchodnými prepojeniami a vzťahmi (Sopóci 2007: 91), tak firma Kronospan je typickou globálnou spoločnosťou. Ide o nadnárodnú, prosperujúcu spoločnosť založenú na vyspelých výrobných a informačných technológiách, kvalitných výrobkoch, službách pre zákazníka a v nadväznosti na historickú kontinuitu predstavuje dynamiku súčasnosti. Firma vznikla ako rakúsky rodinný podnik v roku 1897 a v rodinnej tradícii vedenia podniku kontinuálne pokračuje. V súčasnosti má svoje zastúpenie na 34

²¹ V roku 2003 prešlo 110 zamestnancov z pôvodnej Bučiny do Bučiny DDD.

²² Firma má jednoduchú organizačnú štruktúru. Vo Zvolene sú v súčasnosti dvaja konatelia a vedúci oddelení.

miestach v 27 krajinách a zamestnáva viac ako 11 000 ľudí. Po páde železnej opony Kronospan rozšíril nové trhy vo východnej i juhovýchodnej Európe. Zapojenie Bučiny DDD do medzinárodnej výrobnéj kooperácie tak, aby sa v nej rozvíjala špecializácia na „staronovú“ produkciu s vysokou pridanou hodnotou bolo pozitívnym adaptačným krokom. Filozofia firmy sa odvíja od „best practices“, ktoré sa odovzdávajú zo všetkých závodov novému členovi spoločnosti. Bučina DDD prebrala platné štandardy: prevádzkové, ako sú programy, štatistiky, vyhodnocovanie a podobne, ale i štandardy technologické, informačné, logistické, čím sa zosúladiť systém uplatňovaný v Kronospane. Informačné technológie umožňujú firme koordinovať svoju činnosť, pružne reagovať na zmeny na trhu, porovnávať závody v jednotlivých krajinách, prípadne riešiť vyskytnuté problémy. Pri riadení skupiny sa presadzujú globálne tendencie, využíva sa synergický prístup a fabriky skupiny Kronospan si navzájom odovzdávajú know-how. Viaceré činnosti vedenie spoločnosti nekoncentruje na jedno miesto, ale do jednotlivých krajín. Napríklad v Nemecku sú sústredené IT, v Anglicku financie, v Rakúsku konsolidačné záležitosti, v Čechách technológie, na Slovensku vzdelávanie.

Proces adaptácia firmy sa uskutočňoval v postupných krokoch, v nadväznosti na investície.

„To ale nefunguje tak, že nás niekto zafinancuje a žíte si. Vždycky si na to musí konkrétna firma zarobiť... O veľkých investíciách rozhoduje matka. Ale je to o tom, že my musíme dostať tú firmu do takých čísel, aby bola perspektívna. Tá firma musí vyrábať, predávať a zarábať“ (ž. stredný vek).

„My v tých fabrikách bojujeme o tie peniaze majiteľa. Jemu je to jedno, či dá sto miliónov do Bučiny vo Zvolene, alebo sto miliónov na Ukrajinu. Musíme pripraviť projekt, ktorý je návratný. Musíme byť zaujímaví pre Kronošpán. A dneska pre nás je najväčšia bariéra štát. Ani tá konkurencia nás tak nelikviduje ako štát“ (m. stredný vek).

Adaptáciu v počiatočnom štádiu je možné charakterizovať aj ako štádium záujmu a osvojovanie si nových pravidiel. Bolo potrebné sa adaptovať na nové softvérové, technologické vybavenia i logistické riešenia. Personálne sa firma nastavila na určitý počet ľudí, od ktorých sa očakáva vysoká pracovná výkonnosť.

„Firma si vyžaduje pracovať na 120 %, lebo 100 % je málo. 100 je základ“ (ž. mladý vek).

Vychádzajúc z rozhovorov je možné konštatovať, že zamestnanci si uvedomujú, že pracujú v nadnárodnej spoločnosti, kde sú pevne viazaní na termíny a nemajú možnosť vyhnúť sa pravidlám, ktoré platia v skupine. Pracovať v dynamickej spoločnosti, za ktorú Bučinu DDD považujú, si vyžaduje aj veľkú zodpovednosť a sebadisciplínu.

„Keď to porovnáam spred tých 11 rokov, tak to nebolo také tempo, šmrnc, je to teraz veľmi dynamické. Zodpovednosť je obrovská. Tá zodpovednosť pred tými rokmi nebola až taká, lebo sa rozkladala medzi veľa ľudí. Dakedy čo robili piati ľudia teraz robí jeden človek a tá zodpovednosť je vyššia.“ (ž. mladý vek).

Zamestnanci, ktorí mali možnosť porovnať prácu v predchádzajúcej firme a teraz, poukazovali na prísnejšie pravidlá v dodržiavaní pracovnej morálky, pracovného času a bezpečnosti práce. Pozitívne hodnotia nutnosť udržiavať poriadok na pracovisku, a to priamo vo výrobe, vo výrobných halách, o kanceláriách nehovoriac.

„Pracovná morálka sa určite zmenila. Keď mám byť o 6-tej v práci, neznamená to byť o šiestej v areáli podniku. Vtedy už musím byť prezlečená, pri stroji a preberať zmenu“ (ž. stredný vek).

„Úplne sa to zmenilo. Dôraz sa kladol aj na to, aby tu bol poriadok za každú cenu. Ktokoľvek, kedykoľvek sem príde, tá firma musí vyzeráť. Všetko musí byť vyčistené, nesmie byť nikde prach, na stoloch musí byť poriadok, robotníci musia chodiť v čistých montérkach. Aj toto sme sa snažili zaviesť podľa Kronošpánu. A tí, čo to flákali, tak tí tu už nie sú“ (ž. mladý vek).

Personálne sa firma snaží vytvárať adekvátne pracovné tímy na každej úrovni. Pri výbere zamestnancov je požadované vzdelanie, odbornosť je základnou podmienkou. Dôraz sa kladie aj na osobnostné vlastnosti a zručnosti. Od pracovníka sa vyžaduje tímová práca, ochota riešiť problémy a pracovné nasadenie. Výberom „odborných tímových hráčov“ sa vytvára pozitívne pracovné prostredie. Pracovný kolektív je mladý, priemerný vek 41,4 rokov a fluktuácia zamestnancov je minimálna. Adaptácia na zmeny, ktoré prinášajú nielen rozvíjajúce sa technológie, ale aj nové vzťahy, je nevyhnutná. Nie je potrebné sa „len“ adaptovať, dôležité je, adaptovať sa flexibilne. Spoločnosť i jednotlivci musia byť pripravení pružne reagovať na zmeny a príležitosti. Nové pravidlá, usporiadanie sociálnych vzťahov, nastolenie požadovaného poriadku napomáha adaptáciu jednotlivým pracovníkom zvládnuť a uľahčiť, čo je výhodné pre nového majiteľa a konateľov, ako aj pre samotných zamestnancov.

Výroba

Počas vyše 65 ročnej existencie Bučiny sa technológia výroby, sortiment i spôsob práce podstatne zmenili. V povojnovom období, keď Bučina vznikla, hospodárske i ekonomické podmienky boli priaznivé pre výrobu železničných podvalov, impregnovaných elektrických stĺpov i nábytkárskych hranolok. V posledných rokoch však krivka týchto výrobkov išla výrazne dole, a to najmä z dôvodov nahradzovania dreva inými materiálmi. Navyše zmenil sa spôsob výroby a veľké drevokombináty sa ukázali ako kamenné a neschopné sa adaptovať na nové zmeny. Súčasné obdobie je spojené s využívaním vedy a nových technológií v priemysle, súvisí s automatizáciou, informatizáciou a robotizáciou i väčšími nárokmi na pracovné nasadenie a vzdelanie zamestnancov.

Bučina DDD sa koncentruje len na svoj core business, ktorý tvoria surové a laminované drevotrieskové dosky, masívne lepené dosky, pracovné dosky a impregnované fólie. V súčasnosti je najväčším výrobcom drevotrieskových dosiek na Slovensku a viac ako 70 % svojej výroby exportuje prevažne do európskych krajín. Okrem budo-

vania a rozvíjania firmy si Bučina DDD musela nanovo získavať aj dôveru zákazníkov.

Výroba je nepretržitá, pracuje sa na zmeny. Pri odstavení liniek by bola firma vystavená veľkým stratám. Aj z tohto dôvodu sa pravidelne konajú viaceré audity.

Od roku 2011 Bučina DDD, vlastní pílu Less & Timber SK, s. r. o. v Lehote pod Vtáčnikom.²³ „Hľadali sme riešenie na vysoké ceny dreva a tiež elektrickej energie. Spracovatelia slovenského dreva a domáci výrobcovia nábytku tento rok stratili približne 25 % zákaziek, nakoľko výrobky zo slovenského dreva sa stali drahými. Aj vďaka kúpe píly v Lehote pod Vtáčnikom má Bučina DDD na Slovensku v súčasnosti najlepšie hotové lepené dosky a ako jediný výrobca tohto produktu dokáže generovať zisk. Naším dlhodobým cieľom je prevziať všetky výroby lepeného dreva na Slovensku a sústrediť ich vo Zvolene.“²⁴

V súvislosti s modernizáciou nastala zmena v charaktere práce i v štruktúre zamestnancov. V Bučine, podobne ako aj v celej spoločnosti, začali dominovať profesie s obsahom práce vyžadujúcim si vyššie vzdelanie, čím dochádza k špecializácii a delbe práce. Vedecko-technický pokrok spolu s informačnými technológiami ovplyvňujú úroveň požadovaných schopností pracovníkov, limitujú stupeň vynakladaného fyzického úsilia človeka, a to aj pracovníkov vo výrobných halách a pri linkách. Vo firme pracuje oveľa menej zamestnancov, ale s vyššou kvalifikáciou. Okrem toho nastupuje fenomén robotizácie, na ktorý sa pripravuje aj Bučina DDD. Bude viesť k ďalším úsporám pracovných síl.

Vzdelávanie

Moderná firma, akú Bučina DDD predstavuje, si uvedomuje kultúrny, sociálny i ekonomický kapitál, ktorý vlastní prostredníctvom svojich zamestnancov. Ekonomický prínos spoločnosti by nebol dosiahnuteľný bez kvalitných odborníkov. Firma pravidelne organizuje vzdelávacie programy priamo vo firme a zamestnanci majú možnosť zúčastňovať sa aj školení, ktoré zabezpečujú externé inštitúcie. Ďalším vzdelávacím bonusom, ktorý závod poskytuje svojim zamestnancom, je možnosť navštevovať jazykové kurzy. Lektori anglického i nemeckého jazyka prichádzajú pravidelne do firmy, kde sa výučba realizuje. Vychádzajúc z výskumov je možné tvrdiť, že vysoké pracovné nasadenie a zodpovednosť, ktorú firma vyžaduje, je kompenzované prosperujúcou a moderne vybavenou spoločnosťou, ktorá podporuje odborný rast svojich zamestnancov.

„Možnosť pracovať v takej dynamickej firme je úžasné. Tá firma vás vybaví a dáva možnosť rozvoja, lebo všetko je to na veľmi vysokej úrovni. Aj čo sa týka tých technológií, softvérov, PC vybavenia, techniky. K dispozícii mobil, ak potrebujem

²³ V Lehote pod Vtáčnikom sa nachádza v súčasnosti najväčšia a najmodernejšia píla na buk na Slovensku. Píla zamestnáva 88 pracovníkov.

²⁴ <http://www.bucina-ddd.sk/sk/bucina-ddd-zvysila-produktivitu-vo-vyrobe-lepeneho-dreva-o-25>, online: 10. 8. 2013.

ísť na školenie – nech sa páči, vezmi si služobné auto. Dostanete všetko, ale robte.

A teraz je na vás, či dokážete pracovať a tuho pracovať, alebo nie.“ (ž. mladý vek). Adaptácia na moderné technológie, nové riadiace systémy, ktoré sa v skupine uplatňujú, ako aj nevyhnutnosť pracovných mítingov si vyžiadala zriadiť komplexné vzdelávacie stredisko. V apríli v roku 2008 bola založená spoločnosť KronoVision, s.r.o., ktorá zastrešuje činnosti služieb interného auditu i moderné tréningové a školiace služby pre zamestnancov nadnárodnej skupiny Kronospan. Zvolen sa stal centrálnym strediskom vzdelávania a mítingov. KronoVision sa nachádza v zmodernizovanej administratívnej budove, poskytujúcej priestrané priestory, špičkové technické vybavenie, stravovanie a ubytovanie. Kronospan má dôsledne vypracovaný aj audit a kontrolingové procesy. V skupine auditorov, ktorá je vyskladaná z pracovníkov rôznych národností, sa do interného auditu dostali aj Slováci. Auditori kontrolujú technické, technologické, logistické a iné štandardy platné v skupine a navrhujú opatrenia: „Je to taká polícia majiteľa.“

„Máme veľkú skupinu a tá skupina potrebuje vzdelávanie. A to sa robí centrálné vo Zvolene. Sem prichádza z východnej, strednej Európy veľa ľudí. Každý mesiac sa organizuje niekoľko tréningov. To je prestížna záležitosť, pretože to centrum mohlo byť kdekoľvek. Pre nás to bola veľká prestíž.“ (ž. stredný vek).

Najvyššou vzdelávacou inštitúciou v meste a svojím zameraním jedinou na Slovensku je Technická univerzita Zvolen (TU). V tejto súvislosti je potrebné vyzdvihnúť význam externých väzieb Bučiny DDD s výskumnými a vzdelávacími inštitúciami v meste. Úzka spolupráca Bučiny s TU, najmä s Drevárskou fakultou sa vyvíja už od sformovania vysokej školy vo Zvolene. Zamestnanci Bučiny sú členmi správnej i vedeckej rady fakulty, členmi skúšobných a štátnicových komisií. Firma podporuje vzdelávacie aktivity študentov, ktorí v priestoroch podniku môžu absolvovať špeciálne cvičenia i riešiť témy svojich diplomových prác. Odborne i finančne je firma nápomocná pri riešení vedeckých prác. Bučina DDD zabezpečuje a podporuje letné praxe študentov vo firmách skupiny Kronospan. Materiálnu i odbornú pomoc Bučina DDD poskytuje aj Strednej odbornej škole drevárskej.

Firemná kultúra

Vedenie Kronospanu sa na základe marketingových skúseností a návrhu konateľ a strategicky rozhodlo, že podnik sa bude naďalej prezentovať pod značkou Bučina. Grafické manuály (vzorkovníky, výrobky, novinky dekórov) si vo Zvolene navrhujú sami. Pri prezentovaní firmy sa používa prepojenie lokálnej značky s globálnym motívom: *bučina ddd production for life*. Na streche administratívnej budovy sú umiestnené obidve značky – bučina ddd; kronospan. Súčasťou firemnej kultúry je aj odev zamestnancov. V Bučine DDD majú zamestnanci, v závislosti od druhu vykonávanej práce, nárok na pracovné oblečenie. Pre administratívnych pracovníkov nie je v interných predpisoch uvedený predpísaný odev, preferuje sa casual dress code. Profesionálny

imidž sa stal vo svete biznisu nevyhnutným predpokladom úspechu a akousi garanciou kvality služieb. Prezentovať firmu navonok, smerom k stálym i potenciálnym zákazníkom, patrí v súčasnosti k základným marketingovým krokom. Takéto stretnutia Bučina organizuje vo svojom areáli i mimo neho. Hlavným poslaním je stretnúť sa s klientmi, prezentovať firmu a jej dosiahnuté úspechy, aktuálne výrobky, informovať o službách pre zákazníkov. Jedným z takýchto podujatí je napríklad Hausmesse, stretnutie s obchodnými spoločnosťami a ich odberateľmi zo Slovenska i zahraničia. Firma svoju činnosť prezentuje aj pred urbánnym spoločenstvom. V roku 2013 sa, pri príležitosti 10. výročia vzniku Bučiny DDD, konal 3. ročník Dní otvorených dverí (DOD).²⁵ Počas DOD majú záujemcovia, rodinní príslušníci, bývalí Bučinári a ostatní Zvolenčania možnosť navštíviť výrobné haly, kde v sprievode zamestnancov dostávajú odborný výklad. Súčasťou sú aj sprievodné akcie – vystúpenia spevákov, tanečníkov a pre návštevníkov je na náklady spoločnosti zabezpečené aj občerstvenie.²⁶ Na základe rozhovorov realizovaných počas podujatia je možné konštatovať, že ho s obľubou navštevujú najmä bývalí zamestnanci.

Dôraz na životné prostredie, ako aj nové normy zavedené EÚ sú ďalšími faktormi, na ktoré musela nová spoločnosť aktívne reagovať. Jednou z priorit spoločnosti je ekologické zmýšľanie. V prevádzkach je kladený dôraz na šetrné výrobné a pracovné postupy priateľské k životnému prostrediu. Bučina vznikla v roku 1946, keď sa ekologické faktory do úvahy nebrali a následne sa v jej blízkosti, v priemyselnej zóne postavilo sídlisko. V environmentálnej oblasti Bučina zrealizovala niekoľko investícií. Vybudovali biologickú čističku odpadových vôd, zmodernizovali a zrekonštruovali výrobu drevotrieskových dosák, čím znížili celkové emisie približne o 50 %, oproti stavu pred prevzatím prevádzok.

ZÁVER

Je pozoruhodné, keď v období tesne po druhej svetovej vojne, v čase veľkých hospodárskych problémov, sa podarilo predstaviteľom mesta a okresu Zvolen presadiť výstavbu podniku na spracovanie dreva. Na vzniku Bučiny v meste malo vplyv viacero vzájomne poprepájaných determinantov. So stavbou a výrobou sa začalo v roku 1946, čím sa radí k najstarším podnikom v regióne. Existencia drevospracujúceho kombinátu takéhoto významu, s veľkou výrobou a počtom zamestnancov ovplyvnila i urbanizmus, život sídelného spoločenstva, rozvoj sídlisk, bytov, sociálnych, kultúrnych i športových zariadení mesta. Etablovaním Vysokej školy lesníckej a drevárskej vo Zvolene, spolu s vybudovaným systémom vedeckých inštitúcií a stredných škôl sa Zvolen stal neoficiálnym centrom lesníctva a drevárstva na Slovensku. Po roku 1989 naša spoločnosť prešla turbulentnými zmenami, na ktoré bolo potrebné reagovať. Pád

²⁵ Predchádzajúce ročníky (2006, 2008) sa uskutočnili po ukončení výrazných investičných zámerov.

²⁶ V roku 2013 sa na oficiálnom programe zúčastnili aj predstavitelia mesta, Banskobystrického samosprávneho kraja i Technickej univerzity Zvolen.

komunizmu v bývalom Československu bol nasledovaný rýchlo ekonomickou liberalizáciou, ktorá v sebe zahŕňala rozsiahle privatizácie štátneho vlastníctva, podnikov a inštitúcií. Po páde železnej opony a rozpade RVHP sa pretrhli dlhoročne budované obchodné väzby a trhy sa uvoľnili. Premeny v oblasti podnikania, hospodárstva, priemyslu, výroby i plánovania predstavovali aj sociokultúrnu premenu v rámci firiem a podnikov.

Po zásadných zmenách spoločenského systému sa v rámci transformácie Bučina Zvolen stala akciovou spoločnosťou. V začiatkoch transformačného procesu táto spoločnosť prevádzala všetky činnosti Bučiny (výrobné i sociálne), ktoré boli postupne rušené. Proces adaptácie spoločnosti i ľudí bol sukcesívnym, pomalým, náročným procesom. Bol dôsledkom zmien na makro i mikroúrovni. Pretože počet zamestnancov Bučiny neustále a výrazne klesal, proces adaptácie sprevádzali aj obavy, ktoré sa rodili z pocitu neistoty, nevedomosti, obáv z budúcnosti a neinformovanosti o situácii.

Bučina prešla radikálnymi majetkovoprávnymi i štrukturálnymi zmenami. Situácia sa stabilizovala až v roku 2003, keď sa divízia dekoratívnej drevotriesky stala súčasťou nadnárodnej spoločnosti Kronospan. Majetkovým vstupom zahraničného investora sa odštartovali viaceré investície, vďaka ktorým sa zvolenský závod opäť premenil na jednu z najmodernejších prevádzok na výrobu drevotrieskových dosák v Európe. Bučina DDD ako člen veľkej medzinárodnej skupiny sa musela adaptovať na širší rámec kooperácie i hospodárskej a ekonomickej výkonnosti. Došlo k prechodu firmy do inej vývojovej fázy, k zmene postavenia na trhu a k zvýšeniu konkurenčných tlakov. Ekonomický prínos spoločnosti je v regióne viditeľný nielen cez vytvorené pracovné miesta a modernizáciu výroby, ale aj cez podporu vzdelávacích projektov.

Investície a inovácie nadnárodnej spoločnosti sekundárne spúšťajú ďalšie zmeny, napríklad zvýšenie špecializácie zamestnancov. Je nevyhnutné adaptovať sa na nové technológie, nadnárodne platné štandardy, informačné systémy, čím sa mení štýl práce. V procese adaptácie je potrebná zmena myslenia a čím rýchlejšie jednotlivci alebo skupiny pochopia zmenu a pozitívne sa motivujú, tým skôr a ľahšie sa adaptujú. Vytvorením organizácie s prehľadnou štruktúrou sa zvýšili nároky na režim práce, spôsob rozhodovania, pracovnej disciplíny a zodpovednosti. Samotný proces adaptácie sa uskutočňuje v rovine pracovnej a sociálnej, pričom sa vzájomne prepájajú. Pracovná adaptácia je výsledkom osvojenia si špecifických požiadaviek vyplývajúcich z profesionálneho zaradenia a komplexom podmienok (odborných i osobnostných predpokladov pre danú prácu). Zahŕňa nielen osvojenie si profesionálnych aktivít, ale v širšom chápaní aj zvládnutie nárokov pracovného prostredia, špecifický rytmus práce a riadiacich operácií, ktoré sú koordinované nadnárodnou spoločnosťou (stanovené termíny, reporty), i zvládnutie pracovných cyklov (zmennosť a nepretržitá prevádzka). Sociálna adaptácia je proces prispôsobovania sa pracovníka sociálnemu prostrediu na pracovisku. Ide o začlenenie jednotlivca do štruktúry sociálnych vzťahov v pracovnej skupine i do celého sociálneho systému organizácie (Rymeš 1998: 43). Okrem

potreby adaptovať sa na výrobné, obchodné a technologické zmeny firma musela akceptovať aj environmentálne aspekty.

Motiváciou pre adaptáciu je pracovať v dynamickej, modernej spoločnosti, ktorá disponuje vyspelými technológiami, má perspektívu, víziu a strategické plány do budúcnosti. Zahrňuje aj fakt mať prácu, byť zamestnaný a istotu pravidelného príjmu. Uvedené skutočnosti ovplyvňujú postoj zamestnancov, ich pracovnú výkonnosť i spokojnosť. Výsledkom pozitívnej adaptácie je identifikácia zamestnanca s firmou. V Bučine v období socializmu pracovali celé generácie rodín a rodinných príslušníkov. Ich väzba na Bučinu je, vychádzajúc z výskumov, stále veľmi intenzívna. Aj v súčasnosti „starí bučinári“ majú výrazný pocit identity s firmou a sami sa považujú za súčasť metaforickej rodiny Bučinárov. Proces premeny Bučiny nebol jednoduchý. Ale kroky, ktoré zahraničný investor realizoval a ako ich napĺňa zvolenská firma, pozitívne hodnotia aj bývalí zamestnanci.

„Bučina ako taká sa pokazila, aj moje srdce sa pokazilo. To ide jedno s druhým. Ale teraz sa Bučine popravilo, tak dúfam, že aj mne bude lepšie“ (m. starší vek).

Pri rozhovoroch sa ukázalo, že aj medzi súčasnými zamestnancami vládne silná lojalita k firme. Potvrďuje to napríklad i veľmi nízka fluktuácia a deklarovany pocit hrdosti byť súčasťou fungujúceho podniku.

„Ja tú firmu vnímam ako modernú aj kvalitnú a mám možnosť sa tu niečo naučiť. Tá značka je fakt dobrá. My máme veľmi kvalitné dosky, veľmi dobrý servis. Máme dobré meno aj medzi dodávateľmi, lebo my platíme načas. A táto firma ma skutočne baví. Tu sa neriešia malichernosti, ale podstatné veci a tí ľudia musia fakt makat'. Ale je to aj dobrá výzva. Keby takto fungoval náš štát, tak je to efektívne a fajn.“ (ž. stredný vek).

Na svojej oficiálnej web stránke firma deklaruje:

Bučina DDD vďaka niekoľkým desaťročiam drevárskej výroby vo Zvolene a spojenia so silným partnerom získava potenciál, ktorý poskytuje viaceré konkurenčné výhody:

- skúsenosti zamestnancov a know-how nadnárodnej skupiny Kronospan;
- vedecko-personálnu základňu Technickej univerzity vo Zvolene;
- výhodnú geografickú polohu mesta Zvolen v centre Európy.²⁷

Spoločnosť sa týmto deklarováním identifikuje s prepojením drevárskej histórie Zvolena, jeho vzdelanostným a sociálnym kapitálom s nadnárodnou spoločnosťou, čím sa navzájom prelína lokálne s globálnym.

²⁷ <http://www.bucina-ddd.sk/sk/profile> (citované dňa 6. 8. 2013)

CESTY K UDRŽATEĽNÉMU ŽIVOTNÉMU ŠTÝLU: PREMENA STRAVOVACÍCH PRAKTÍK

Alexandra Bitušiková

Je nedeľa, skorý aprílový deň v roku 2013. Vonku je zima, sychravo a cesty ešte lemujú kopy špinavého snehu. V Centre nezávislej kultúry Záhrada vo dvore najkrajšieho domu na Námestí SNP v Banskej Bystrici sa schádzajú ľudia, ktorí sa rozhodli založiť komunitnú záhrad(k)u.¹ V provizórnom dome, v ktorom centrum sídli, sa stretne asi 15 mladých ľudí, ktorí sme prišli z rôznych pohnútok. Pri vzájomnom predstavovaní sa hovoria o potrebe zdravo žiť, vypestovať si vlastnú zeleninu, pomôcť životnému prostrediu, ale aj zapojiť sa do mestského komunitného života a posilniť sociálne putá medzi občanmi mesta. Stretnutie sa začína powerpointovou prednáškou o trendoch v urbánnom záhradkárčení a urbánnom poľnohospodárstve a o princípoch tvorby permakultúrnych záhrad. Jednu takú chcú vybudovať aj účastníci stretnutia. Lektorka Janka nadšene rozpráva o význame a užitočnosti mestských záhrad a o chvíľu ju už všetci nasledujú do rozsiahleho dvora, ktorý sa čoskoro stane miestom prvej komunitnej záhrady v centre mesta.

Príspevok je úvodom do problematiky lokálneho aktivizmu, zameraného predovšetkým na praktiky smerujúce k udržateľnému životnému štýlu, k alternatívnym potravinovým systémom, sieťam a stravovacím praktikám na Slovensku s príkladmi z mesta a regiónu Banskej Bystrice. Nové prístupy k stravovaniu sú odpoveďou na globalizáciu a javy s ňou spojené. Dovoz a konzumácia potravín z globálnych obchodných reťazcov a uplatňovanie globálnych vzorov stravovania (napríklad *fast food*) vyvolali reakciu v hľadaní alternatívnych foriem zaobstarávania potravín a stravovania, ktoré sú z hľadiska udržateľnosti považované za perspektívnejšie. Globalizácia k nám teda priniesla nielen globálne produkty vo forme potravín a spôsobov stravovania, ale aj vzory alternatívnych zdrojov a ideálov alternatívneho životného štýlu. V slovenskej spoločnosti, ktorá prešla v priebehu dvoch desaťročí rapidnou transformáciou zo socialistickej ekonomiky na trhovú, je sledovanie adaptácie ľudí na zmeny politicko-ekonomických inštitúcií a socio-kultúrnych foriem, noriem, hodnôt a zvykov zaujímavé, ale zároveň náročné vzhľadom na dynamiku a nestabilitu vývoja.²

¹ Keďže komunitná záhrada vznikla v Centre nezávislej kultúry s názvom Záhrada, rozhodli sa aktivisti nazvať ju „záhrad(k)a“.

² Tu mám na mysli najmä neustále sa meniace zákony, ktoré ovplyvňujú vývoj tak vo verejnej, ako aj privatej sfére.

V početných antropologických prácach o jedle, stravovacích praktikách a životnom štýle v ére globalizácie dominuje v ostatných rokoch téma, ktorou je tzv. „*food activism*“,³ aktivizmus týkajúci sa produkcie, konzumácie a distribúcie jedla. Prejavuje sa záujmom o zdravie a potravinovú bezpečnosť, ekologické dôsledky globalizovaného industriálneho poľnohospodárstva, zlepšenie podmienok zvierat chovaných na farmách a fair trade (Winter 2003: 24). Aj keď primárnou funkciou jedla je výživa, jedlo má aj iné dôležité dimenzie: kultúrnu, religiózne-obradovú, symbolickú, sociálnu, psychologickú, ideologickú, politicko-ekonomickú a stále viac aj environmentálnu. Záujem o jedlo, ale aj o spôsoby jeho získavania, konzumácie a distribuovania, stále rastie najmä v Európe a severnej Amerike. Dostatok a dostupnosť surovín z celého sveta, rýchlosť ich leteckej distribúcie i šírenia receptúr cez globálne televízne kanály či internet umožňujú obyvateľom privilegovaného bohatšieho „globálneho Severu“ oddávať sa konzumu a spoznávať pokrmy z iných kútov planéty. Ako píše Lawrence Busch, globalizácia spôsobila prevratnú zmenu v potravinových systémoch. Väčšina potravín konzumovaných v Európe a severnej Amerike nepochádza z miestnych zdrojov, ale bola vypestovaná na mega-farmách alebo vznikla v mega-továrňach po celom svete. Tradičné metódy spracovania potravín nahradili biochemické procesy ošetrovania. Kým sa potravinový tovar dostane do supermarketu a k spotrebiteľovi, musí prejsť dlhú cestu cez rôzne krajiny a rôzne zásobovacie a obchodné siete (Busch 2004). Cena za tento luxus je vysoká a odráža sa jednak v zvýšení rizika potravinovej bezpečnosti, ale aj v zhoršovaní životného prostredia a v klimatických zmenách. Popri globálnych konzumentoch rastie počet ľudí, ktorí sa rozhodli bojovať proti konzumu návratom k lokálnym potravinám, podporou miestnych producentov potravín, vlastným záhradkárčením a aktívnym prístupom k udržateľnému životu.

V príspevku sa snažím načrtnúť aj možné cesty súčasného výskumu v antropológii jedla a udržateľného životného štýlu na Slovensku. Vzhľadom na nedostatok domácich prác sa opieram o inojazyčnú teoreticko-antropologickú literatúru. Príklady občianskych aktivít sú prvými sondami hĺbkového empirického výskumu na Slovensku, založeného na aktívnej participácii, zúčastnenom pozorovaní, rozhovoroch a zbere dát z dennej tlače a internetových zdrojov.

Predmetom záujmu nie sú všetky formy alternatívnych prístupov k výberu a konzumu potravín, ale len vybrané nové javy. Nezaoberám sa problematikou organických produktov, bio-potravín a fair-trade potravín, ktoré sú samostatnou a trochu odlišnou (sčasti kontroverznou) témou. Tak isto sa podrobnejšie nesústredím na pravidelné trhy, ktoré existujú v slovenských mestách už desaťročia a ktorých význam v súčasnosti tiež

³ V práci používam viaceré anglické termíny, a to najmä preto, aby sa čitateľ mohol oboznámiť s prevládajúcou terminológiou, ktorá sa zatiaľ u nás nepoužíva a často je ju ťažko aj preložiť. Napríklad v slovenčine nemožno preložiť prívlastok odvodený od food – jedla (ako napríklad food aktivizmus, food hnutie), keďže nemáme prídavné meno odvodené od slova jedlo, ktoré by zodpovedalo významu anglického prídavného mena „food“.

silnie, avšak ich spojenie s ekológiou a udržateľnosťou nie je jednoznačné, keďže na týchto trhoch nie je garancia, že produkty tam ponúkané nepochádzajú z veľkopredaja – zo supermarketu (na rozdiel od farmárskych trhov).

HISTORICKÉ A SPOLOČENSKÉ KONTEXTY

Postsocialistická politická, ekonomická, sociálna a kultúrna transformácia a demokratizácia slovenskej spoločnosti priniesla mnoho zmien do každodenného života obyvateľov Slovenska. Jedným z dôsledkov transformácie bolo aj otvorenie sa vplyvom vonkajšieho sveta, ktoré sa prejavilo v oblasti ekonomickej, ale aj sociálno-kultúrnej. V súčasnosti už na Slovensku niet lokality, ktorá by nebola poznačená procesmi globalizácie. Mestá sú vystavené globalizácii viac než malé lokality, pretože priťahujú viac nadnárodného kapitálu, firiem a reťazcov, ktoré prinášajú nové kultúrne formy, vzory, znaky a symboly a vplývajú na zvyšovanie kultúrnej a sociálnej diverzity. Adaptácia na tieto zmeny je nevyhnutnou súčasťou globalizácie. Pred rokom 1989 nebola spoločnosť konfrontovaná s takmer žiadnou vonkajšou a len limitovanou vnútornou diverzitou. Kultúrna, etnická, náboženská a sociálna diverzita, pluralita, inakosť alebo rôznosť nemali v krajine, kde vládol komunizmus, miesto a boli považované za neprijateľné až nepriateľské pre rozvoj spoločnosti. V postsocialistickom vývoji sa etapa spoločenskej homogenity definitívne skončila. Rapídny nárast diverzity bolo možné okamžite sledovať vo všetkých sférach života: v diverzifikácii ekonomickej štruktúry a vlastníckych vzťahov; prehlbujúcej sa sociálno-ekonomickej stratifikácii; meniacej sa etnickej a náboženskej štruktúre obyvateľstva; rozvoji alternatívnych druhov vzdelávania, umenia a kultúry; v šírení nových technológií a spôsobov komunikácie; ako aj v širokom sortimente tovarov v obchodoch a ponuke služieb. Tento rýchly nástup zmien v spoločnosti, vyvolaný postsocialistickou transformáciou a následne globalizáciou, mal vplyv na rastúcu pluralitu životných štýlov a životných nárokov a prispel k prehlbeniu konzumného spôsobu života (Bitušiková 2010: 5).

Globalizácia je často ponímaná kontroverzne. Možno ju vnímať ako proces, ktorý vedie k nerovnomernému rozdeleniu kapitálu, ekonomickému úpadku slabších, deštrukcii vidieka a vidieckych komunít a nárastu miest, prehlbovaniu sociálnych rozdielov, neriadenej urbanizácii, rastu chudoby, masovým migráciami, zhoršovaniu životného prostredia a homogenizácii kultúr. Na druhej strane globalizácia môže prispieť k vzniku nových ekonomických príležitostí, k oživeniu a posilneniu lokálnych ekonomík, kultúr a identít, ale aj k vzniku nových kultúrnych foriem a nových identít (Bitušiková – Luther 2010: 18-19).

Postmodernistické názory na globalizáciu zdôrazňujú intenzifikáciu svetovej prepojenosti. Svet sa opisuje ako svet pohybu, mobility, kontaktov a neustálej kultúrnej interakcie a výmeny. Hranice sa stávajú poréznejšie a umožňujú intenzívny kontakt stále väčšieho počtu ľudí a kultúr. Masový konzum sa stáva primárnym mediátorom, sprostredkovateľom kontaktov medzi ľuďmi a kultúrami rôznych kútov planéty (Inda

– Rosaldo 2008: 5). Napriek týmto procesom stále viac výskumníkov zdôrazňuje dôležitosť lokality, komunity a tradície, a to aj v globálnom potravinovom systéme. Globálne procesy a javy sa vyvíjajú a existujú v konkrétnom lokálnom prostredí a môžu dokonca naštartovať znovuzrodenie či revitalizáciu lokálnych a regionálnych produkcií. Prienik globálneho a lokálneho, označovaný ako glocalizácia (*glocalisation*), zvýrazňuje mieru, ktorou je „lokálne“ súčasťou globalizácie a nie jeho opozíciou (Roudometof 2003: 45).

Jedlo, jeho produkcia, spotreba a distribúcia, stravovacie návyky a praktiky predstavujú vynikajúci objekt výskumu spoločnosti, jej transformácie, ako aj globalizácie a jej prieniku s lokalizmom. Ako píše Marion Nestle, štúdium jedla umožňuje analyzovať spoločenskú zmenu. Keďže každý človek musí jesť, udalosti a procesy transformácie možno najlepšie pochopiť cez jedlo a s ním spojené praktiky a skúsenosti každodenného života. Jedlo mení „politické“ na „osobné“, abstraktné koncepty globalizácie a voľného trhu na konkrétne a živé reflexie spoločenskej zmeny (Nestle 2009: xi). Podobne, James Watson and Melissa Caldwell, ktorí sa venujú výskumu postsocializmu, zdôrazňujú, že tým, ako sa štátne priemyselné a distribučné systémy adaptujú na investičné požiadavky globálneho kapitalizmu, jedlo reprezentuje jeden z najlepších a pravdepodobne najdostupnejších nástrojov pochopenia postsocialistických kultúr. Určite aj preto, že ak aj všetko ostatné zlyháva, ľudia vždy budú hovoriť o jedle (Watson – Caldwell 2007: 5).

Viac než 40 rokov štátneho socializmu v Československu možno veľmi stručne charakterizovať ako obdobie, v ktorom boli výsledky kolektivizovaného poľnohospodárstva ideologicky velebené ako dôkaz víťazstva socialistického roľníka, plniaceho plány na 120 i viac percent, avšak reálne výsledky odrážali prázdne pulty potravinových obchodov a dlhé rady pred zelovocmi. Samozásobovanie a improvizácia sa stali každodennou praktikou občanov socialistického Československa a iných krajín „východného bloku“, ako píše aj Melissa L. Caldwell (Caldwell 2009: 10-11). Oblúba i nutnosť pestovania vlastnej zeleniny a ovocia na vidieku či v mestských záhradkárskech kolóniách a všeobecne rozšírená schopnosť ich rôznorodej konzervácie, recipročná výmena produktov v rámci rodinných a priateľských sietí (vrátane korupčného „rodinkárstva“) a „pašovanie“ rôznych nedostatkových potravín z iných socialistických štátov patrili medzi bežné praktiky prežitia. Nemožno sa preto diviť, že okamžitý vstup nadnárodných potravinových reťazcov a fast-food sietí po „nežnej revolúcii“ v roku 1989 spôsobil rapidnú zmenu v stravovaní a celkovo v kulinárnej kultúre (*culinary culture, food culture*). Hamburgery, hranolky, pizza a espressá sa stali nástrojmi sociálnej revolúcie po páde Berlínskeho múru (Watson – Caldwell 2007: 5). Globálne potravinové produkty a globálne „značky“, ktoré predtým obyvatelia socialistického štátu poznali len z výnimočne povolených ciest do „západnej“ Európy, pašovaných „západných“ časopisov alebo z rakúskej televíznej reklamy (to platilo len pre obyvateľov Bratislavy a širšieho okolia, ktorí využívali geografickú blízkosť

Viedne a sledovali vysielanie rakúskej televízie), sa zrazu stali skutočnosťou. Náhly dostatok a široký výber potravín síce viedol k spotrebiteľskej eufórii, ale spôsobil aj zmätok a neistotu, keďže spotrebiteľia sa museli na novú situáciu adaptovať a naučiť sa orientovať v rozsiahlom sortimente rôznych, neraz aj úplne neznámych potravín. Ľudia neboli zvyknutí ani na rôznu kvalitu, nevedeli čítať etikety a nepoznali svoje spotrebiteľské práva.

Poľnohospodárska politika v novej Slovenskej republike (1993) sa musela prispôbiť globálnym (i európskym) tlakom voľného trhu, čo viedlo k rozpadu väčšiny roľníckych družstiev a likvidácii malých roľníkov. Každodenná dostupnosť potravín a ich cenová prístupnosť spôsobili, že v prvom desaťročí po roku 1989 sa mnohí „záhradkári“ vzdali pestovania a konzervovania zeleniny a ovocia, lebo si ich mohli kedykoľvek kúpiť v supermarkete. To, že si kupovali zemiaky z Poľska, jablká z Francúzska alebo mrkvu z Talianska, si spotrebiteľia nevšimli. Najdôležitejším faktorom pri kúpe bola cena, a tá bola zväčša nižšia pri produktoch dovezených zo zahraničia než pri domácich produktoch, čo je dôsledok globálneho poľnohospodárskeho trhu, monopolizácie potravinovej produkcie a politiky dotácií veľkoproducentom. Po prvom desaťročí „dostatku“ a „konzumu“ začali aj slovenskí spotrebiteľia dospievať a všímať si okrem ceny aj kvalitu a bezpečnosť potravinových produktov. Prispeli k tomu na jednej strane prísne (aj keď kritizované) európske normy, hlavne však viaceré potravinové škandály, ktoré požadované normy nedodržiavajú. Na Slovensku mali najväčší vplyv na scitlivenie spotrebiteľskej kultúry medializované a potvrdené prípady kontaminovanej soli, vajec a mäsa dovezených z Poľska, ale aj prípady nákazy E.coli alebo choroby šialených kráv z okolitých krajín. Spotrebiteľské povedomie ovplyvnili aj informácie o nepravdivých údajoch na mnohých výrobkoch, ktoré sa označujú ako slovenské, ale sú vyrobené v iných krajinách a nedodržiavajú požadovanú kvalitu.

„FOOD AKTIVIZMUS“

Tieto okolnosti vplyvajú na zvyšovanie povedomia i záujmu slovenských spotrebiteľov o to, čo sa im dostáva denne na stôl. V krajinách západnej Európy a severnej Ameriky sa tento trend prejavuje už približne od osemdesiatych rokov 20. storočia vo forme „*food activism*“, t. j. občianskeho aktivizmu, ktorý sa týka produkcie, konzumácie a distribúcie jedla. Jeho cieľom je dosiahnuť väčšiu sociálnu a ekonomickú spravodlivosť cestou stravovacích praktík. Tento typ aktivizmu podporuje rôzne demokratické alternatívy globálnemu potravinovému a poľnohospodárskemu systému. Prejavuje sa zväčša formou sociálnych hnutí, týkajúcich sa jedla a stravovania, tzv. „*food movements*“. Podľa Marion Nestle „*food movement*“ sa zaujíma o rôznorodé témy a zastrešuje rôzne skupiny, ktoré majú spoločné to, že hľadajú a žiadajú zdravšie alternatívy súčasnému potravinovému systému, ale aj zmyslupnejšie, t. j. morálne, etické a udržateľné alternatívy (Nestle 2007: x). V praxi to znamená, že *food* aktivisti

sa snažia podporiť zdravšie a chutnejšie stravovanie bez chemikálií, ekologickejšie poľnohospodárstvo, viac spravodlivosti (a viac možností) pre lokálnych malých farmárov a potravinových producentov, zlepšenie životného prostredia, udržateľný životný štýl, zintenzívnenie rodinných, priateľských a komunitných sociálnych väzieb prostredníctvom jedla i posilnenie ekonomických, sociálnych a kultúrnych väzieb medzi mestom a vidiekom. Ide o hľadanie rôznych alternatívnych ciest ako protipól ku globálnemu industriálnemu potravinovému systému. Cieľom nie je rozbiť tento prevládajúci potravinový systém a politiku, čo by bolo nereálne, ale nájsť početné alternatívy, ktoré sú šetrnejšie k životnému prostrediu, spravodlivejšie k ľuďom a udržateľnejšie pre ľudské spolunažívanie i pre planétu.

Food movement sa považuje za sociálne hnutie, v ktorom sa aktivizujú ľudia s cieľom dosiahnuť sociálnu a kultúrnu zmenu. Sociálne hnutia sú väčšinou tie, ktoré vyrástli „zospodu“, t. j. „*grassroots*“ hnutia, formálne i neformálne skupiny občanov mimo oficiálnych štátnych inštitúcií. Ako píše David Snow a Sarah Soule, sociálne hnutia majú päť základných charakteristík: 1. sú v opozícii alebo v nesúlade s existujúcimi štruktúrami a autoritami, 2. majú kolektívny charakter, 3. pôsobia mimo existujúcich formálnych inštitúcií, 4. sú do určitej miery organizované a 5. majú istú trvácnosť a kontinuitu (Snow – Soule 2006: 6, citované podľa Guptil – Copelton – Lucal 2013: 163). *Food* hnutia sa snažia o dekomodifikáciu jedla, teda o definovanie kvality v širších rozmeroch, než sú štandardizované kritériá vrátane ceny. Podľa nich by kvalita jedla mala zohľadňovať aj jeho sociálny a environmentálny dosah na procesy produkcie a distribúcie, čo sa označuje termínom „*food value chain*“ – hodnotový potravinový reťazec (Guptil – Copelton – Lucal 2013: 163). Zastrešujúcim cieľom všetkých spomenutých hnutí je dosiahnutie „*food democracy*“, ktorú Neva Hassanein definuje ako ideu, v rámci ktorej sa ľudia môžu alebo by sa mali aktívne zúčastňovať na tvorbe a formovaní potravinového systému, a nemali by byť len pasívnymi divákmi (Haasanein 2003: 79, citované podľa Guptil – Copelton – Lucal 2013: 176).

Najrozšírenejšími trendmi vo *food aktivizme* sú: podpora lokálnej produkcie, konzumácie a distribúcie potravín (napríklad farmárske trhy, debničkovanie, mestské úle, Slow Food hnutie, rôzne druhy lokálnych potravinových systémov ako napríklad *The 100 Mile Challenge* – konzumácia jedla, ktoré pochádza výlučne z regiónu do 100 míľ, *Food Swap* – vzájomná výmena domácky vypestovaných alebo vyrobených potravinových produktov, hnutia typu *farm-to-table*, *farm-to-fork*, *farm-to-school* – t. j. od farmára priamo na stôl, na vidličku, do školy a pod.); komunitné, školské a väzenské záhrady; poľnohospodárstvo podporované komunitou – tzv. *community supported agriculture* – CSA); potravinová charita Vypestuj dobro; ekokomunity a sčasti aj značenie potravín známkami pôvodu. Tieto trendy sa v západnej Európe a severnej Amerike rozvíjajú už viac než tri desaťročia, na Slovensku začíname sledovať nárast týchto aktivít a hnutí približne od roku 2010.

TEORETICKO-METODOLOGICKÉ VÝCHODISKÁ

Nové formy správania pri získavaní a používaní potravín, v stravovacích návykoch a s tým spojených životných štýloch ľudí otvárajú otázku, ako prispôbiť výskumnú orientáciu a metódy v antropologickom výskume kulinárnej kultúry. Jedlo a stravovanie je centrom záujmu sociálnych a kultúrnych antropológov od vzniku disciplíny. Je to samozrejmé, ak si uvedomíme, že jedlo sprevádza človeka denne nielen ako nevyhnutná ľudská potreba, ale aj ako významná zložka sociálneho života, ako symbol a identifikačný znak z hľadiska etnicity, náboženstva, rodu, vzdelania i sociálneho statusu, ako súčasť kultúrneho dedičstva a kultúrneho kapitálu. Práve pre význam jedla v živote každého človeka označuje Anthony Winson jedlo za „intímnu komoditu“, ktorá má moc spájať ľudí. Príprava a konzumácia jedla je súčasťou všetkých dôležitých momentov a medzníkov života od narodenia až po smrť (Winson 1993). Čo, kde, kedy, ako a prečo jeme, závisí od rôznych psychologických, sociálnych, kultúrnych, ekonomických a historických kontextov, ktoré sú dynamické a môžu sa v priebehu vývoja meniť.

Štúdium jedla a stravovania prešlo v ostatných rokoch rýchlym vývojom a zmenilo sa na dynamické inter-, multi- a trans-disciplinárne pole, na ktorom participuje okrem antropológie aj sociológia, história, kulturológia, filozofia, politológia, ekonómia, biológia, bioetika, ekológia, humánna geografia, poľnohospodárske vedy, urbánne štúdiá, feministické štúdiá a príležitostne aj iné disciplíny. *Food studies* sa vyvinuli v samostatný transdisciplinárny odbor. Podľa Jamesa Watsona a Melissy Caldwell sú jednotlivé sociálnovedné disciplíny artefaktmi už prekonanej intelektuálnej anglo-americkéj tradície začiatku a polovice 20. storočia, keď bolo treba vedomosť byrokraticky začleniť a prispôbiť učebným kurikulumom (Watson – Caldwell 2007: 2). Súčasná antropológia musí operovať v iných podmienkach a vo vzájomnej úzkej spolupráci s inými disciplínami. *A food studies* sú toho jedinečným príkladom.

Keď sa bližšie pozrieme na rôznorodé teoretické východiská k súčasnému štúdiu jedla a stravovania, možno vychádzať z rôznych konceptov:

- antropologický koncept, zameriavajúci sa na „tradičné“ témy, ako je jedlo v rôznych kultúrach, jedlo ako symbol, jedlo ako identifikačný faktor (z hľadiska etnicity, náboženstva, rodu, sociálneho statusu atď.), jedlo a rituály, spôsoby stolovania a pod.;
- koncept globalizácie a lokalizmu (globalizačné teórie o produkcii, konzumácii a distribúcii jedla, vplyv nadnárodných spoločností, reťazcov a globálnej poľnohospodárskej politiky na vývin stravovania v jednotlivých kultúrach – mestách – regiónoch – lokalitách – rodinách, t. j. ako sa globálne vplyvy odrážajú v lokálnej praxi);
- koncept udržateľnosti z hľadiska teórie ekologického, sociálneho, ekonomického i kultúrneho „trvalo udržateľného rozvoja“ (napríklad sledovanie rozvoja udržateľných životných štýlov – t. j. spôsobu života a našich volieb v ňom z hľadiska používania a osobného prístupu k materiálnym vymoženostiam, energiám,

transportu, stravovaniu, odpadkom, komunikácii a solidarite; koncept udržateľných miest, ktoré sú zelenšie a zodpovednejšie k životnému prostrediu, pričom podpora lokálnej produkcie a distribúcie potravín sa považuje za jeden z dôležitých znakov udržateľného mesta; atď.);

- environmentálny koncept (sledovanie vplyvu potravinových politík a konzumného spôsobu života na životné prostredie; výskum vplyvu globálnej distribúcie potravín na karbónovú stopu; vplyv masového industriálneho poľnohospodárstva na lokálny a regionálny rozvoj a na vidiecku krajinu);
- ekonomický koncept (sledovanie spotrebiteľských trendov – podľa akých kritérií sa spotrebiteľia rozhodujú o kúpe/preferencii určitých druhov potravín; vplyv marketingu a „brandingu a labellingu“ – značiek a údajov na potravinách na preferencie kúpy; „eco-friendly consumerism“ – ekologicky priateľský konzum; „green consumerism“ – zelený konzum atď.);
- koncept lokalizmu a kultúrneho dedičstva (štúdium lokálnych produktov a ich označovania, *terroir* – francúzsky pojem viažuci sa k zemi, klíme, kultúre, tradícii vína a iných produktov; EÚ a národné označenia pôvodu potravín; sledovanie vzťahov mesto – vidiek; jedlo ako symbol kultúry);
- koncept sociálnych hnutí (sledovanie „food“ hnutí v rôznych kultúrnych, sociálnych, politických, historických a iných kontextoch);
- koncept poľnohospodárstva (napríklad sledovanie vplyvu poľnohospodárskych politík na malých farmárov a ich možnosti uplatnenia na trhu; vplyv národných a nadnárodných dotačných poľnohospodárskych politík na vidiek a malých farmárov).

Zoznam možných teoretických prístupov nie je úplný a určite by bolo možné nájsť ďalšie prístupy k štúdiu jedla a stravovania. Z pohľadu antropológie je dôležité si uvedomiť, že antropologický pohľad sa môže, alebo by sa mal vyskytovať vo všetkých načrtnutých konceptoch, ktoré vychádzajú z rôznych disciplín. Jedinečnosť antropologického pohľadu a prístupu tkvie v primárnej metodike disciplíny, ktorá je vždy založená na priamom „face-to-face“ kontakte s ľuďmi, na dlhodobom zúčastnenom pozorovaní bežných i sviatočných javov života ľudí a na prezentovaní/interpretácii „ich“ pohľadov na svet. Rozhovory o jedle odkrývajú oveľa viac než len informácie o samotnom jedle. Carole Counihan nazýva svoju hlavnú antropologickú metódu štúdia jedla ako „food-centered life history“ – t. j. životný príbeh z pohľadu jedla, kde jedlo môže byť len zámienkou či hlavnou ideou rozprávania o živote (*life history, oral history*), avšak odkrýva omnoho viac (rodinné, rodové, sociálne, ekonomické, kultúrne, politické, environmentálne a iné vzťahy) (Counihan 2009: 171-173).

ZROD „FOOD AKTIVIZMU“ V BANSKEJ BYSTRICI

Občianske aktivity a mimovládne organizácie, ktorých činnosť súvisí s témou zdravého a udržateľného životného štýlu a stravovania, životného prostredia a podpory ko-

munitného života, majú v meste Banská Bystrica silnú históriu už od prvých rokov po roku 1989. Najvýznamnejšie mimovládne inštitúcie v tomto smere sú Nadácia EKOPOLIS, ktorá je celoslovenskou inštitúciou, podporujúcou projekty v oblasti občianskej spoločnosti a environmentálnej udržateľnosti (založená v roku 1991); Komunitná nadácia Zdravé mesto, ktorá je vôbec prvou komunitnou nadáciou na území celej kontinentálnej Európy (založená v roku 1993 ako iniciatíva znovu obnoveného Rotary klubu v Banskej Bystrici) a Centrum dobrovoľníctva (založené v roku 2000). Tieto inštitúcie majú veľký vplyv na rozvoj občianskeho aktivizmu v meste, keďže tematicky a finančne (formou malých grantov) aj organizáciou rôznych podujatí podporujú aktivity individuálnych občanov a rôznych občianskych formálnych aj neformálnych združení. Dlhodobé nadačné programy EKOPOLISu a Komunitnej nadácie Zdravé mesto sú zamerané najmä na podporu zdravého života a životného štýlu; budovanie silných a zdravých komunít; posilňovanie aktívneho záujmu občanov o dianie vo svojom okolí a o stav životného prostredia; podporu dobrovoľníctva, spolupráce a vzájomnej pomoci v mestách a na vidieku; a celkovo na demokratizáciu občianskej spoločnosti. Podobne, Centrum dobrovoľníctva má v programe „prostredníctvom myšlienky dobrovoľníctva zvyšovať ľudský potenciál, zlepšovať kvalitu života a tým prispievať k budovaniu občianskej spoločnosti“.⁴

Podpora existujúcich nadačných mimovládnych organizácií v meste Banská Bystrica priamo i nepriamo ovplyvnila vznik a existenciu ďalších občianskych iniciatív občanov a občianskych skupín, ktorých cieľom je podporiť zdravú výživu, udržateľné cesty potravinových ciest a hlavne podporu lokálneho poľnohospodárstva a malých farmárov. Aktívnejší a organizovaný záujem o produkciu, konzumáciu a distribúciu potravín v meste a regióne Banská Bystrica možno sledovať od roku 2012, keď bolo v meste ako druhé na Slovensku založené konvínium Slow Food Banská Bystrica.

Príklad číslo 1: Slow Food

„Slow Food“ je neprofitová a členská organizácia, ktorá vznikla v Taliansku v roku 1986 a ako medzinárodná organizácia v roku 1989 ako opozícia k „fast-food“ hnutiu a k vytrácaniu lokálnych kulinárnych tradícií. Jeho cieľom je vzdelávanie a zvyšovanie povedomia obyvateľov o pôvode, kvalite a chuti potravín, ktoré konzumujú, a ich širšom vplyve na svetovú ekonomiku a ekológiu. Slow Food má dnes (2013) viac než stotisíc členov v 1500 konviniách (regionálnych členských skupinách) v 153 krajinách celého sveta. Zakladateľ hnutia, sociológ a gurmán Carlo Petrini hlásil, že Slow Food spája radosť z jedla so zodpovednosťou, udržateľnosťou a harmóniou s prírodou.⁵ V súlade s jeho vyhlásením hnutie vyznáva heslo, že každý má právo na radosť

⁴ http://www.slowfood.com/?-session=query_session:59AD801813c753654BPg49CD7E50

⁵ *Terra Madre Day* je jednou z kampaní Slow Food hnutia: od roku 2009 sa 10. decembra na výročie vzniku hnutia po celom svete oslavuje na rôznych podujatiach lokálne a domácky pripravené jedlo a zdôrazňuje udržateľnosť lokálnej produkcie potravín.

z jedla, ale zároveň má aj zodpovednosť chrániť dedičstvo biodiverzity, kultúry a vedomostí, ktoré radosť z jedla umožňujú a podporujú. Jedlo Slow Food je podľa jeho manifestu *dobré* (svieže, zdravé, sezónne jedlo z lokálnych zdrojov), *čisté* (nekontaminované a nepoškodujúce životné prostredie, život zvierat a zdravie ľudí) a *spravodlivé – férové* (dostupné spotrebiteľom a poskytujúce férové podmienky a ohodnotenie malým producentom potravín). Hlavnými princípmi hnutia sú dostupnosť a *food demokracia* (prístup ku „kultúrne“ vhodnému, lokálnemu a udržateľnému jedlu pre všetkých); koncept „*chilometro zero – 0 km*“ (suroviny a potraviny pre domáce použitie i pre reštaurácie by mali pochádzať z blízkeho regiónu, zvyčajne do 50 km od bydliska), lokálny *networking* (budovanie vzťahov dodávateľov a konzumentov, t. j. vyrovnávanie sociálnych hodnôt s ekonomickými), ale aj podpora kontinua mesto – vidiek. Slow Food hnutie sa vo svojich programoch zameriava na viaceré témy: biodiverzita, geneticky modifikované potraviny, surové (nepasterizované mlieko), pôvodné obyvateľstvo, chuťové vzdelávanie, farmárske trhy a iné. Hnutie má po svete početné komunity – *food communities*, ktoré fungujú v sieťach ako *Terra Madre network*, *Earth Markets network*, *Ark of Taste network* a *Food Presidia*. O úspechu Slow Food hnutia svedčí aj to, že ovplyvnilo ďalšie hnutia s podobnou filozofiou, zamerané na širšie oblasti života: *Cittaslow* (Slow City), *Slow Europe* alebo *Slow Fish*.

Na Slovensku doposiaľ existujú tri Slow Food konviniá: Bratislava, Banská Bystrica a Tatry. Členom konviniá sa môže stať každý, kto sa stotožňuje s filozofiou hnutia a platí ročné členské. Konvínium Banská Bystrica má v súčasnosti 12 členov (7 mužov a 5 žien). Predsedom konviniá je zaniatený aktivista a podnikateľ v oblasti rozvoja vidieka, tradičnej kultúry a gastronómie, členovia sú prevažne regionálni aktivisti v treťom sektore, farmári, podnikatelia, veterinárna lekárka, výskumná pracovníčka a americký občan, žijúci v regióne. Zdá sa, že hlavnou motiváciou väčšiny členov je bojovať za zlepšenie podmienok pre malých lokálnych farmárov, zvyšovať vedomosti a povedomie obyvateľov o význame lokálnych produktov, zapájať sa do aktivít celosvetového hnutia, ale aj tešiť sa zo vzájomných stretnutí na akciách oslavy lokálnych potravinových produktov. Členovia sa stretávajú niekoľkokrát do roka pri príležitosti podujatí venovaných lokálnej gastronómii (ako napríklad Oberačka po sebechlebsky, Tradičná chuť Hontu, Tradičná chuť Podpoľania, Čipkárskô v Brusne), ale komunikujú vzájomne častejšie, takmer týždenne, formou e-mailov (väčšinou ide o sprostredkovanie zaujímavých informácií o aktivitách týkajúcich sa zdravého, udržateľného stravovania – napríklad informácie o podnikateľoch, ktorí sa venujú „debničkovaniu“, malých farmároch a food aktivistoch, správy zo sveta a pod.). Slow Food Banská Bystrica počas svojej krátkej existencie zorganizovalo viaceré akcie: informačné dni o význame lokálnych produktov, Regionálny farmársky jarmok v rámci Radvanského jarmoku v roku 2012, Regionálny farmársky trh „Otváranie Bánoša“ v apríli 2013 (v priestoroch a v spolupráci so Strednou odbornou školou Pod Bánošom v Banskej

Bystrici), *Terra Madre Day*⁶ spojený s nadregionálnymi majstrovstvami v zabíjačke na Salaši Zbojská; a výzvu pre banskobystrický región na predkladanie nominácií na zápis do Archy chutí (august 2013 – v procese).

Archa chutí (*The Ark of Taste*) je jednou z najvýznamnejších globálnych aktivít hnutia, podporujúcou biodiverzitu. Vznikla v roku 1996 ako „online“ databáza slúžiaca na dokumentáciu a ochranu vzácných, unikátnych regionálnych potravín, úžitkových zvierat a kultúrnych rastlín, ktorým hrozí zánik vplyvom modernizácie, globalizácie či zmeny životného prostredia a klímy. V súčasnosti Archa katalogizuje a chráni vyše 1100 produktov vo viac než 50 krajinách. Podmienky nominácie sú jasne stanovené a náročné z hľadiska kvality (napríklad produkt musí vykazovať výnimočné organoleptické kvality – t. j. chuť, vôňu, farbu a vzhľad; musí byť vyrobený tradičnými miestnymi metódami a ručne/remeselne; musí tvoriť súčasť konkrétneho územia/lokality a kultúrneho dedičstva – t. j. musí mať jednoznačnú „identitu“ prostredia, z ktorého pochádza; je vyrobený v limitovaných množstvách a riziko jeho zániku je preukázateľné).

V súvislosti s Archou chutí je potrebné spomenúť inú podobnú aktivitu, ktorá je oficiálnou aktivitou Európskej únie. V úsilí ochrániť poľnohospodárske výrobky, potraviny, víno, liehoviny, minerálne vody a iné výrobky, ktoré sú spojené s vymedzeným zemepisným územím, tradíciou, povestou či dobrým menom, Európska únia založila systém označovania takýchto výnimočných produktov.⁷ Ide o tri kategórie označenia: Označenie pôvodu výrobkov (*Protected Designation of Origin – PDO*), Chránené zemepisné označenie (*Protected Geographical Indications – PGI*) a Zaručená tradičná špecialita (*Traditional Speciality Guaranteed – TSG*). Všetky kategórie sú v odbornej literatúre označované spoločne ako „*Geographical Indications – GIs*“, pričom najväčšiu váhu majú PDO a PGI. Produkty, ktoré získajú takéto označenie (navonok prezentované logom), prinášajú pre bežného konzumenta informáciu o lokálnom pôvode a garantovanej kvalite výrobku. Z nevelkého počtu slovenských výrobkov, ktoré získali status Chráneného zemepisného označenia (PGI),⁸ treba spomenúť „slovenskú bryndzu“, zaregistrovanú 16. júla 2008. Podľa európskeho PGI ustanovenia musí tento produkt obsahovať minimálne 50 % ovčieho mlieka. V súvislosti so škandálmi, keď sa za „slovenskú bryndzu“ označovali aj výrobky s menším objemom ovčieho mlieka, podarilo sa *Cechu výrobcov ovčieho syra v Turci* v roku 2013 vybojovať slovenskú ochrannú známku pre „ovčiu bryndzu salašnícku“ so 100 % podielom ovčieho mlieka, na ktorú sa vzťahujú prísnejšie kritériá než na európske Chránené zemepisné označenie PGI.

⁶ EÚ smernice v rokoch 1992, 1996, 2006, 2008, 2012.

⁷ K 31. 8. 2013 majú okrem Slovenskej bryndze PGI status aj Slovenská parenica, Slovenský oštiepok, Skalický trdelník, Oravský korbáčik, Zázrivský korbáčik a Tekovský salámový syr. Kategóriu TGS – Zaručenú tradičnú špecialitu získali zatiaľ výrobky Ovčí hrudkový syr salašnícky, Ovčí salašnícky údený syr, Lovecká saláma, Liptovská saláma, Špekáčky, Spišské párky a Bratislavský rožok. Kategória TGS nebráni výrobcovi z rôznych krajín používať názov výrobku pri dodržaní predpísanej receptúry.

⁸ <https://www.facebook.com/nasazaHRAdkaBB>; prístup 16. 8. 2013

Touto odbočkou som chcela poukázať na slabé miesta označovania výnimočných lokálnych a regionálnych produktov. Prejavuje sa to aj v latentnom napätí medzi oficiálnym EÚ Registrom zemepisných označení (GIs) a Slow Food Archou chutí. Katia L. Sidali et al. svojím výskumom ukazujú, že členovia Slow Food považujú európske normy na označenie GIs za menej prísne a jednoduchšie než normy v Arche chutí, a podporujúce skôr veľkých producentov a exportérov (na rozdiel od Archy). Slow Food kritériá na zápis do Archy sú podľa respondentov v troch skúmaných krajinách (Taliansko, Nemecko a Brazília) demokratickejšie, podporujú aj malých producentov a na rozdiel od GIs zdôrazňujú dôležitosť biodiverzity (Sidali – Dörr – Zulian – Radic 2013: 4-5).

Označovanie výnimočných lokálnych a regionálnych potravinárskych produktov má aj ďalší, predovšetkým kultúrny rozmer. Tieto produkty sú považované za súčasť kultúrneho dedičstva a prispievajú k posilňovaniu lokálnej, regionálnej a národnej identity.

Príklad číslo 2: Komunitné záhrady

Komunitné záhrady využívajú nevyužitú (zväčša mestskú) pozemky, o ktoré sa začne starať skupina ľudí s cieľom skrásliť okolie, dopestovať vlastnú zeleninu, ovocie alebo kvety a vybudovať i upevniť komunitné, ľudské vzťahy. Využívajú prázdny a často nezaujímavý a zanedbaný verejný alebo súkromný priestor (s povolením majiteľa), t. j. môžu mať aj „mobilný charakter“, čo znamená, že v prípade predaja pozemku sa záhrada musí presunúť na iné miesto. Koncept komunitných záhrad je vo vyspelých demokratických krajinách známy a úspešný už niekoľko desaťročí. Prispieva k aktivizácii občanov (vrátane imigrantov, ktorí často pochádzajú z rurálnych oblastí a sú zvyknutí pracovať s pôdou), k budovaniu lokálnych komunit, k samozásobovaniu potravinami a k zlepšovaniu životného prostredia a klímy v mestskom prostredí.

Banská Bystrica je domovom dvoch komunitných záhrad. Prvá z nich, situovaná v centre mesta v areáli Centra nezávislej kultúry Záhrada, začala prvé kroky v roku 2012, avšak širšiu základňu získala v roku 2013, keď sa do aktivity zapojilo približne 10 rodín/ párov/ a niekoľko jednotlivcov. Druhá komunitná záhrada vznikla v roku 2013 na sídlisku Sásová v rámci Komunitného centra Sásová.

Ako som naznačila už v úvode, záhradkárski nadšenci v počte približne pätnásť sa stretli v apríli 2013 vystrojení pracovnými rukavicami, záhradkárskym náradím a semiačkami. Skupinu tvorili väčšinou partnerské alebo manželské páry mladých, vysokoškolsky vzdelaných a scestovaných ľudí, niektorí s malými deťmi (vrátane zmiešanej slovensko-austrálskej rodiny), väčšina z nich bez väčšej záhradkárskej skúsenosti. Iniciátorkou myšlienky bola Saška s rodinou, ktorá žila predtým v Prahe, kde zažila pozitívnu skúsenosť s komunitnou záhradou a ktorá riadi aj inú občiansku iniciatívu (Zrnko – detský lesný klub). Prezentovala ideu urobiť komunitnú záhradu nielen miestom pestovania plodín, ale aj miestom spoločenských kontaktov.

Manažovania sa ujala Janka, ktorá presadzuje a tvorí permakultúrne záhrady. Po jej úvodnej prednáške každý súhlasil s vytvorením permakultúrnej komunitnej záhrady v centre Banskej Bystrice (najviac zabralo, že taká záhrada sa nemusí plieť).

Po aprílovej brigáde, keď sa vybuďovali permakultúrne políčka ohradené tehla- mi a zasiali prvé semiačka, sa účastníci dohodli na vytvorení skupinovej kontaktnej e-mailovej adresy a na ďalšej komunitnej komunikácii touto cestou. Po prvom stretnutí sa k skupine pridali ďalší ľudia vrátane blízkej materskej škôlky, ktorá si vytvorila vlastné políčko. Záhrad(k)a postupne bujnela, plody rástli, majitelia sa tešili – len kontakty ostali zväčša v e-mailovej rovine. Rozhovory s protagonistami naznačili, že komunitní záhradkári na svoje políčka pravidelne chodili, avšak nedokázali zladit' spoločné záhradkárčenie vzhľadom na súčasný spôsob života a zaneprázdnenosť. Napriek nedostatku osobného kontaktu, aj e-mailová komunikácia medzi členmi dokázala navodiť a nabudiť atmosféru komunitného záhradkárčenia.

Okrem dvoch verejných komunitných záhrad sa v Banskej Bystrici v roku 2013 rozbehol aj projekt komunitných záhrad v areáloch mestských škôl (Naša záHRAdka). Aktivitu realizuje neformálna skupina Komunita BB v spolupráci s niekoľkými občianskymi združeniami a dobrovoľníkmi. Podľa opisu projektu, „komunitné pestovanie napomáha budovaniu sociálnych vzťahov... Zároveň naše deti učí to, že ak chceme dostať v živote niečo dobré a kvalitné, musíme preto niečo rovnako dobré a kvalitné urobiť“.⁹ Je zaujímavé pripomenúť, že predmet „práca na pozemkoch“ bol povinným predmetom na základných školách počas socializmu, keď takmer každá škola mala aj vlastnú záhradu alebo sad. Dnes je väčšina z nich spustená. Projekt Naša záHRAdka sa snaží o ich znovuoživenie. Prvou úspešnou aktivitou bolo založenie bylinkovej záhradky na ZŠ Ďumbierska v júli 2013.

Príklad č. 3: debničkovanie

Debničkovanie (*box scheme* alebo *basket scheme*) je komunitný systém dodávky domácich produktov – zeleniny, ovocia, vajec, mäsa, mliečnych výrobkov, medu a iných potravín priamo spotrebiteľovi. Zákazník si prostredníctvom e-shopu objedná žiadané produkty podľa ponuky, ktorej obsahom sú čerstvé produkty priamo od slovenských farmárov. Objednané produkty sú v debničke alebo v košíku doručené zákazníkovi priamo domov, alebo si ich môže vyzdvihnúť na odbernom mieste. Tento systém úspešne funguje v mnohých krajinách západnej Európy a od roku 2012 sa rýchlym tempom rozbieha aj na Slovensku (najviac na západnom Slovensku). Ako aj pri predchádzajúcich alternatívnych potravinových systémoch, aj debničkovanie je založené na podpore lokálnych produktov a domácich producentov. Hlavnými princípmi debničkovania sú: lokálnosť, sezónnosť, čerstvosť (zvyčajne do 24 hodín od zberu) a kvalita (bez použitia chemických látok, umelých farbív a konzervantov). Podporou debničkovania si zákazník buduje vzťah a vyjadruje solidaritu k „svojim“ farmárom

⁹ www.lokapetit.sk

a pestovateľom, zdieľa s nimi úrodu aj neúrodu a môže ich aj navštevovať. Debničkári zdôrazňujú, že obsah debničiek či košov nezaručuje vyleštené ovocie jednej veľkosti ani zeleninu bez jedinej vady, ale zaručuje vysokú kvalitu a vynikajúcu chuť. Zákazníci, ktorí debničkovanie podporujú, vyjadrujú nielen svoj postoj k zdravej výžive, ale aj postoj k životnému prostrediu a k regiónu, v ktorom žijú.

Prví debničkári, ktorí rozbehli tento komunitný odberateľsko-dodávateľský systém v Banskej Bystrici, sú trojica mladých mužov (Matúš, Zdenko a Tomáš). Všetci sú vysokoškolsky vzdelaní (ekonómia, prekladateľstvo). Vyrástli na dedine, kde sa ich rodičia venujú farmárčeniu. Problémy, s ktorými sa rodičia ako farmári stretávajú, motivovali mladých mužov k založeniu vlastnej firmy Lokapetit, podporujúcej malých farmárov predajom ich potravinárskych produktov.

„Lokapetit ponúka možnosť jednoduchého a rýchleho prístupu ku kvalitným slovenským potravinám. V centre nášho záujmu je návrat k tradičným hodnotám stravovania, v kombinácii s komfortom online nákupu.“¹⁰

Podľa Matúša je hlavným princípom ponúkať zákazníkovi kvalitu bez chémie, čerstvosť a lokálnosť. Je si vedomý aj ekologického dopadu distribúcie lokálnych produktov, ktorých podporou prispieva každý k znižovaniu ekologickej stopy. Dôležitým motívom firmy je podpora prvoproducentov. Ako vyjadrujú na svojej webovej stránke:

„...výberom slovenských produktov preukazujete úctu našim farmárom, práci, ktorú robia, hodnotám, v ktoré veria. Odmenou za dôveru do nich vloženú bude úsmev, ktorý Vám vôňa Vášho košíka každý týždeň vyčarí“.

Firma začala svoju činnosť v júli 2013 a ponúka v prvom rade čerstvú zeleninu, ovocie, med, mäso a mäsové výrobky, mliečne výrobky a vajcia, ale sortiment rozširuje aj o iné potraviny slovenského pôvodu (zavaraniny, džemy, jablkové džúsy, müsli a pod.). Zákazníci si môžu požadované potraviny objednať do pondelka každý týždeň a preberajú si ich v stredu na jednom z dvoch odberných miest v Banskej Bystrici, prípadne priamo doma (podľa preferencie zákazníka). Najviac zákazníkov tvoria mladé rodiny/matky, ktoré chcú pre svoje deti čerstvé a zdravé potraviny. Najväčším problémom zákazníkov je podľa vyjadrenia Matúša nedostatok dôvery k ponúkaným produktom. Po rôznych potravinových škandáloch a informáciách, že na trhoch predávajú aj podvodníci, ktorí ponúkajú ako lokálne potraviny tie, ktoré nakúpili v lacných supermarketoch, je dôvera slovenského spotrebiteľa naštbená. Debničkári si dôveru zákazníkov musia získať jedine poctivým prístupom a spoluprácou s overenými dodávateľmi, ktorých mená a kontakty prezentujú aj na webovej stránke firmy. Zákazníkovi ponúkajú možnosť návštevy fariem, aby sa sami presvedčili o spôsobe pestovania či chovu. V pláne majú aj vzdelávacie aktivity – prednášky spojené s ochutnávkami lokálnych produktov.

¹⁰ www.lokapetit.sk

Debničkovanie má stále viac prívržencov, čo potvrdzuje rastúci počet firiem ponúkajúcich túto službu, ohlasy spotrebiteľov na sociálnych sieťach, ale aj množiace sa články v novinách a časopisoch. Za všetky reakcie aspoň jeden komentár:

„Konečne ľudia začali bojkotovať dovážané potraviny, ktoré sú nielen nekvalitné, ale nám berú aj pracovné príležitosti. Všetci sa predsa od nepamäti živia tým, čo nájdú pri svojich domovoch a nie tým, že im niekto druhý niečo pošle ...“¹¹

ZÁVER

Spomenuté tri príklady z Banskej Bystrice sú len malým nahliadnutím do úplne nového, ale rozvíjajúceho sa aktivizmu, týkajúceho sa získavania, konzumácie a distribúcie jedla a alternatívnych stravovacích praktík, ktoré je potrebné študovať v kontexte udržateľných životných štýlov smerujúcich k lepšej a udržateľnej kvalite života jednotlivca a spoločnosti. Nový trend aktivizmu v tejto oblasti je odozvou na globálne tendencie dotačných poľnohospodárskych a obchodných politík, ktoré majú deštruktívny vplyv na vidiek, malých farmárov a ich produkciu, ako aj odrazom zvýšeného záujmu občanov o pôvod a kvalitu potravín, ktoré denne konzumujú, a ich pomaly sa zvyšujúce povedomie o vplyve stravovacích praktík na životné prostredie.

Z pozorovania cez médiá, noviny, časopisy, sociálne siete a osobnú účasť i rozhovory sa zdá, že na Slovensku sú predstaviteľmi alternatívneho a aktívneho prístupu k výberu potravín a voľbe stravovacích praktík najmä obyvatelia miest a príslušníci mladšej až strednej, vyššie vzdelanej generácie zo stredných a vyšších stredných vrstiev. Z malej výskumnej vzorky nemožnorobiť závery, ale výsledky potvrdzujú rozsiahlejšie výskumy z iných krajín, kde sa ukazuje, že voľba „zeleného“ konzumu – tzv. *green consumerism* (preferencia lokálnych produktov, farmárskych trhov atď.) sa spája s vyššou strednou triedou a je súčasťou úsilia o širšie definovaný udržateľný životný štýl a hodnoty s ním spojené (napríklad Gilg – Barr – Ford 2005). Treba podotknúť, že trend preferencie lokálnych produktov na Slovensku je úzko spätý aj s otázkou ich ceny, čiže je voľbou prevažne ekonomicky silnejších vrstiev. To, že sa alternatívne prístupy k výberu a konzumácii potravín rozvíjajú najmä v mestách, nie je preto prekvapujúce. Na slovenskom vidieku je väčšia nezamestnanosť než v mestách, menšia kúpyschopnosť a stále pretrvávajúce samozásobovanie formou pestovania vlastných produktov v záhradách a chovu domácich zvierat.

Rastúci záujem o lokálnu potravinovú produkciu na Slovensku je odrazom (alebo neskorším pokračovaním) trendov vo vyspelých krajinách Európy a severnej Ameriky. Ľudia, preferujúci potraviny z ich regiónu, sa označujú termínom *locavore*. Tento termín bol v roku 2007 označený v New Oxford American Dictionary za slovo roka (Guptil – Copelton – Lucal 2013: 164). *Locavore* je synonymom kvalitného a etického stravovania, v ktorom zohráva úlohu nielen faktor výživy a zdravia, ale aj hodnôt. Motivácie, pre ktoré sa ľudia prikláňajú k alternatívnym stravovacím praktíkám, sú samozrejme rôznorodé. Pre väčšinu je hlavnou motiváciou kvalita a čerstvosť potravín

dôležitá pre zdravie, čo je (tiež) dôsledkom početných potravinových škandálov. Iní sa riadia skôr etickými princípmi, napríklad ako čo najmenej poškodzovať životné prostredie, nepodieľať sa na utrpení zvierat chovaných na farmách, alebo znižovať karbónovú stopu. Ďalší svojou voľbou prejavujú sociálne cítenie. Tým, že nakupujú lokálne produkty alebo *fair-trade* produkty, preukazujú solidaritu s farmármi. Tí, ktorí sú si vedomí všetkých týchto nových trendov životného štýlu, sú naozajstní „pionieri“, teda takí, ktorí našli holistickú cestu k udržateľnému životnému štýlu a životu (*sustainable living*).

Stručný pohľad na rýchlo sa rozvíjajúcu oblasť nových životných štýlov a preferencií na Slovensku poukazuje na jednu z ciest adaptácie obyvateľov na globalizáciu a zdôrazňuje význam ďalšieho štúdia problematiky alternatívnych praktík v produkcii, výbere, spotrebe a distribúcii potravín na Slovensku. Doterajšie prvé sondy neumožňujú ešte zovšeobecňovať zozbierané dáta a predvídať ďalší vývoj, ponúkajú ale zaujímavú výskumnú výzvu, ktorá sa spája aj s príjemnými chvíľami pri zdieľaní radosti z dobrého jedla na rôznych lokálnych a regionálnych kulinárskych podujatiach. Pri výskume stravovacích praktík je dôležité uvedomiť si, že každodenné jedlo a praktiky s ním spojené je potrebné skúmať v širokom kontexte lokálnych a globálnych ekonomických, environmentálnych, sociálnych i kultúrnych vzťahov, ktoré vo veľkej miere ovplyvňujú nielen to, čo sa nám denne dostáva na stôl, ale aj životné prostredie a klímu, ekonomický rast, zamestnanosť, lokálny a regionálny rozvoj, charakter vidieka, rurálno-urbánne vzťahy, identitu a kultúrne dedičstvo.

ADAPTÁCIA MIGRANTOV Z VIETNAMU NA SPOLOČENSKÚ ZMENU

Miroslava Hlinčíková

Bratislava, ktorá patrila do roku 1989 k mestám menej globálne prepojeným, sa aj následkom prebúdajúceho kapitalizmu a prijatia Slovenska do Európskej únie postupne transformuje na kozmopolitnejšie európske mesto. V Bratislave sa zväčšil výber reštaurácií a ponuky rozličných potravín a tovaru. Môžeme navštevovať rozličné „etnické“ reštaurácie, pozorujeme zväčšujúci sa počet a sortiment obchodov s „exotickými“ potravinami z Ázie a Blízkeho východu. Už nie je problém kúpiť ryžové rezance, sushi alebo rozličné korenia z celého sveta. Kebaby, sushi bary, ázijské bistrá a čínske reštaurácie sa stali viditeľnou súčasťou verejného priestoru. Transformácia po roku 1989 a následná sociálna zmena zasiahla v rozličnej miere všetky vrstvy obyvateľstva, ktoré sa adaptovalo na nové životné podmienky. V tomto kontexte zmena zasiahla i migráciu medzi Vietnamom a Československom, ktorá dovtedy prebiehala pod rúškom spriatelnených socialistických krajín. Vietnamci a Vietnamky tak i pred rokom 1989 patrili k migrantom, ktorí mohli prichádzať na územie uzavretého socialistického Československa a ktorých mobilita bola podporovaná oboma štátmi. O tom, ako zasiahol do života pád socializmu životy a stratégie migrantov a migrantiek, ktorí v Československu v tomto prelomovom období žili, hovoria ich jednotlivé príbehy.

Keďže sa výskumu migrácie a inkorporácie migrantov z Vietnamu systematicky venujem od roku 2009, rozhodla som sa túto kapitolu zamerať ako sondu, pohľad na proces zmien, ktoré prišli s rokom 1989 a „nežnou revolúciou“. Pozornosť upriamujem na migrantov a migrantky z Vietnamu, ktorí zo socialistického Vietnamu migrovali do socialistického Československa, kde ich zachytila transformácia režimov. Text špecificky nazerá na podnikateľov s vietnamským pôvodom v Bratislave, to ako sa adaptovali na meniace sa podmienky po roku 1989, pričom ich adaptácia je priamo prepojená s procesom inkorporácie. Predpoklad začlenenia migrantov a migrantiek v ekonomickej oblasti, najmä do trhu práce, patrí medzi základné a najvýznamnejšie integrujúce spoločenské mechanizmy. V krajinách Európskej únie je zamestnanosť považovaná za dôležitý a rozhodujúci faktor a mechanizmus sociálnej inkorporácie migrantov v prijímajúcej spoločnosti (Rákoczyová – Pořízková 2009: 26).

Práve Vietnamci a Vietnamky sú na Slovensku viditeľní a majoritným obyvateľstvom vnímaní najmä ako malo-obchodníci, predajcovia v obchodoch s textilom, ázijských bistrách a nechtových štúdiách. Obraz o tom, ako sú na Slovensku vnímaní, dobre vystihuje úryvok článku z konzervatívneho týždenníka *Týždeň*, v ktorom autor hovorí o Vietnamcoch na Slovensku ako o príkladnej menšine, pretože sa nesťažujú, snažia sa prispôbiť, a sú preto názorným vzorom úspešného začlenenia:

„Vietnamci sú moja obľúbená národnostná menšina... Sú milí, snaživí a usmievajú sa na vás. Na rozdiel od niektorých iných menšín sa Vietnamci nesťažujú na domnelý rasizmus a majú snahu sa s vami dorozumieť po slovensky. Nebedákajú, že im nikto nepridelil prácu, miesto toho makajú vo svojich reštauráciách alebo obchodíkoch. Ich deti nerozprávajú, že ich segregujeme pri vzdelávaní, miesto toho excelujú v našich školách a dostávajú sa na prestížne univerzitné odbory, prekonávajú domorodcov“ (Krivošík, 2011).¹

Autor z *Týždňa* vystihol domnienku alebo predpokladaný vzorec etnizujúceho verejného a politického diskurzu o „integrácii iných“, ich „chcení“ a „otvorenom“ prístupe majoritného slovenského obyvateľstva. Tento postoj neodráža reálnu situáciu nastavenia spoločnosti, ktoré silno vplýva na sebavnímanie domnejšej menšiny a jednotlivých členov spoločnosti pri ich seba-identifikácii sa s krajinou, v ktorej sa usídlili.

Vychádzam z dát, ktoré som získala počas môjho doktorandského výskumu, pričom sa v texte pokúsím opísať podnikateľské stratégie migrantov v období po roku 1989. Priblížim, z akého dôvodu sa zameriavajú najmä na určitý sektor pracovného trhu, či ide o etnické podnikanie a aké stratégie možno medzi týmito podnikateľmi pozorovať. Analytická perspektíva, ktorú v práci používam, vychádza z dekonštruktivistického vnímania národných a etnických kolektív. Ako výskumný súbor som si zvolila ženy a mužov pochádzajúcich z Vietnamu, ktorí prichádzali na Slovensko ako pred rokom 1989, tak i po ňom. Súčasne pochádzajú zo socialistickej krajiny a na zmeny režimu zo socialistického na demokratický sa adaptovali spolu s ostatnými obyvateľmi Slovenska.

VÝSKUMNÉ ŠPECIFIKÁ

Hlavným výskumným prístupom, ktorý som zvolila, bol etnografický výskum s použitím metódy hĺbkového etnografického interview a zúčastneného pozorovania v kombinácii s vedením reflexívneho terénneho denníka. Cez vybrané metódy etnografického výskumu som chcela porozumieť spôsobu života z pohľadu mojich informátorov a informátoriek, pričom som sa nechala viesť terénom a učiť sa od nich a následne sa snažila vysvetliť ich konanie a stratégie. Práca je založená na etnografickom výskume, ktorý som uskutočnila vo viacerých časových rámcoch v rokoch 2009–2012 v Bratislave. Bratislavu som si ako výskumný terén vybrala úmyselne, keďže v nej žije najvyššie percento migrantov a migrantiek z Vietnamu na Slovensku. Súčasne je centrom občianskeho života a poskytuje zaujímavý priestor pre výskum inkorporácie migrantov a migrantiek na lokálnej úrovni. Výskumný súbor tvorí sedemnást informátorov a informátoriek, ktorí sa identifikujú ako Vietnamci a Vietnamky a žijú v Bratislave minimálne päť rokov. Pri výbere informátorov som sa zamerala na dospelých jednotlivcov v produktívnom veku nad 25 rokov, pričom najdôležitejším kritériom bolo pre mňa dlhšie obdobie strávené životom v Bratislave a skúsenosť s prá-

¹ Dostupné na: <http://www.tyzden.sk/nazivo-doma/cas-vyvesit-vlajku.html>

cou a podnikaním v Bratislave. Najmladší informátor mal 28 rokov a najstarší 56 rokov. Dôraz som kládla i na to, aby mali v Bratislave rodinné zázemie – teda buď svojich partnerov a deti, alebo rodičov. Sedemnást' informátorov a informátoriek vietnamského pôvodu pochádza zo strednej alebo vyššej vrstvy podnikateľov v Bratislave. Viacerí z informátorov majú vysokoškolské vzdelanie (často ukončené na Slovensku), ale nikto z nich sa nevenuje vyštudovanej oblasti.² Rozhovory som uskutočnila v slovenskom jazyku. Zo sedemnástich informátorov a informátoriek pôvodom z Vietnamu som s ôsmimi informátormi/kami komunikovala s tlmočníkom/čkou a s deviatimi informátormi/kami bez pomoci tlmočníka/čky.

TEORETICKÝ RÁMEC: BEZ ETNICKÉHO OBJEKTÍVU

Migrantov a migrantky z Vietnamu (ale i majoritnú populáciu) nevnímam ako homogénnu etnickú skupinu a v texte sa snažím cielene vyhnúť nazeraniu na migrantov cez výlučne „etnický objektív“. Pohľad na migrantov bez etnickej optiky je jedným z hlavných argumentov sociálnych antropologičiek Niny Glick Schiller a Ayse Çağlar, ktoré vo svojich prácach upozorňujú na to, že práve etnická optika výskumu uprednostňuje jednu formu identifikácie a subjektivity ako základ pre sociálnu interakciu a zdroj sociálneho kapitálu³ nad ostatnými formami (Glick Schiller – Çağlar 2007: 16-17). Inými slovami, pri výskume migrácie a inkorporácie migrantov sa kladie často príliš veľký dôraz na ich etnicitu a pôvod, pričom ich ostatné sociálne identity sú zatlačované do úzadia. Koncepty etnickej skupiny, etnickej komunity a národa sú kľúčovými pri chápaní inkorporácie. Ako analytici a analytičky by sme mali sledovať spôsoby a podmienky, za ktorých môže fungovať zhmotnenie a kryštalizácia skupinového cítenia, ako sú tieto kategórie konštruované, rekonštruované a artikulované. „Etnicita, rasa a národnosť sú spôsobmi vnímania, interpretovania a reprezentovania sociálneho sveta. Nie sú reálnymi vecami vo svete, ale perspektívou na svet“ (Brubaker 2004: 17) a mali by byť študované „bez skupín“. Je to spôsob, akým ľudia rozumejú a interpretujú svet, spôsob, akým dávajú svetu význam, robia ho predvídateľným a vytvárajú tak pozície, ktoré alokujú sebe a iným v ich kognitívnych „mapách“ sociálneho sveta (Karner 2007: 31). Znamená to, že o etnických skupinách a národoch rozmýšľam ako „o praktických kategóriách, kultúrnych idiómoch, kognitívnych sché-

² V texte citujem niektoré priame výpovede mojich informátorov a informátoriek, pričom som sa ich snažila v čo najväčšej miere anonymizovať. Citátom informátorov som prisúdila vymyslené pseudonymy – vietnamské mená, ktoré som vybrala náhodne, pričom pri citátoch nepíšem presný rok príchodu, vek, ktoré by mohli viesť k ich identifikácii. Súčasne nepovažujem tieto údaje dôležité pre výpovednosť jednotlivých citátov. V texte odlišujem najmä medzi migrantmi a migrantkami, ktorí prišli pred rokom 1989 a po roku 1989.

³ *Sociálny kapitál*, je množinou skutočných alebo potenciálnych zdrojov, ktoré sú prepojené existenciou trvácnej siete viac či menej inštitucionalizovaných vzťahov vzájomného poznania a rozpoznania“ (Bourdieu 2001). Inými slovami predstavuje sieť sociálnych kontaktov, vzťahov s inými ľuďmi, ktoré môžu byť zmobilizované za účelom dosiahnutia výhod alebo zisku (Rákoczyová – Trbola 2009).

mach, diskurzívnych rámcoch, inštitucionálnych formách a politických projektoch...“ (Brubaker 2004: 11).

Na základe uvedenej argumentácie som si i ja adoptovala kritický postoj ku etnickej skupine a výskum som neredukovala na skúmanie etnickej skupiny Vietnamcov a Vietnamiiek ako jednotky analýzy, ani ako objektu výskumu. Snažila som sa na informátorov a informátorky nazerat' v prvom rade ako na aktívne jednajúcich aktérov (*agents*), jednotlivcov, s ich stratégiami, rozhodnutiami, pričom ma zaujímal to, ako reflektujú svoje postavenie a možnosti na lokálnej úrovni v Bratislave.

Migrácia znamená pohyb cez hranice národných štátov, prekračovanie pomyselných hraníc jednotlivých národov a kultúr. Migrácia je spájaná s inkorporáciou, procesom, ktorý by mal nasledovať po vstupe jednotlivca do krajiny, v ktorej by sa chcel usídlit' natrvalo alebo dlhodobejšie. Vychádzam z predpokladu, že migranti zväčša žijú svoje životy simultánne vo viac ako jednej krajine (resp. jednom národnom štáte). Svoje každodenné rozhodnutia uskutočňujú spolu so sieťou ľudí, ktorí zahŕňajú ako lokálnych, tak i transnárodných aktérov (Glick Schiller a kol. 2004: 1). Jednotkou analýzy už nie je viac hypotetická komunita, výskum sa zameriava na migrantov – jednotlivcov a ich potomkov a ich rozličné sociálne siete a sociálne polia. Objekt výskumu môže zahŕňať rôzne cesty inkorporácie, ktoré nie sú limitované iba k etnickým komunitám a etnickým spôsobom inkorporácie (Glick Schiller – Çağlar – Guldbrandsen 2006: 614). Ne-etnické formy inkorporácie spájajú migrantov do sociálnych vzťahov, ktoré nie sú budované vo vzťahu k nárokom na spoločnú kultúru, pôvod, históriu, ktorá pramení z etnických foriem kategorizácie alebo seba-identifikovania. Na mieste, kde pracujú, v štvrti, v ktorej žijú a v politických alebo náboženských organizáciách si migranti formujú sociálne vzťahy ako so svojimi krajanmi, ale i miestnymi obyvateľmi, ktorí sú nositeľmi rôznych etnicít (Glick Schiller – Çağlar – Guldbrandsen 2006: 614) a sociálnych identít.

BRATISLAVA AKO MIESTO PRE ŽIVOT

Bratislava ako centrum občianskeho života na Slovensku so svojou infraštruktúrou, organizáciami, ktoré tu pôsobia a vyšším životným štandardom, poskytuje diverzifikovaný priestor pre výskum inkorporácie migrantov a migrantiek na lokálnej úrovni. V Bratislave žije najvyššie percento migrantov a migrantiek na Slovensku. Ku koncu roka 2012 mala Bratislava 413 192 obyvateľov, pričom k 31. 3. 2013 bolo v Bratislave registrovaných 16 301 migrantov a migrantiek so statusom cudzinca,⁴ čo tvorí približne 3,95 % obyvateľov Bratislavy a je 23,80 % z celkového počtu všetkých cudzin-

⁴ Z legislatívneho hľadiska patria občania a občianky z Vietnamu v Slovenskej republike do legálnej kategórie tzv. *cudzincov z tretích krajín*. Na základe zákona o pobyte cudzincov je *cudzincom* každý, kto nie je štátnym občanom Slovenskej republiky a *štátny príslušník tretej krajiny* je každý, kto nie je štátnym občanom Slovenskej republiky, ani občanom Európskej únie, alebo je osobou bez štátnej príslušnosti.

cov žijúcich na území Slovenska.⁵ Väčšinu týchto cudzincov tvoria občania krajín Európskej únie a podľa krajiny pôvodu najviac pochádza z Českej republiky (1465), Nemecka (1034), Poľska (754), Rakúska (720), Rumunska (690). Cudzinci pochádzajúci z tzv. tretích krajín mali nasledujúce zastúpenie: Srbsko (1268), Ukrajina (1187), Rusko (953), Čína (609), Vietnam (566),⁶ Kórea (486) (UHCP, 2013).

Z hľadiska migrantov a migrantiek je Bratislava ako hlavné mesto Slovenskej republiky centrom viacerých väčších štátnych inštitúcií a medzinárodných organizácií, ktoré na Slovensku pôsobia. Súčasne má vysokú koncentráciu rôznych mimovládnych a medzinárodných organizácií, ktoré sa zameriavajú na pomoc migrantom a migrantkám.⁷

Bratislava je migrantmi a migrantkami vyhľadávaná, keďže poskytuje najväčšiu paletu pracovných príležitostí, čo je zároveň i príčinou toho, že má najvyššiu koncentráciu migrantov a migrantiek na Slovensku. V Bratislave nemožno pozorovať vyslovene etnické štvrte,⁸ aj keď v kontexte migrácie z Vietnamu si možno všimnúť isté miesta, kde sa muži a ženy z Vietnamu zväčša koncentrujú. K 30. 6. 2013 žilo na Slovensku spolu 2069 občanov Vietnamu so statusom cudzinca s trvalým alebo prechodným pobytom.⁹ Z nich 27 % žije v Bratislave, teda 566 cudzincov s vietnamským občianstvom a väčšina z nich sa usídlila v časti Bratislava III. (Nové mesto, Rača, Vajnory) – počtom 469 Vietnamcov.¹⁰ Z perspektívy usídľovania sa migrantov z Vietnamu je zaujímavé napríklad sídlisko „Dimitrovka“, lokalizované vedľa bývalej továrne Istrochem alebo Vajnory (prezývané už aj „malý Vietnam“). V Bratislave sa

⁵ K 30. 6. 2013 žilo na území Slovenskej republiky 68 405 cudzincov. (Zdroj: *Štatistický prehľad legálnej a nelegálnej migrácie v Slovenskej republike. 1. polrok 2013.*)

⁶ Celkový počet Vietnamcov (t. j. občanov Vietnamskej socialistickej republiky) na území Slovenska...

⁷ Medzi najdôležitejšie medzinárodné organizácie v oblasti migrácie určite patria *Medzinárodná organizácia pre migráciu* (IOM), ktorá v Bratislave (a Košiciach) prevádzkuje Migračné informačné centrum. Sídlu tu má viacero mimovládnych organizácií, ktoré sa priamo zameriavajú na migrantov a migrantky, a to v rôznych oblastiach a na rôznych úrovniach – napríklad *Liga za ľudské práva* (právne aktivity a poradenstvo), *Slovenská humanitná rada* (zameriava sa na integráciu migrantov s udeľeným azylom a doplnkovou ochranou), *Nadácia Milana Šimečku* (organizácia festivalu nových menšín „Fjúžn“; zameranie na vzdelávanie a deti migrantov), *Centrum pre výskum etnicity a kultúry – CVEK* (výskum migrácie, návrhy koncepčných riešení), *Inštitút pre verejné otázky* (výskum migrácie a integrácie z rozličných aspektov). Súčasne tu aktívne pôsobí niekoľko organizácií a združení migrantov – medzi tie najaktívnejšie patria *Komunita Afričanov na Slovensku*, *Zväz Afgáncov na Slovensku* a *Islamské kultúrne centrum Cordóba*.

⁸ *Etnické štvrte* v zmysle priestorovej koncentrácie skupiny, ktorá zdieľa rovnakú etnicitu v jednej konkrétnej mestskej časti – štvrti. I keď sa migranti a migrantky z určitých krajín usídľujú v Bratislave v istých uliciach a častiach mesta, tieto štvrte nedosahujú absolútnu koncentráciu tejto skupiny migrantov a migrantiek.

⁹ *Štatistický prehľad legálnej a nelegálnej migrácie v Slovenskej republike. 1. polrok 2013.* Prezídium policajného zboru, Úrad hraničnej a cudzineckej polície.

¹⁰ Zdroj: *Štatistiky Úradu hraničnej a cudzineckej polície. 2013.*

nachádza i najväčšie otvorené trhovisko „Miletička“¹¹ a iné menšie trhoviská (napríklad „Jedlíková“).¹² Bratislava je centrom najaktívnejších občianskych združení Vietnamcov a Vietnamiiek na Slovensku *Vietnamskej komunity na Slovensku* a *Únie vietnamských žien na Slovensku* a od júla 2011 má v Bratislave sídlo i Vietnamské veľvyslanectvo.

1989: ROK ZMIEN A NOVÝCH STRATÉGIÍ

Migráciu z Vietnamu do vtedajšieho Československa bolo možno pozorovať od 50. rokov 20. storočia, pričom bola regulovaná na základe *Dohody o vzájomnej ekonomickej pomoci*. Vrchol tejto migrácie nastal v 80. rokoch, keď bolo v Českej socialistickej republike umiestnených 30 000 vietnamských robotníkov a vo vtedajšej Slovenskej socialistickej republike bolo zamestnaných približne 6500 osôb (Hruška 2011). Prvá generácia Vietnamcov a Vietnamiiek študovala predovšetkým na stredných odborných školách a technických univerzitách a pracovali v rozličných továrňach. Do Československa z Vietnamu prichádzali hlavne učni, študenti, stážisti a robotníci, ktorí mali byť zaškolení v rôznych odboroch, napríklad v strojárstve, metalurgii a spotrebnom priemysle (Brouček 2006). Učni a robotníci pracovali na území Slovenska v štátnych podnikoch, napríklad v Istrocheme (bývalý Závod Juraja Dimitrova), Martinských strojárskych závodoch či v Komárňanských lodeniach. Možnosť študovať alebo pracovať v zahraničí bola veľmi prestížna a do Československa sa zväčša dostávali študenti a učni cez výberové konanie. Vietnamci prichádzali na niekoľko-ročné kontrakty, štúdiá, po ktorých skončení sa mali vrátiť zaškolení a kvalifikovaní do Vietnamu. Väčšina Vietnamcov tak po uplynutí kontraktu aj spravila, viacerí však na území Československa zostali a založili si drobné živnosti.

Ngon pochádza z menšieho mestečka z Vietnamu, v ktorom sídlil veľký textilný závod. Ako mnohé iné mladé dievčatá v danom meste, navštevovala textilnú odbornú školu. Po jej ukončení, dostala ponuku odísť pracovať do Československa na 4-ročný kontrakt. Vtedy 18-ročná Ngon túto možnosť chápala ako šancu vycestovať do Európy, zarobiť si peniaze a neskôr sa vrátiť späť do Vietnamu a založiť si vlastné podnikanie. Na Slovensko teda prišla bez akejkoľvek predchádzajúcej pracovnej praxe spolu so skupinou žien a mužov z Vietnamu. Ngon opisuje svoje pracovné skúsenosti v jednom zo závodov, ale i podmienky života na ubytovni ako veľmi ťažké. Ngon:

„Po mesačnej ... karanténe, sme sa hneď dostali ... do práce. Štyri sme bývali v jednej izbe, v ktorej boli dosť stiesnené podmienky ako v tábore, štyri posteľe za sebou.

Chodili sme na tri zmeny...“

Napriek svojmu prvotnému plánu vrátiť sa po uplynutí 4-ročného kontraktu späť do Vietnamu, Ngon v Bratislave zostala a to najmä kvôli novým možnostiam pre podnikanie po roku 1989.

¹¹ „Trhovisko na Miletičovej“, Miletičova 9, Bratislava.

¹² Toto trhovisko sa nachádza na Jedlíkovej ulici – v centre mesta s vchodom z Obchodnej ulice.

Rok 1989 bol zlomovým bodom v migrácii z Vietnamu na Slovensko. Mnohí muži a ženy odišli späť do Vietnamu, prípadne po otvorení hraníc migrovali z územia Slovenska ďalej na Západ, a to najmä do Čiech a Nemecka. Nadalej však zostávala aj možnosť zotrvať na Slovensku. Po zmene režimu v roku 1989, ktorého následkom bola i deindustrializácia Československa, boli Vietnamci medzi prvými, ktorí stratili zamestnanie v štátnych podnikoch a závodoch a zároveň mali veľmi málo iných možností sa zamestnať. Rok 1989 súčasne znamenal i zavedenie trhovej ekonomiky. Mnohí v 90. rokoch začali podnikat' ako maloobchodníci, keďže to bola jedna z mála možností ako zostať legálne žiť v Československu. Túto tendenciu Vietnamcov (a iných migrantov) k maloobchodu možno tak považovať za čiastočne vynútenú stratégiu zotrvania. Získaním živnostenského listu nadobudli i povolenie na prechodný pobyt za účelom podnikania a tak možnosť pobytu na Slovensku. Súčasne to však bola i snaha využiť novú šancu a skúsiť sa presadiť v novej oblasti.

Príkladom je príbeh Hien, ktorá prišla na Slovensko v roku 1987 a pracovala vo vtedajšom Istrocheme, kde sa zoznámila aj so svojim krajanom a budúcim manželom. V Istrocheme pracovala do roku 1990, keď otehotnela.

(Otázka: A potom keby ste popísali, koľko rokov ste ešte zostali v Istrocheme pracovať?) „Tak ja som vlastne zostala doma ešte pár rokov, ale môj manžel bol zamestnaný v Istrocheme do roku deväťdesiatdva. V Československu vlastne v tej dobe sa dalo, bola otvorená krajina, bola taká zmena režimu, bola možnosť podnikat', tak sme obidvaja začali podnikat'.“

(Otázka: A s čím ste začali podnikat'?)

„Mali sme vlastne ten klasický, to klasické podnikanie, chodili sme predávať na tých burzách.... Ja som podnikala, alebo som začala podnikat' dosť neskôr. Môj manžel vtedy ešte zostal pracovať v tom podniku, ale mimo pracovnej doby chodil tiež predávať s tými ďalšími kolegyňami, ktoré začali podnikat'. To vo vtedajšej dobe sa dalo, začalo dať vybaviť živnostenský list...“

Hien spolu s manželom zostali pri podnikaní podnes a v súčasnosti vlastnia a prevádzkujú reštauráciu, majú niekoľko zamestnancov (aj nevietnamského pôvodu) a patria k vyššej strednej triede podnikateľov.

Po páde socializmu väčšinová populácia nemala dostatok komerčných skúseností alebo prístup k dodávateľom a veľkoobchodnej sieti, migranti tak reagovali na lokálne možnosti a úspešne súťažili s domácim obyvateľstvom. Ekonomická situácia lokálnej populácie zároveň stanovovala parametre typu podnikania, ktorý mohol byť úspešný (Glick Schiller – Çağlar – Gulbrandsen 2006: 617). Postsocialistická spoločnosť a mestá potrebovali malé obchody so spotrebným tovarom, aby naplnili potreby obyvateľov. Ako spomína i Soňa G. Lutherová v úvodnej kapitole tejto publikácie, spotrebné správanie obyvateľov Československa bolo ovplyvnené obmedzeným prístupom k tovaru. Pretrvávajúce sociálne transnacionálne siete migrantov a migrantiek boli pri rozbiehaní podnikania veľmi nápomocné. Vietnamci, takisto ako ostatné

obyvateľstvo na Slovensku, nemali predchádzajúce skúsenosti s podnikaním, takže začínali na rovnakej „štartovacej čiare“. Úspešnosť v podnikaní preto nemožno vysvetľovať cez kultúru („kultúrnu danosť podnikat'“, „mať to v krvi“). Keďže najmä v 90. rokoch dopyt po spotrebnom tovare predchádzal ponuku, maloobchodný sektor až do finančnej krízy v roku 2009 prinášal uspokojivý zdroj zárobku. V tomto ohľade malo majoritné obyvateľstvo a ženy a muži pôvodom z Vietnamu rovnaké východzie podmienky, ktoré sa líšili vzhľadom na znalosti, vzdelanie a ekonomický status jednotlivcov. Súčasne je najmä prvá generácia migrantov vždy silne motivovaná k ekonomickému úspechu a aj tým možno vysvetliť vyšší podiel podnikateľov medzi nimi.

Migranti a migrantky z Vietnamu (ale aj iných krajín, napríklad Číny) sa zamerali na maloobchod a veľkoobchod s predajom textilu, obuvi a elektroniky, ktoré dovážali z rôznych krajín Ázie. Od začiatku ich podnikania sa dostávali do častého kontaktu s ostatnými malo-obchodníkmi, neboli od nich izolovaní a navzájom spolupracovali. V posledných rokoch sa rozšírilo ich zameranie i na stravovacie zariadenia – ázijské bistrá a nechtové štúdiá. Aj po migrácii do Československa jednotlivci zväčša zachovávali a udržiavali svoje transnacionálne siete a spojenia s Vietnamom, ktoré hrali významnú úlohu v podnietení ďalšej migrácie z Vietnamu na Slovensko. Postupne sa z pôvodne štátom organizovanej migrácie po roku 1989 stala spontánna migrácia, ktorá nadväzovala na vytvorené sociálne siete. Jednotlivci, ktorí prichádzali, sa i ďalej zamieravali najmä na podnikanie¹³ aj z hľadiska ľahšieho dosiahnutia legálneho pobytu na Slovensku. Na Slovensko prichádzali najmä muži – obchodníci, ktorých rodiny neskôr prišli za nimi. Zároveň sa od prvej vlny migrantov a migrantiek líšili v niektorých aspektoch: mali nižšie vzdelanie a prichádzali s cieľom začať podnikat' (Baláž – Williams 2005: 251).¹⁴ Podnikateľský sektor je ako časť pracovného trhu charakteristický svojou flexibilitou, ktorá sa neraz mení na neistotu (Iglícka 2005: 102), a to najmä pre jednotlivcov so statusom cudzinca, ktorí sú zviazaní s povolením na

¹³ Forma pracovného úväzku – *zamestnanie* alebo *podnikanie*, resp. práca na živnosť (Hlinčíková – Sekulová – Lamačková 2011: 19) je jednou zo základných kategórií, ktoré štruktúrujú práva a povinnosti migranta alebo migrantky. S oboma podobami sú spojené isté výhody i nevýhody, práva i povinnosti. V prípade statusu *zamestnanca* (účel prechodného pobytu za zamestnaním) ide najmä o závislosť cudzinca na konkrétnom zamestnávateľovi, kedy so stratou práce zároveň stráca i oprávnenie zdržiavať sa na území SR. Aj z tohto hľadiska je medzi migrantmi preferovaný status podnikateľa (a tým aj účel pobytu za podnikaním).

¹⁴ Ďalšie špecifické obdobie v histórii migrácie z Vietnamu na Slovensko nastalo po vstupe Slovenska do Európskej únie, po ktorom nasledoval príchod mnohých zahraničných firiem a na Slovensku nastal dopyt najmä po kvalifikovanej pracovnej sile, ktorý však zastavila finančná kríza v roku 2009. V dôsledku pracovných náborov počet zamestnancov z Vietnamu na Slovensku expandoval z 2 osôb v roku 2004 a 59 osôb v roku 2006 až na 949 osôb v roku 2008, t. j. 6,4 % z celkového počtu zahraničných zamestnancov v krajine (Divinský 2009: 54). V roku 2008 zamestnávali na západnom Slovensku Vietnamci a Vietnamky viaceré firmy (Hornonitrianske bane, Samsung, Sony, odštepny závod baní v Novákoch) (Hlinčíková 2010: 52). Tomuto typu migrácie sa v texte bližšie nevenujem, keďže sa zamieravam špecificky na Vietnamcov – podnikateľov v Bratislave.

pobyt udeleným Cudzineckou a hraničnou políciou. Podnikanie je jednou z účinných stratégií, ako sa môže migrant vyhnúť vybavovaniu pracovného povolenia na Slovensku. Flexibilita a neviazanosť na zamestnávateľa môže byť výhodou i nevýhodou na trhu práce, keď jednotlivec spolu so živnosťou prijíma aj relatívne vysokú administratívnu náročnosť a väčšiu aktivitu.

I keď väčšina mužov a žien z Vietnamu si nehľadala prácu na zamestnanecký pomer, počas rozhovorov vyplynula ich domnienka o nezaujme väčšinovej spoločnosti o ich zamestnanie a pociťovaná etnizácia pracovného trhu, keď má v súťaži o pracovnú pozíciu vždy prednosť etnický Slovák pred jednotlivcom, ktorý pochádza z inej krajiny, i keď disponuje lepšími alebo rovnakými kompetenciami. Quan:

(Otázka: Myslíte si, že pri hľadaní si zamestnania je skôr výhodou alebo nevýhodou pochádzať z inej krajiny ako zo Slovenska?)

„Nikdy som nerozmýšľal nad hľadaním práce, ale myslím si, že ak by sa uchádzal o to isté zamestnanie Vietnamec a Slovák, pričom by mali rovnaké zručnosti, určite by uprednostnili Slováka.“

Duong: „Bariéry zamestnania ja tu zatiaľ nevnímam, i keď musím povedať, že z môjho pohľadu je taká myšlienka, že predsa len nie som Slovák, nepochádzam odtiaľto, je tam istý blok, strach, že ako ma môžu tí ľudia v potenciálnej firme prijať... vždy je tam niečo také.“

Vo výskume som neidentifikovala žiadnych informátorov alebo informátorky, ktorí by si hľadali prácu s inštitucionálnou pomocou. Binh:

„Tam oni viac-menej... nájst' medzi sebou... To zase tí starší sa snažia im pomôcť. Ich zamestnávajú. Nie prostredníctvom Úradu práce sociálnych vecí a rodiny, ale prostredníctvom ich známych.“

Podnikanie je medzi migrantmi z Vietnamu všeobecne vnímané ako najjednoduchší spôsob získania pracovného uplatnenia. V tejto časti pracovného trhu sú však jednotlivci často nositeľmi a nositeľkami neistej (*precarious*) pozície a majú blokovanú možnosť ekonomickej mobility.

Duong momentálne študuje na vysokej škole. Počas interview sme sa zhovárali o jeho budúcich plánoch a stratégií Vietnamcov podnikat'.

(Otázka: Ako si zväčša Vietnamci na Slovensku hľadajú prácu, všimla som si, že väčšina najmä podniká, je to tak?)

„Je to jediný spôsob momentálne... Je viac spôsobov, že buď príde na Slovensko študovať, alebo sa ide zamestnať, ale to je veľmi komplikované. To musí dať nejaká slovenská firma žiadosť na ministerstvo práce a tí ľudia v zahraničí sa o tom musia nejakým spôsobom dozvedieť aj cez veľvyslanectvo... Je to veľmi komplikované... Môže, ak chce prísť na Slovensko, musí tu mať nejaký účel, tak najčastejší účel je to podnikanie...“

(Otázka: A vy osobne, aké máte skúsenosti s prácou, absolvovali ste nejaké brigády napríklad?)

„Brigády som v živote nerobil, ale pomáhal som v rodinnom podniku. Ja som ešte v živote nebol riadne zamestnaný, nebol som na žiadnej brigáde, už v rámci rodiny máme toho veľa, takže tam je práce dosť. Vždy to bolo tak, že som pomáhal rodičom v rodinnej firme.“

Rada by som zdôraznila, že sa zámerne vyhýbam označeniam „etnické podnikanie“ a „migrantské podnikanie“ pre opísanie ich podnikateľských aktivít. Migrantmi a migrantkami sú sociálne zakotvenými aktérmi a majú isté stratégie, sociálne siete, a lokálne možnosti, ktoré ich vedú k istému druhu podnikania, ktoré však nie je čisto ich doménou. Vietnamci a Vietnamky žijúci na Slovensku sú veľmi heterogénnou a vnútorne nejednotnou skupinou i čo sa týka podnikania. Podnikatelia migranti ako ekonomickí aktéri a aktérky zdieľajú možnosti ekonomického úspechu alebo neúspechu s inými podnikateľmi v rámci ekonomiky v danej lokalite (Glick Schiller – Çağlar 2007), teda v Bratislave a nemožno ich vnímať ako etnickú „bublinu“ v mori majority.

Jadro majiteľov obchodov, reštaurácií alebo nechtových štúdií tvoria jednotlivci, ktorí ešte pred rokom 1989 v Československu skončili vysokoškolské štúdium, alebo tu pracovali na stáži v jednej z tovární. Práve táto skupina jednotlivcov udržiava silné, priateľské a profesionálne vzťahy. Štruktúra podnikateľov medzi Vietnamcami na Slovensku je veľmi diverzifikovaná, zväčša závisí od toho, kedy na Slovensko prišli, aké majú vzdelanie a celkový kultúrny a sociálny kapitál a socioekonomický status. Od malých podnikateľov, ktorí prevádzkujú jeden stánok na trhu alebo obchodík s textilom, až po väčších podnikateľov, ktorí sa orientujú na širší trh, majú veľkosklady, sú majiteľmi nehnuteľností, ktoré prenajímajú, prípadne vlastnia a vedú niekoľko reštaurácií.

Jednotlivci, ktorí prišli do vtedajšieho Československa pred rokom 1989, sem prichádzali na dočasný, niekoľkoročný pobyt s cieľom zvýšiť si svoju kvalifikáciu, získať nové skúsenosti, dosiahnuť lepšiu pozíciu na pracovnom trhu vo Vietname a zarobiť si peniaze, ktoré by mohli investovať. Po roku 1989 sa tým, ktorí tu zostali, otvorila príležitosť podnikat' vo vtedy absolútne nerozvinutom sektore.

Nhung prišiel na Slovensko ako mladý 27-ročný doktorandský študent. V Bratislave sa stretol so svojou krajkou, rozhodli sa, že po zmene režimov tu skúsia svoje šťastie a začnú podnikat'.

(Otázka: A ako to bolo, keď ste skončili školu, viacerí Vietnamci hovorili, že bolo ťažké si nájst' prácu, že začali podnikat'...)

„Nielen my, ale aj akože naši kolegovia a naši slovenskí kolegovia študenti, tak tu bola veľká nezamestnanosť a ťažká situácia.“

Napriek ťažkým štartovacím podmienkam sa stali v Bratislave úspešnými podnikateľmi. Nhung je majiteľom reštaurácie, v ktorej zamestnáva viacero ľudí (ako Vietnamcov, tak i Slovákov) a pracuje aj na medzinárodných obchodných projektoch medzi Vietnamom a Slovenskom.

Mai na Slovensko prišla ešte pred revolúciou na študijný pobyt na doktorandské štúdium na technickej vysokej škole. Počas štvorročného štúdia na Slovensku zatiaľ jej syna vychovávala rodina vo Vietname. Po skončení a obhájení doktorátu sa Mai spolu s manželom Tuanom a vtedy desaťročným synom rozhodli, že sa usadia v Československu a skúsia tu podnikat'. Ani jeden z nich nemal predchádzajúce skúsenosti s podnikaním alebo obchodom. Zamerali sa na obchod s textilom a ratanovým nábytkom a cez svoje kontakty vo Vietname ho začali dovážať. Tuan:

„Na začiatku, keď sme prišli na Slovensko bolo dosť ťažko, avšak v tom čase vďaka tomu, že sa otvorili tie možnosti podnikania... takže sme hneď založili živnosť teda na podnikanie, a tým pádom ...sme hneď aj legalizovali svoj pobyt. Tým pádom sa nám zjednodušil ten proces, vlastne vybavovanie všetkého – administratívneho alebo iného druhu. Teda mohli sme podnikat', mali sme živnosť... na začiatku bolo veľmi ťažko tým, že sme boli skoro denne do noci hore, do 11. až 12. hodiny do polnoci hore, a ráno o pol štvrtej už museli sme vstávať. Skoro denne.“

Mai a Tuanovi pomáhali pri podnikaní aj ich dve deti. V súčasnosti vedú v Bratislave relatívne stabilný život. Zároveň sa snažia poskytovať možnosť študovať na Slovensku aj ostatným členom rodiny z Vietnamu.

Nguyet napriek rozbehnutej pracovnej kariére vo Vietname prišla na Slovensko s dvomi deťmi za svojím manželom, ktorý tu žil viac ako tri roky (spolu s jeho súrodencami a ich partnermi/kami). V rozhovore Nguyet priznala význam sociálnej väzby pre jej mobilitu: „Ak by som tu nemala rodinu, tak by som sem neprišla.“ Podobný príbeh má za sebou i Thao, ktorý na Slovensko prišiel v 90. rokoch za sestrou, ktorá sem zase nasledovala svojho manžela i Thi, ktorá sa rozhodla migrovať na Slovensko za svojou rodinou v roku 200X. Neskôr za Thi prišiel z Vietnamu aj jej manžel a ich dve deti. Thi:

„Ja som pozvala naraz dcéru a manžela, a dva roky po tom sa mi podarilo pozvať aj mladšiu dcéru...“

Podobný príbeh má i Hanh:

„Na Slovensko som prišla v roku... V tom čase tu už žil môj manžel, ktorý prišiel na Slovensko rok a pol predom mnou... Dostala som povolenie na prechodný pobyt za účelom podnikania... V tom čase sme mali jedno dieťa, ktoré sme nechali vo Vietname. Táto dcéra prišla na Slovensko za nami až o sedem rokov.“

Tí, ktorí prišli až po roku 1989, veľmi často prichádzali individuálne a na základe existujúcich sociálnych väzieb, respektíve tzv. migračných sietí, a faktu, že na Slovensku žil niekto z ich rodiny alebo známych. Práve tieto sociálne väzby a siete vytvorili potenciálne zázemie pre mobilitu, súčasne umožnili migrantom zníženie sociálnej, ekonomickej a emočnej investície do migrácie a to stimulovalo ďalšiu migráciu (Kušnířaková – Plačková – Tran Vu 2012: 46-47). Sociálne siete tak boli zdrojom informácií, odporúčaní a prísľubu pomoci, čím sa znížili ekonomické náklady ich cesty, a zvýšila sa jej bezpečnosť.

Kim prišla na Slovensko ako osemnásťročná za svojou sestrou, ktorá tu už dlhšie žila spolu s rodinou. Spočiatku pracovala v obchode svojej sestry, neskôr si s manželom, s ktorým sa v Bratislave zoznámila, otvorila vlastný stánok v tržnici. Kim má dve deti, pričom mladšia dcéra mala iba jeden rok, keď sa Kim vrátila do práce.

(Otázka: Vy máte obchod v tržnici? A ste spokojná?)

Áno máme, no to si musím zvyknúť, že... nie je to príjemné, ale tak.

Kim spolu s rodinou žije v skromných podmienkach v podnájme na ubytovni spolu s ďalšími Vietnamcami. Patrí k drobným podnikateľom, ktorých sa súčasne najviac dotkla finančná kríza v roku 2009.

Thinh prišiel na Slovensko ako študent po roku 1989, ukončil stredoškolské vzdelanie na strednom Slovensku a napriek tomu, že pôvodne plánoval vrátiť sa do Vietnamu, rozhodol sa tu na istý čas zostať.

„Viete, vtedy keď som sem išiel, bol som ešte mladý, chceli sme vidieť svet. Ja som mal 18 rokov... No, začali sme podnikat', keď sme skončili školu. Tri roky keď sme boli tu na Slovensku, tak tí moji kamaráti, čo boli sme spolu na škole, oni sa nechceli vrátiť, tak som tu chcel chvíľočku ostať – chvíľku až doteraz (smiech). No, boli sme v Bratislave párkrát na návšteve a sa mi tu páčilo viac ako v..., lebo toto je predsa hlavné mesto. Ja som tu pracoval pre jednu pani – Vietnamku a veľmi sme si rozumeli. Ona mi potom pomáhala sa osamostatniť, a tak mi tu pomohla zostať.“

A tu je aj viacej pracovných príležitostí.“

Thinh prevádzkuje stánok s textilom na trhovisku a jeho podnikanie veľmi zasiahla finančná kríza.

(Keď rozmýšľate nad vašou prácou, ste spokojný?)

Poznám dosť kamarátov, Slovákov, čo podnikajú a každý v Bratislave hovorí, že nie je dobre. Že je horšie a horšie a veľa krachujú a rušia.

Žiadne z oblastí podnikania, ktorým sa venujú migranti a migrantky z Vietnamu, neslúžia špeciálne zákazníkom vietnamskej etnicity alebo iným migrantom. Väčšina obchodov a služieb prevádzkovaných migrantmi a migrantkami z Vietnamu je zameraných na ostatné lokálne obyvateľstvo, respektíve možno povedať, že väčšinu zákazníkov tvoria práve jednotlivci, ktorých možno identifikovať ako „Slovákov“. Medzi migrantmi a zákazníkmi tak dochádza i k vzájomnému poznaniu na základe interakcie v predajniach a prevádzkach. Obchody so šatstvom, označované aj ako „vietnamské“ alebo „čínske“ neponúkajú tovar, ktorý by mohol byť označený ako etnický alebo exotický, sú to skôr finančne dostupnejšie produkty a služby určené pre lokálnu populáciu s nižšími príjmami. Z môjho pozorovania počas výskumu je možné usúdiť, že viacerí jednotlivci majú „svojho“ Vietnamca – Vietnamku alebo Číňana – Číňanku, ku ktorým chodia nakupovať, jesť alebo kvôli iným službám.

Jeden z rozhovorov s Lien som uskutočnila v jej malom obchode v Bratislave, neďaleko od centra mesta. Počas nášho rozhovoru do obchodu vstúpilo niekoľko ľudí. Medzi nimi napríklad jedna staršia zákazníčka, ktorú Lien oslovovala „babka“ a rozprávala sa s ňou veľmi familiárne (i keď „lámanou“ slovenčinou). Neskôr mi objasnila,

že to bola jedna z jej stálych zákazníčok, ktorá prišla zaplatiť čiapku a šál. Tieto si zobrala z jej obchodu pred dvomi týždňami, ale čakala na dôchodok, aby ich mohla prísť pani Lien zaplatiť.

V rámci Bratislavy relatívne dobre funguje vietnamská „komunita“,¹⁵ a je vybudovaná určitá infraštruktúra, ktorá poskytuje priestor pre uspokojenie základných potrieb migrantov a migrantiek z Vietnamu. Medzi jednotlivými skupinami vietnamských migrantov sú vytvorené funkčné ekonomické vzťahy, ktoré sú priamo napojené na sociálne „krajanské“ väzby Vietnamcov podnikateľov. Táto krajanská sieť poskytuje služby (tlmočnicke, sprostredkovateľské), informácie, zapožičiavanie tovaru, prenájom, prípadne dočasné zamestnanie pri strate vlastnej podnikateľskej činnosti atď. Drobní podnikatelia a menšie vietnamské obchody a prevádzky fungujú najčastejšie na rodinnom základe, teda je do ich chodu zapojená celá užšia či širšia rodina. Väčšie prevádzky často zamestnávajú aj Slovákov, Slovenky.

Podnikanie je jednou z možností pracovného uplatnenia sa na Slovensku. Niektorí jednotlivci s vyšším sociálnym a kultúrnym kapitálom podnikajú aj v oblasti tlmočenia, jazykových prekladov, prípadne úplne v iných oblastiach. Preto tieto oblasti nemožno zovšeobecniť na absolútne celú populáciu migrantov a migrantiek z Vietnamu na Slovensku.

ZÁVER

Predložený text považujem za sondu do života podnikateľov migrantov a migrantiek pôvodom z Vietnamu, ktorí sa po roku 1989 adaptovali na nový ekonomický model na Slovensku. Migranti a migrantky prišli na Slovensko z Vietnamu v rozličných kontextoch a líšia sa jednotlivými príbehmi a motiváciami migrácie. Podnikanie sa stalo ich hlavným spôsobom zabezpečenia a pracovného uplatnenia, pričom po nástupe kapitalizmu mali podobné štartovacie podmienky ako ostatné obyvateľstvo a veľkú motiváciu k vlastnému ekonomickému úspechu. Reagovali tak na meniacu sa štruktúru možností uplatnenia a bariéry, ktorým museli po strate zamestnania čeliť. Obchody s textilom, ázijské bistrá a nechtové štúdiá sa stali súčasťou Bratislavy (a iných slovenských miest). Viacerým sa podarilo byť v podnikaní úspešnými, iní si dokázali aspoň relatívne dobre zabezpečiť istý životný štandard. Takto vytvorili základ pre príchod ďalších jednotlivcov – ich známych alebo rodinných členov z Vietnamu. Hlavnou zákazníckou skupinou podnikateľských aktivít podnikateľov pôvodom z Vietnamu je obyvateľstvo s nižšími príjmami. Aj vietnamskí podnikatelia tak po roku 1989 prispeli k reštrukturalizácii miest uspokojovaním spotrebiteľských potrieb a poskytovaním služieb a v súčasnosti patria už ku koloritu miest. Úspech, prípadne neúspech podnikania migrantov nie je spojený s kultúrnou odlišnosťou podnikateľov, ale je najmä dôsledkom meniacich sa globálnych, národných a lokálnych procesov reštrukturalizácie (Glick Schiller – Çağlar, 2013).

¹⁵ Komunita ako sieť vzťahov, ktorá je aktívne zažívaná a jednotlivci v nej aktívne participujú v rámci svojich sociálnych sietí.

AKULTURÁCIA TRADIČNEJ INDICKEJ MEDICÍNY NA SLOVENSKU

Ivan Souček

Hoci je v súčasnosti na knižnom trhu dostupný značný počet publikácií venujúcich sa problematike tradičnej indickej medicíny,¹ zostávajú mnohé otázky týkajúce sa existencie tejto formy medicíny u nás stále nezodpovedané. Z tohto dôvodu zameriavam pozornosť na procesy prieniku a adaptácie ájurvédskej medicínskej náuky v mestskom prostredí na Slovensku, súhrnne označovaných termínom akulturácia. Štruktúru príspevku koncipujem spôsobom, ktorý podľa môjho názoru korešponduje s komplexnosťou zvolenej témy. V úvode predkladám bazálne informácie o etnomedicíne, pokračujem stručným zhrnutím poznatkov o počiatkoch medicíny v kultúrnom priestore indického subkontinentu vrátane analýzy a komparácie niektorých základných princípov a pravidiel, z ktorých toto učenie vychádza. V ďalšej časti sa nachádza opis spôsobu, akým došlo k prenosu ájurvédskeho poznatkov smerom do „západného sveta“ a k ich udomácneniu sa u nás. Príspevok uzatvára prepis a interpretačný komentár terénneho výskumu, ktorého cieľom je zachytiť aktuálnu transformáciu skúmaného javu v našom prostredí.

ETNOMEDICÍNA

Podľa encyklopédie sociálnej a kultúrnej antropológie (Barnard – Spencer 2002: 541) je etnomedicína termín frekventovane používaný na označenie etnografického štúdia pôvodných foriem liečenia a klasifikácie chorôb prevažne v mimoeurópskom priestore. Uvedené vymedzenie etnomedicíny má v rámci antropológického výskumu pomerne dlhú tradíciu. Mnohí známi antropológovia ako V. Turner či E. E. Evans-Pritchard predznamovali svojou činnosťou záujem o medicínsku problematiku pôvodných spoločností. Napriek tomu, že sa v rámci svojho výskumu nešpecializovali primárne na túto oblasť socio-kultúrnej reality, podarilo sa im úspešne zdokumentovať širokú škálu poznatkov súvisiacich so zachovaním života, zdravia a liečením chorôb. Ich etnografické záznamy popisujú medicínske praktiky predovšetkým v kontexte sociálnej organizácie spoločnosti, náboženských predstáv a celkového chápania sveta danej spoločnosti. Antropológické štúdium sa v ďalších etapách svojho vývoja koncentruje hlavne na výskum konkrétnych záujmových sfér v prostredí pôvodných kmeňových spoločností. Patrí sem napríklad výskum etnobotanických vedomostí medzi Amazonskými etnikami či štúdium pôrodných praktík indiánskych kmeňov južnej

¹ Z veľkého počtu pozri napríklad staršiu publikáciu od českého autora – Miltner, V. 1986. *Lékařství staré Indie*, alebo vynikajúcu prácu – Wujastyk, D. 1998. *The Roots of Ayurveda*.

Ameriky. V súčasnej antropologickej literatúre prevláda komparatívny výskum tzv. pluralitného medicínskeho prostredia. Znamená to, že hlavný dôraz je kladený na výskum koexistencie rôznych druhov medicínskych postupov a náhľadov vo zvolenej kultúrnej oblasti, vrátane meniaceho sa vzťahu medzi klasickou medicínou (niekde nazývanou i akademická, školská či alopatická) a komplementárno-alternatívnymi spôsobmi liečenia. S tým úzko súvisí i sledovanie procesu akulturácie nových medicínskych postupov v západnej spoločnosti ako procesu prenikania nových, pre západné prostredie cudzích, medicínskych konceptov.

KOMPLEMENTÁRNA A ALTERNATÍVNA MEDICÍNA (CAM)

Medicínske praktiky, ktorých pôvod sa odvodzuje od iných než európskych koreňov, nabrali v priebehu posledných desaťročí na značnej popularite, predovšetkým v mestskom prostredí Európy a Severnej Ameriky. Tento trend súvisí jednak s nárastom migrácie obyvateľov, ktorí si privážajú svoje tradičné liečiteľské znalosti zo svojej domácej krajiny, ale týka sa i fenoménu nových náboženských hnutí. Pod dnes frekventovane rozšíreným označením nové náboženské hnutia (skrátene NNH) sa rozumejú predovšetkým zoskupenia a smery, ktoré začali vznikať v období náboženského oživenia v 60. rokoch dvadsiateho storočia v Spojených štátoch a následne i v západnej Európe. Napriek kontroverznosti samotného označenia a nejednoznačnému teoretickému vymedzeniu tohto termínu sa spojenie NNH udomácnilo v odbornej literatúre a vo všeobecnosti sa ním označujú hnutia, ktoré sú nejakým spôsobom odlišné od normy alebo toho, čo sa pokladá za tradičné, osvedčené. Kultúrny fenomén novej religiozity má mnoho spoločných paralel s oblasťou New Age medicíny, ktorá predstavuje súčasť širšie koncipovanej sféry komplementárnej a alternatívnej medicíny. Prívlastok alternatívny je v tomto prípade taktiež značne rozporuplný, keďže bol aplikovaný predovšetkým kvôli dominantnému postaveniu metód západnej medicíny. Je potrebné dodať, že to, čo považujeme za alternatívu v určitom čase a priestore, nemusí platiť všeobecne. Indická či čínska medicína sú v krajinách svojho vzniku pokladané za súčasť celkového medicínskeho komplexu a práve západná biomedicína môže byť vnímaná ako alternatívna forma liečenia. Označenie alternatívnych postupov preto vyplýva z osobnej perspektívy jednotlivca, ale rovnako aj z kultúrnych, sociálnych a politických kontextov doby. Výsadné postavenie alopatickej medicíny, využívajúcej výhradne biologické poznatky, je jedným z produktov moderného sekulárneho racionalizmu. V minulosti nebolo ničím nezvyčajným, že v Európe koexistovalo niekoľko rôznych druhov medicínskych poznatkov z odlišných geografických proveniencií. S nástupom osvietencko-racionálnej paradigmy a najzreteľnejšie s príchodom dvadsiateho storočia dochádza k radikálnemu vymedzeniu oficiálnych biomedicínskych predstaviteľov voči iným druhom liečenia. Súčasný stav je tak v kontexte historických udalostí nepriradený a atypický, čo je jedným z možných dôvodov vzrastajúceho záujmu o problematiku

komplementárnej a alternatívnej medicíny. Podobne ako pri nových náboženských hnutiach, existuje na Západe v súvislosti s alternatívnou medicínou veľký počet etablovaných smerov. Prakticky každá rozvinutejšia forma medicíny na zemi má svojich priaznivcov i v západnom svete, či už v podobe imigrantov alebo domácich vyznávačov. K tomu je nutné prirátat' i medicínske formy, ktoré vznikli v niektorej z krajín západného sveta, ale i rôzne druhy pôvodných európskych medicínskych ideí, ktoré sa dodnes viac či menej úspešne šíria vo vidieckom prostredí. Rozmanitý fenomén CAM definujeme preto ako komplex javov súvisiacich s individuálnym presvedčením a z neho vyplývajúcich postupov zameraných na diagnostiku a vyliečenie chorého, prípadne zachovania jeho zdravia. Medicínski praktici pritom spravidla v praxi vystupujú ako jednotlivci alebo ako malé skupiny osôb, ktoré sa nachádzajú mimo oficiálne akceptovaných medicínskych zoskupení a pri svojich postupoch sa odvolávajú na systém poznatkov (v ucelenej alebo len čiastočnej podobe), nezlučiteľných s oficiálnou náukou. Pod termínom New Age medicína sa potom rozumie koncept aplikovaný v odbornej literatúre, zastrešujúci globalizačné procesy medicínskych tradícií a ich rozšírenie za hranice pôvodného výskytu. Ich existencia na Západe súvisí s už spomínaným fenoménom nových náboženských hnutí a ideou očakávaného príchodu „Nového Veku“ (New Age). Sociálne fungovanie zoskupení okolo New Age medicíny má na rozdiel od NNH niektoré špecifické charakteristiky. Absentuje v nich skupinové prežívanie, a preto nejde o striktné chápanú komunitu, viazanú pevnými vnútornými sociálnymi pravidlami a komunikačnými symbolmi. Takisto neexistuje systém spoločných modelov životného štýlu či spôsobov rituálnej praxe. Zaujímavosťou je, že z istých medicínskych smerov sa v minulosti vyvinuli náboženské zoskupenia, ale i to, že niektoré z nových religióznych smerov poskytujú svojim prívržencom alternatívnu medicínsku starostlivosť ako súčasť komplexného servisu o jednotlivca, napríklad v prípade Maharišihu Transcendentálnej meditácie.

ÁJURVÉDA V HISTORICKÝCH A KULTÚRNYCH KONTEXTOCH

Doslovný preklad termínu ájurvéda je náuka (skt. *véda*) o dlhovekosti (skt. *ájus*). Staroveká etymológia (Čaraka-Samhitá 1.30.23) definuje ájurvédu ako učenie hovoriace (*védajati*) o substanciiach, kvalitách a skutkoch, ktoré predlžujú život (*ájušja*) a ktoré ho skracujú. Kvôli vnútornému deleniu na osem samostatných odborov býva tiež v klasických textoch nazývaná *aštánga*, osemdielna. Historicky ájurvéda predstavuje jeden z troch tradičných medicínskych systémov rozšírených v Indii. Popri ájurvéde je to ešte *siddha*, rozšírená prevažne medzi Tamilcami v južnej časti Indie a *júnání*, väčšinou praktizovaná indickými moslimami. Teoretické základy ájurvédy vychádzajú z rozsiahleho korpusu klasických textových dokumentov napísaných *sanskrtom* v priebehu takmer dvoch tisícročí. V odbornej spisbe nájdeme poznámky o tom, že počiatky tohto medicínskeho systému siahajú do obdobia vzniku *védskeho samhit*. Podľa uznávaného odborníka M. Roya (1986: 155) vykazujú ájur-

véda z pohľadu konceptuálnej stránky zreteľnú afinitu s textom *Rgvéda-Samhitá*, zatiaľ čo praktická oblasť má bližšie k *Atharvavéda-Samhitá*. Podľa jeho názoru existuje niekoľko spoločných ideí, ktoré majú potvrdzovať hypotézu, že ájurvéda sa organicky vyvinula z medicínskych poznatkov popísaných v staršom období. Ako jeden zo signifikantných príkladov udáva spojenie medzi učením o piatich životných dychoch, ktoré majú spoločné *Čaraka-Samhitá* (1.12.8) a *Atharvavéda-Samhitá* (10.2.13). Uvedený autor (1986: 157) navrhuje rozdeliť historický vývoj ájurvédy v indickom prostredí do štyroch samostatných fáz: a) začiatkové obdobie (*dévakála*), b) obdobie kompilácií (*ršikála*), c) obdobie zahusťovania (*sangrahakála*), d) obdobie poklesu. Podľa tradície nie je ájurvéda ľudským výtvorom, ale bola odhalená božským bytostiam a inšpirovaným žrecom, ktorí ju následne spísali do textovej podoby a rozšírili medzi ľuďmi. V jednom z klasických textov sa doslova píše, že ájurvéda pochádza od jedného z najvyšších bohov védského panteónu *Indru*, ktorý ju potom naučil *Dhanvantariho*, boha medicíny a ten s ňou oboznámil samotného *Sušrutu*, považovaného za autora známeho spisu *Sušruta-Samhitá*. V ďalšom významnom dokumente *Čaraka-Samhitá* sa dočítame, že ájurvédskeho systému má pôvod u mudrca menom *Átréja Punarvasa*, ktorý ju spísal v knihe *Agnivéša-Tantra*. Tá sa časom stratila a bola čiastočne zrekonštruovaná človekom vystupujúcim pod menom *Čaraka*. V prípade oboch klasických prameňov indickej medicíny je problematické presne identifikovať ich historický vznik, keďže sa zachovali len útržkovité údaje o okolnostiach ich pôvodu. Odhaduje sa, že spisy vznikli v priebehu prvých troch storočí občianskeho letopočtu a pod vedením *Drdhabalu* došlo potom v štvrtom alebo piatom storočí k ich redakcii. Popri týchto dvoch zdrojoch sa medzi najstaršie zaraďujú ešte *Aštāngahrdaja-Samhitá* od *Vābhagatu*, (vznik sa odhaduje na 6. storočie a spolu s *Čaraka-Samhitá* a *Sušruta-Samhitá* bývajú označované aj ako *brhatrají*, veľká trojka), *Bhēla-Samhitá*, *Kašjapa-Samhitá*, *Háríta-Samhitá*. Predpokladá sa, že poznatky zhrnuté v klasických ájurvédskejších spisoch sú omnoho staršie a museli existovať už niekoľko storočí predtým, než došlo k ich literárnej fixácii. V minulosti sa objavilo aj niekoľko pokusov dať do súvislosti tradičnú indickú medicínu so starogréckou medicínskou náukou. J. Filliozat (1964: 196-228) na základe svojho skúmania vskutku uvádza niektoré paralely medzi indickou a gréckou tradíciou, na príklade učenia o dychu (skt. *prāna*, gr. *pneuma*).

Ájurvéda sa počas svojej dlhšej existencie vyvíjala v tesnom vzťahu s rôznymi domácimi, indickými, ale i niektorými mimoindickými konceptmi. Na jednej strane dochádzalo k transmisii medicínskych poznatkov, ale hlavne z nich vychádzajúcich filozofických úvah do iných systémov. Rôznorodé prvky učenia ájurvédy sa stali súčasťou tantrických smerov, *jógy*, indickej alchémie (*rasājana*), ale i filozofických škôl *Sámkhje*, *Njájy* a *Vaišéšiky*. Napriek tomu, že primárnym cieľom uvedených smerov nie je diagnóza či terapia, dokázali absorbovať mnohé inšpiratívne podnety z ájurvédy do svojho teoretického korpusu. Prepracovanosť logickej argumen-

tácie pri liečení viedla S. Dasguptu (1952: 392-402) k presvedčeniu, že medicínske spisy predstavujú najstaršiu vrstvu filozofického učenia *Njájy*. Vďaka prekladom niektorých tradičných indických medicínskych spisov sa indické učenie okrem iného stalo tiež súčasťou tibetskej či arabskej medicíny. Na druhej strane flexibilný ájurvédske medicínskeho systému dokázal prijímať aj okolité podnety a vedel ich zapracovať do celkového pohľadu na človeka. Do ájurvédy tak bolo inkorporované napríklad učenie o *karme* alebo o konečnom oslobodení. V extrémne pluralistnom indickom prostredí nevykazuje ájurvéda čisté kontúry jednoliateho medicínskeho konceptu, ale predstavuje skôr synkretický systém poznatkov a žitej múdrosti, ktoré aplikuje pri diagnostike a následnom liečení.

Diagnostika: *Sušruta-Samhitá* uvádza tri hlavné spôsoby, akými môže praktik diagnostikovať pacienta: dotyk, pohľadom a rozhovorom (Wujastyk 2003: 401). Zdôrazňuje, že človek, ktorý vykonáva základnú diagnostiku má päť zmyslov a mal by ich všetky plnohodnotne využiť pri procese určovania choroby. *Čaraka* používa schému tzv. troch epistemologických štandardov ako základného nástroja aplikovateľného pri diagnostike. Choroba tak môže byť odhalená kombináciou autoritatívneho svedectva v zmysle literárnych prameňov, priameho pozorovania prostredníctvom svojich zmyslov a usudzovania a dedukcie nezjavných príznakov na pacientovom tele a jeho správaní.

Etiológia: Podľa D. Wujastyka (1998: 4) je základným predpokladom ájurvédy konštatovanie, že väčšina chorôb vzniká ako dôsledok nerovnováhy troch základných zložiek (*tridóša*), v sanskrte nazývaných *vāta*, *pitta* a *kapha*. K tomuto narušeniu rovnováhy dochádza pri „porušení múdrosti“ (*pradžňáparádha*), ktoré vyústi k oslabeniu jednej z troch funkčných zložiek človeka a následnému vzniku chorobného stavu. „Múdrost“ (*pradžňá*) tvoria tri mentálne kvality: inteligencia (*dhi*), sila vôle (*dhrti*) a pamäť (*smrti*). Jednou z príčin patologického stavu človeka je i dopad *karmy*. Chorobný stav je potom dôsledkom individuálnych nesprávnych postojov a myšlienok z minulosti, ktoré sa realizujú v prítomnosti a vytvárajú tak neprirodzený stav pacienta.²

Terapia: Terapia je aplikovaná s cieľom dostať tri základné zložky do vzájomnej harmónie, a tým vlastne dosiahnuť celkový pocit telesnej, sociálnej a psychickej pohody u dotykanej osoby. M. Roy (1986: 167) prihladnuc k *Čarakovi* a *Sušrutovi* tvrdí, že úspech liečby v ájurvéde závisí od správnej kombinácie všetkých zúčastnených prvkov vrátane lekára,³ pacienta, naordinovanej medicíny a okolností. Medzi faktory, ktoré riadia proces liečby patria: *puruša* (pacient), *vjádhi* (choroba), *ošadhi* (medicína), *krija* (proces) a *kala* (sezónne a klimatické faktory).

² Čo sa týka *karmy* a ájurvédy bližšie pozri napríklad Weiss, G. M. 1980. Caraka Samhitá on the Doctrine of Karma.

³ V texte používam okrem termínu medicínskeho praktik i slovo lekár. Aplikujem ho v širšom kontexte, nielen na označenie zdravotníckeho pracovníka, ktorý získal vysokoškolské vzdelanie v alopatickej medicíne, ale všade tam, kde ide o profesiu, ktorá odborným spôsobom poskytuje medicínsku starostlivosť.

HISTÓRIA TRADIČNEJ INDICKEJ MEDICÍNY NA ZÁPADO

Za prvých preukázateľných šíriteľov indickej medicíny na Západe sa vo všeobecnosti považujú arabskí lekári. T. J. S. Patterson (2001: 111) tvrdí, že už od siedmeho storočia mali títo učitelia intenzívny kontakt s indickým prostredím a podarilo sa im zahrnúť niektoré indické znalosti do svojich písomností. Tie boli neskôr preložené aj do latinčiny a od trinásteho storočia sa v takejto podobe potom šíрили po Európe. K intenzívnejšiemu spojeniu medzi Európou a Indiou dochádza pochopiteľne až v šestnástom storočí a súvisí s koloniálnou expanziou západných mocností v tejto časti sveta. Následne sa v Európe objavili záznamy západných bádateľov, ktoré pojednávajú predovšetkým o probléme tropických chorôb a spôsobe, akým ich lieči tradičná indická medicína. Nedostatok lekárov v sedemnástom storočí zapríčinil skutočnosť, že Západoindická spoločnosť sa rozhodla do svojich radov angažovať niekoľko indických lekárov, ktorí im mali pomôcť pri adaptácii sa na odlišné klimatické prostredie. Anglickí lekári sa pri kontakte s domácimi medicínskymi praktikmi pochopiteľne snažili získať poznatky o overených postupoch aplikovaných pri liečbe pacienta a informovali o nich prostredníctvom svojich písomných záznamov i odbornú verejnosť v Európe. V osemnástom storočí a v prvej polovici devätnásteho storočia došlo po nečakanom pozdvižení záujmu o indickú kultúru a spoločnosť k prekladu niektorých klasických zdrojov zo sanskrutu, medzi ktorými nechýbali ani medicínske dokumenty. Tento počín znamenal zásadný prelom vo vzťahu západného sveta k indickej kultúre, ktorý však nemal dlhé trvanie. Rozvíjajúci sa vzťah pozastavila politika vtedajšej britskej koruny, ktorá začala presadzovať tvrdšiu „westernizáciu“ sekulárneho i náboženského života v Indii. Tradičná indická medicína začala byť po tomto zvrate postupne považovaná za neakceptovateľnú, nevedeckú a v roku 1835 stratila oficiálnu podporu. Západní lekári postupne strácajú kontakt s tradičnými indickými praktikmi, ktorých aktivity sú postavené mimo zákona. Vzniká však nová skupina šíriteľov tradičnej indickej medicíny v Európe, indickí imigranti, ktorí si v relatívne malom počte so sebou prinášajú aj praktické znalosti ájurvédy. K oživeniu záujmu o indickú medicínu v západnom svete došlo až v sedemdesiatych a ešte intenzívnejšie v osemdesiatych rokoch dvadsiateho storočia.⁴

MODERNÁ A GLOBÁLNA ÁJURVÉDA

Renomovaní odborníci zaoberajúci sa výskumom ájurvédy F. M. Smith a D. Wujastyk (2008) narábajú vo svojej práci s dvoma kľúčovými pojmami, a to moderná a globálna ájurvéda. Pod modernou ájurvédou rozumejú komplex javov, geograficky vymedzených prostredím indického subkontinentu, súvisiacich s kultúrnou obnovou v devätnástom storočí a s následným procesom profesionalizácie a inštitucionalizácie ájurvédy.

⁴ Pre bližšie informácie o existencii ájurvédy v Spojených štátoch pozri napríklad Reddy, S. 2002. Asian Medicine in America: The Ayurvedic Case a vo Veľkej Británii Newcombe, S. 2008. Ayurvedic Medicine in Britain and the Epistemology of Practicing Medicine in "Good Faith".

Spomínaný koncept je charakteristický tendenciou k sekularizácii medicínskeho poznania a adaptácii ájurvédy do komplexu biomedicínskych vied. V rovnakom čase môžeme sledovať aj pokusy o vytvorenie jednotnej teoretickej základne vychádzajúcej z klasických ájurvédskeho textov. Naproti tomu termín globálna ájurvéda nás odkazuje k medicínskym poznatkom, ktoré sa rozšírili za hranice Indie. V tomto prípade hovoria spomínaní autori o troch hlavných líniah ájurvédskej globalizácie. Prvá sa vyznačuje výrobou liekov a v súčasnosti predstavuje plne rozvinutú odbornú disciplínu prepojenú s profitujúcim farmaceutickým priemyslom. Hovoríme tak o silnejšom akcente na vedecko-využitelný potenciál ájurvédy a pokusoch o eliminovanie náznakov religiozity a spirituality v rámci jej učenia. Druhá línia, ktorú vo svojich prácach naznačil aj K. G. Zysk (2001), súvisí s reinterpretáciou či dokonca znovuvytvorením filozofických a náboženských stránok ájurvédy. Takáto línia pre svoje snahy dostala označenie „New Age Áyurveda“ a okrem iného sa pokúša o vytvorenie prepojenia medzi *jógou* a ájurvédou. Spomínaná forma ájurvédy bola navyše reimportovaná do Indie na spôsob „wellness turizmu“, ktorý využívajú nielen zahraniční záujemcovia, ale i stále silnejšia stredná trieda v Indii. Formou rôznych zájazdov sú klientom ponúkané rozsiahle služby zdravotných, skrášľovacích, omladzovacích a odtučňovacích procedúr v moderných ájurvédskejších centrách, vybavených širokou škálou prostriedkov. Tretia línia konceptu globálnej ájurvédy súvisí s indologickou akademickou obcou a jej počiatky sa datujú do začiatku devätnásteho storočia, keď vzrástol záujem orientalistov o štúdium ájurvédskej literatúry. Tento záujem sa pretavil do vedeckých prekladov medicínskych spisov klasickej ájurvédy a znamenal dôležitý prínos pri šírení tradičných indických poznatkov v západnom svete.

ÁJURVÉDA NA SLOVENSKU

Na Slovensku, ako aj v iných krajinách „západného sveta“, sme v posledných desaťročiach svedkami zvyšujúceho sa dopytu po netradičných medicínskych postupoch. Množstvo ľudí sa obracia k novým medicínskym formám, pretože pociťuje dezilúziu z fungovania klasických biomedicínskych spôsobov liečenia a hľadá riešenie svojej neuspokojivej situácie v alternatívnej oblasti. Ľudia sa prirodzene snažia zabezpečiť si kvalitnejší život v podmienkach meniacej sa spoločnosti, a preto sú ochotní zveriť svoje zdravie aj do rúk neoficiálnych predstaviteľov medicíny. Ako poukazuje A. I. Ross (2012: 1), s rastúcim trendom využívania alternatívnej zdravotnej starostlivosti súvisia aj niektoré ďalšie skutočnosti, ako je nárast konzumu a komercializácie nových medicínskych praktík, či požiadavka na profesionalizáciu praktikov a začleňovanie vybraných alternatívnych poznatkov do oficiálnej biomedicínskej náuky.

V minulosti sa na území Slovenska šíрили teoretické koncepty tradičnej indickej medicíny len ako súčasť literatúry, primárne pojednávajúcej o téme techník ovládania tela a mysle známych ako *jóga*, prípadne ešte ako súčasť filozoficko-náboženských traktátov. Praktikovia realizujúci terapiu či diagnostiku by sme (až na pár výnimiek)

hľadali v období pred rokom 1989 neúspešne. V súčasnosti je praktická stránka indickej medicíny na Slovensku zastúpená prostredníctvom niekoľkých realizátorov, ktorí vykonávajú svoju prax pod záštitou špecializovaných ájurvédskeho centier, prípadne, podľa môjho zistenia, pôsobia aj samostatne. Informácie v nasledujúcej časti boli získané počas terénneho výskumu v jednom z týchto centier, ktoré ponúka služby v oblasti ájurvédskej starostlivosti o zdravie. Respondent (ďalej len ájurvédskeho praktik), ktorého výpovede uvádzam, je pôvodom indickej národnosti, je držiteľom akademického titulu z ájurvédskej medicíny a chirurgie a v súčasnosti vykonáva svoju prax na Slovensku. Predkladaný prepis rozhovoru a jeho komentár nemajú za cieľ podať komplexný obraz či analýzu aktuálnej situácie na Slovensku. Mnou uskutočnený kvalitatívny výskum má skôr ambíciu poukázať na vybranom príklade na niektoré individuálne a žité aspekty procesu akulturácie ájurvédy u nás, ktoré by dotazníkovým spôsobom nebolo možné plasticky a vierohodne zachytiť.

ÁJURVÉDA A JÓGA

Ako som už naznačil, jedným zo sledovateľných prejavov globálnej ájurvédy je dôraz na spirituálny rozmer učenia. S tým úzko súvisia i snahy o zmenu vo výklade niektorých bazálnych konceptov. Príkladom takéhoto postupu je prepojenie ájurvédy a *jógy* do jedného komplexného celku. Uvedeným zlúčením vznikol nový kultúrny jav s príznačným názvom „ájurjóga“. Vytvorenie prepojenia medzi medicínou a *jógou* sa vzťahuje i k známemu fakt, ktorý hovorí o tom, že novodobý záujem o ájurvédu v Európe a USA začal práve v skupinách, ktoré sa venovali praktizovaniu indickej *jógy*. Viacerí autori tvrdia (Zysk 2001; Islam 2012), že *jóga* predstavuje samostatný systém s vlastnými technikami, metódou i filozofickým podkladom, orientovanými predovšetkým na spirituálnu realizáciu potenciálu človeka. Tradiční ájurvédske predstavitelia v Indii zámerne rozlišovali medzi medicínskou praxou a teóriou ájurvédy a *jógou* ako spirituálno-asketickou disciplínou. *Jóga* počas svojho jestvovania v krajine svojho pôvodu účelovo prevzala vybrané aspekty ájurvédy z dôvodu celkového zachovania zdravia dotyčného. K opačnej výmene znalostí však podľa K. G. Zyska (2001: 24) neprichádzalo, vzhľadom na rozdielny cieľ a zameranie ájurvédy a *jógy*. Počiatky využitia *jógy* ako nástroja na upevnenie fyzického a psychického zdravia treba preto pravdepodobne hľadať na Západe. Výsledky môjho výskumu potvrdili, že *jóga* skutočne predstavuje súčasť odporúčaných praktík pacientom. Prebieha tak na základe posúdenia závažnosti komplikácií pacienta a k tomu prislúchajúceho adekvátneho terapeutického prístupu. V praxi to znamená, že *jóga* nie je vhodná pri liečení každého patologického stavu, ale odporúča sa len v konkrétnych prípadoch, ktoré individuálne posúdi terapeut.

„Jógu odporúčame našim pacientom, pretože *jóga* pomáha liečiť a dáva trochu viac podpory pri individuálnom liečení, či už diéty alebo iné, na tom nezáleží. Ide o cvičenie dýchania, ktoré sa v Indii nazýva pránájáma. Prána znamená dych

a ajáma cvičenie. Pri ájurvéde ide o kombináciu troch alebo štyroch metód, *jóga*, diéta, masáže. Niekedy pomôže diéta, inokedy *jóga*, niekedy zmena životného štýlu, záleží na človeku a na situácii. Pre niektorých stačí masáž na vyliečenie. Pre niektorých je to diéta, pretože jedia a nevedia, aký problém je za tým“ (Ájurvédskeho praktik).

V prípade „ájurjógy“, ktorá integruje v sebe medicínske poznanie ájurvédy a filozoficko-spirituálnu dimenziu *jógy*, sme svedkami existencie špecifického synkretického javu, ktorý vznikol v priebehu posledných desaťročí v západnom svete. Ide o novovzniknutý kultúrny a sociálny fenomén, ktorý vypovedá o „novom živote“ ájurvédy v prostredí západnej spoločnosti.

ÁJURVÉDA A KARMA

Neodmysliteľnou zložkou ájurvédy je učenie o *karme* a jej vplyve na individuálne zdravotné problémy. Podľa M. G. Weissa (1987) idea *karmického* zákona identifikovateľná už v spise *Čaraka-Samhitá*, bola zakomponovaná do etiológie ájurvédy už v jej prvotných štádiách a bola chápaná ako významný determinant života jednotlivca. Prostredníctvom pôsobenia *karmy* sa vysvetľoval pôvod niektorých nepochopiteľných chorôb či zdravotný stav ešte nenarodených detí. Sofistikované filozoficko-teoretické rozpracovanie *karmy* ako reťazca príčin a dôsledkov sa všeobecne prisudzuje indickým autorom. Ájurvéda ako medicínsky systém rozpracovaný práve v Indii, organicky poňal túto teóriu do svojej etiológie. S. Dasgupta (1952: 403) naznačil, že podoba *karmického* učenia v kontexte medicíny ájurvédy je skutočne ojedinelá, a to i vzhľadom na tvrdenie, že podľa *Čaraku* len extrémne zlé skutky môžu byť zastavené úsilím o konanie dobra. Všetky ostatné dopady činov možno eliminovať prostredníctvom fyzickej aktivity, akou sú vyvážené počínanie či užívanie správnej medicíny. V súčasnej ájurvédskej praxi bol z dôvodu zjednodušenia a priblíženia sa západnej kultúrnej a spoločenskej realite *karmický* koncept upravený.

„Je veľmi problematické ľuďom hovoriť o *karme*. Karma vo všeobecnosti znamená konanie. Čo činíš, to sa ti vráti späť. Je to však veľmi všeobecná vec, pri ktorej sú aj iné faktory ako artha, káma, dharma, mókša. Niekedy by mi ľudia nerozumeli, keby som používal tieto slová. Človek musí tieto veci cítiť sám, nezáleží, čo je napísané v knihách. Knihy síce učia o *karme*, ale na tom nezáleží. Ja preferujem nepoužívanie slova karma, skôr sa snažím ľuďom vysvetliť, že to musia cítiť. Keď liečim, snažím sa ľuďom priblížiť ideu, že čo pod *karmou* rozumieť (...). Ja nie som schopný presvedčiť ich o existencii *karmy*. Ja im ju nemôžem ukázať (...). Chcem ľuďom ukázať, že čo je príčina ich problémov, keby som to mal porovnať s *karmou*, bolo by to veľmi zložité. Nemôžem im dávať vysvetlenie, že čo je karma, nie je nato čas a ja nie som osoba, ktorá to má hovoriť, pretože ja to využívam pre vlastné potreby pri mojom spôsobe liečenia“ (Ájurvédskeho praktik).

Rovnako ako v prípade *jógy*, získala aj idea *karmy* na Západe značnú popularitu. *Karma* ako jeden z kľúčových pojmov indickej filozofie a náboženstva, nadobudla v kontexte globalizácie ájurvédy novú interpretačnú náplň. Výklad *karmického* fungovania, rozšírený v západnej spoločnosti, nezohľadňuje tradičné sociálne usporiadanie indickej spoločnosti, rozdielne etapy života človeka, kolobeh znovuzrodenia konečného oslobodenia a mnohé iné ďalšie faktory, ktoré sú mimoriadne dôležité pri správnej explikácii fungovania *karmického* zákona. Z uvedených dôvodov sa pôvodná *karmická* náuka pre prax západného spôsobu života ukazuje prinajmenšom ako neaplikovateľná. Ako samotný informátor potvrdil, ľudia nie sú schopní adekvátnym spôsobom pochopiť koncept *karmy*, a preto sa im ho snaží priblížiť v pozmenenej podobe, ktorá je vyhovujúcejšia pre tuzemskú klientelu.

POSTAVA LEKÁRA

V Indii je vo vidieckom prostredí tradične silný dôraz kladený na rodinné väzby. Rodina sa považuje za najsilnejší prvok indickej spoločnosti a zastáva svoju pevnú úlohu v organizácii každodenného života na vidieku a v menších mestách. V súvislosti so všeobecne rozšírenými pravidlami sociálneho fungovania sa pri viacerých príležitostiach prihliada na rodinnú príslušnosť daného človeka ako garanciu jeho odborných i morálnych kvalít.

„Ja nemusím byť, poviem, že moja rodina, ako sa volal môj otec a všetci vedia, čo robil“ (Respondent 2).

Stretnutie s lekárskeým praktikom prebieha na mnohých miestach Indie ešte v súčasnosti tradičným spôsobom.

„Keď chcem u nás liečiť, tak poviem, že môj otec je doktor, nie ako oficiálne a potom nepotrebujem žiadnu kvalifikáciu. Keď chcem však byť na Slovensku a liečiť, potrebujem mať kvalifikáciu, kto by mi inak veril? Keby som prišiel bez kvalifikácie, nikto by ma neakceptoval ako lekára. Pretože ty nepoznáš môjho otca, moju rodinu“ (Ájurvédskeý praktik).

Vzhľadom na špecifiká vidieckeho spôsobu života nie je pri realizácii lekárskeho povolania potrebné preukazovať sa príslušným vzdelaním a kvalifikáciou. Zárukou je povest' dotyčného vykonávateľa a jeho rodiny. V mestskom prostredí Indie je situácia pochopiteľne komplikovanejšia. M. Tirodkar (2008: 227) pri svojom výskume súčasnej medicínskej praxe v indickom meste Puna rozdelila ájurvédskeých praktikov na štyri skupiny. Do prvej zaradila „tradičných“, ktorí vychádzajú pri diagnóze a terapii z klasických textov ako *Čaraka-Samhitá*, *Sušruta-Samhitá* a svoje vedomosti získali tradičnou edukačnou formou *guru-šišja*, teda od učiteľa v niektorom z indických *ášramov*. Druhá skupina má označenie „moderní“. Dotyčné osoby disponujú akademickým titulom z medicíny a vo svojej praxi využívajú nielen poznatky ájurvédy, ale i vybrané biomedicínske postupy, ktoré navzájom kombinujú a používajú podľa potreby. Tretiu skupinu tvoria praktici s prívlastkom „komerční“,

najčastejšie sa koncentrujú v centrách ájurvédskeho zdravia, kde praktizujú olejové masáže či radia pri zostavovaní jedálneho lístka. Poslednú skupinu, označenú ako „sebestační“, reprezentujú osoby, ktoré čerpajú svoje znalosti zo sekundárnej literatúry, prípadne zo širokého spektra webových stránok zameraných na liečenie a diagnostiku v duchu ájurvédskeho medicíny. Ako však jej výskum preukázal, uvedené, koncepčne čisté delenie, neexistuje ani v praktickej, ale ani v teoretickej rovine. V mestskom prostredí sa stretne s rôznymi podobami praktizovania ájurvédy a charakteristiky jednotlivých praktikov sa zvyknú navzájom prekrývať. Na Slovensku má postava ájurvédskeho lekára omnoho bližšie k mestskému než vidieckemu charakteru. Na základe uvedeného teoretického rozdelenia by som ho umiestnil na pomedzie kategórií moderný, komerčný a čiastočne i tradičný.

„Mám bakalársky titul z ájurvédskeho medicíny a chirurgie (...). Počas štúdia sme museli zvládnuť všetky texty, *Čaraka-Samhitá*, *Sušruta-Samhitá*, *Aštāngahrdaja-Samhitá*, dokonca v kombinácii s modernou lekárskeou vedou. Musíte študovať všetky termíny klasickej medicíny. Aj základné faktory klasickej chirurgie musíte vedieť... Väčšinu diét, ktoré vysvetľujem ľuďom, tak to nemám z ájurvédy, to ma naučili moji rodičia. Vraveli, musíš urobiť toto a to pomáha. Niekedy si daj toto alebo cesnak, alebo iné, to všetko je z mojej rodiny. Korene môjho povolania sú v mojej rodine“ (Ájurvédskeý praktik).

VZŤAH LEKÁR – PACIENT

Výskum na pacientoch v Indii, využívajúcich ájurvédskeých špecialistov ukázal, že medzi hlavné dôvody, pre ktoré sa rozhodli práve pre takúto medicínsku formu, patria hlavne nasledujúce faktory (Tirodkar, 2008): sklamanie z alopacie, prístup zameriavajúci sa na pôvod problému, všetko je v súlade prírodou, neexistujú vedľajšie účinky, funguje lepšie pri chronických problémoch a diagnóza je správnejšia. Posledný udávaný dôvod, že diagnóza je uskutočnená presnejším, respektíve správnejším spôsobom, má zrejmú súvislosť s tradičným spôsobom percepcie ájurvédskeho lekára. Na tradičného medicínskeho predstaviteľa v indickom prostredí sa kládli vysoké morálne a osobnostné požiadavky. Praktik nazývaný *vaidja*, bol spoločnosťou chápaný nielen ako liečiteľ, ale aj ako mudrc, či v niektorých prípadoch dokonca ako svätý muž. Potvrďuje to i môj informátor:

„V súčasnosti, keď prídem do svojej dediny, moje postavenie je niečo medzi normálnym človekom a nadprirodzenými silami. Som niekto, kto stojí uprostred. Niečo prechádza skrze mňa a niečo zo mňa vychádza, taká je viera. Keď niekoho liečim, nie je to moja zásluha, niečo existuje za mnou, taká je stále viera. Musím prísť v pokoji a s čistou mysl'ou a spôsob, akým postupujem, musí byť milý v každej situácii, i keď je pacient nepríjemný“ (Ájurvédskeý praktik).

Od *vaidju* sa očakáva, že bude viesť správny život v súlade so zákonom *dharmy* a bude vedieť pacientovi poradiť nielen v oblasti medicínskej terapie, ale i v otázkach náboženských.

Očakávanie ľudí na Slovensku, ktorí sa rozhodnú pre využitie indických spôsobov liečenia závisí od konkrétnych skúseností daného človeka, ale v mnohých ohľadoch sa nelíšia od očakávaní prevládajúcich v indickej spoločnosti. Medzi primárne dôvody návštevy ájurvédskeho špecialistu patria odporúčania od známych, ktorí už podobnú skúsenosť absolvovali a zostal u nich pozitívny dojem. Ďalšími možnými dôvodmi sú aj pretrvávajúce zdravotné ťažkosti, s ktorými si klasická medicína nevie dať rady, či inklinovanie k tzv. prírodnému spôsobu liečenia, ktoré po sebe nezanecháva žiadne vedľajšie účinky.

„Keď prídu ľudia sem, už vyskúšali všetko možné. Nemajú žiadnu inú možnosť, a preto sedia tu predo mnou. Ja som posledná možnosť“ (Ájurvédskeho praktik).

Vnímanie praktikov alternatívnej medicíny na Slovensku, vrátane tých ájurvédskejších, podlieha dvom protichodným tendenciám. Na jednej strane sú v kontexte sekulárneho prostredia západnej medicíny chápaní predovšetkým ako vyštudovaní a kvalifikovaní odborníci a na strane druhej im ľudia pripisujú morálne kvality a nadprirodzenú, ba priam mystickú moc.

„Pre mňa sú to ľudia, ktorí sú bližšie nejakej sile, lebo majú lepšie vlastnosti než ostatní“ (Respondent 3).

ODMENA ZA SLUŽBY

Odmena, eventuálne platba za služby lekárovi v indickom vidieckom prostredí tvorí súčasť celkovej recipročnej sociálnej dynamiky, ktorá prebieha medzi všetkými zúčastnenými. Niekoľko starších výskumov⁵ v indickom prostredí potvrdilo, že odmena lekára vo viacerých prípadoch nemala priamy peňažný charakter, ale skôr podobu daru, prípadne obete, ktorú mal vykonať dotýčny pacient. V podobnom duchu sa vyjadruje aj informátor.

„Prídu a dajú mi za moje služby napríklad ryžu alebo kokos, alebo prídu s množstvom banánov ako dar za to, že som sa na nich pozrel. Majú dostatok vecí od spoločnosti.

V súčasnosti to už nie je možné.“ (Ájurvédskeho praktik).

Častým spôsobom prijatia platby sú i prípady, keď *vaidja* síce nedostáva zaplatené za svoju odvedenú prácu, ale za lieky, ktoré predpíše. Na indickom vidieku je dodnes medicínman vnímaný ako objekt úcty a ako niekto, kto poskytuje svoje služby spoločnosti. Podľa autorov D. von Schmädela a B. Hochkirchena (2001: 208) chápala väčšina tradičných praktikov svoju aktivitu ako dobročinnosť a okrem ájurvédy mali aj iné zamestnanie. Neboli preto nútení pýtať si od pacientov finančné dary nevyhnutné pre svoju existenciu a obživu rodiny. Uvedení autori uvádzajú, že k zásadným zmenám vo vzťahu lekár – pacient dochádza hlavne v mestskom prostredí, kde platenie za poskytnuté služby súvisí so zvyšujúcou sa sekulárnou povahou povolania a pro-

⁵ Pozri napríklad McKim, M. 1955. Western Medicine in a Village of Northern India alebo Schmadel, D. – Hochkirchen, B. 2001. The results of an analysis based on a video of consultation in five ayurvedic medical practices.

fesionalizáciou medicínskych praktikov. Informátor uvádza, že súčasná situácia sa zmenila a už nie je viac možné vykonávať takýto druh zamestnania bez adekvátneho finančného ohodnotenia.

„Dnes už nie. Keď stretneš svätcov, digambarov, kňazov, tí vykonávajú svoju službu zadarmo, pretože nemajú rodinu a nežijú v spoločnosti. Situácia sa kompletne zmenila oproti minulosti“ (Ájurvédskeho praktik).

Platba za služby v rámci ájurvédskej diagnózy a terapie na Slovensku je prirodzenou súčasťou globálneho trendu, ktorý je čím ďalej, tým viac zreteľný i v mestskom prostredí Indie. Silnejúca požiadavka na profesionalitu medicínskych vykonávateľov a snaha o ponúknutie atraktívneho „spotrebného zdravotníckeho tovaru“ predznamenali vznik komerčnej formy ájurvédy, ktorá sa snaží zaujať svoje miesto v širokej škále ponúkaných alternatívnych medicínskych postupov.

ZÁVER

Ájurvéda, tradičná indická medicínska sústava, jej náuka, koncepty, postupy a hlavne bohaté skúsenosti boli v procese globálnych spoločenských zmien adaptované do prostredia západnej spoločnosti. Podoba indickej medicíny, ktorá si našla mnoho prívržencov v „západnom svete“, prirodzeným spôsobom prenikla i do krajín bývalého východného bloku, vrátane Slovenska. Po uvoľnení politického tlaku v tomto geografickom priestore, došlo k oživeniu náboženského života a nárastu záujmu o novú religiozitu. Paralelne s tým vzniká i možnosť využívať netradičné formy zdravotnej starostlivosti. Na Slovensku sa proces pozvoľného rozmachu alternatívnych a komplementárnych medicínskych foriem začal prejavovať na začiatku deväťdesiatych rokov. O intenzívnejšom nástupe ájurvédy môžeme hovoriť predovšetkým v súvislosti s niekoľkými poslednými rokmi. Sporadický záujem tu existoval však aj predtým. Z pohľadu sociálnych a kultúrno-vedných disciplín sme sa tak stali svedkami nielen transmisie špecifického fenoménu, typického pre určité geografické a kultúrne územie, ale i viditeľnej transformácie tohto javu do kontextov domácej spoločnosti. Z histórie vieme, že proces osvojovania si cudzích kultúrnych javov je často sprevádzaný jednak zmenou pôvodných významových rovín, ale i vytváraním synkretických foriem, v ktorých sú premiešané pôvodné a nové prvky do jedného konzistentného celku. Výskum v slovenských reáliách potvrdil, že filozoficko-náboženské pozadie hnutia New Age poznačilo charakter a formu, v akej sa sformovala indická medicínska teória a prax u nás. V prípade, že by sme si vytvorili obraz o ájurvéde len na základe klasických literárnych prameňov, poprípade starších etnografických výskumov uskutočnených v Indii, zrejme by nekorešpondoval s podobou, akú nachádzame v súčasnosti na Západe. Najzreteľnejšie rozdiely som identifikoval v postave medicínskeho praktik, spôsobe realizácie jeho praxe a celkovej spoločenskej percepcii. Potvrdilo sa, že dnešnú situáciu najlepšie vystihuje teoretický koncept globálnej ájurvédy, príznačnou reinterpretáciou niektorých základných ideových prvkov. S postup-

ným plynulým rozširovaním ájurvédskej praxe sa vynára stále väčšie množstvo otázok, ktoré bezprostredne súvisia s týmto fenoménom. Jedna z nich sa týka miery autenticity tradície a jej kontinuálneho fungovania, ktorá je v našich podmienkach spochybniteľná. V tomto prípade si myslím, že existencia globálnej ájurvédy je jasným dôkazom toho, že medicínska náuka pochádzajúca z dávnej histórie Indie je stále živá. Naberá formu, ktorá je zrozumiteľná a prijateľná pre širokú skupinu ľudí. Jej aktuálna podoba v plnej miere odzrkadľuje požiadavky modernej spoločnosti. Indické učenie nevykazuje zďaleka jednotný ráz ani počas svojho kontinuálneho jestvovania v Indii. Tak ako uvádzam v texte, ájurvéda v mestskom prostredí Indie prekonala taktiež niekoľko radikálnych zmien a ďalšie ju zrejme ešte len čakajú. Organickým spôsobom reaguje na sociálne a kultúrne potreby okolia. Vyvíja sa a aktualizuje ako živý organizmus. Naším vedeckým poslaním by malo byť zachytiť tento proces, zmysluplne ho vedieť popísať a vyvodiť z neho závery aplikovateľné pri ďalšom poznávaní. Je predpoklad, že charakter tradičnej indickej medicíny v „západnom svete“ sa v priebehu ďalších rokov bude naďalej meniť a naberať nové rozmery. Z toho dôvodu bude určite zaujímavou úlohou sledovať tento špecifický jav i naďalej a snažiť sa odhadnúť smer, ktorým sa v budúcnosti bude uberať.

AKCEPTACE HNUTÍ LGBTI V SOUČASNÉM SPOLEČENSKO-POLITICKÉM KONTEXTU

Vendula Wiesnerová

S nastolením demokratickej spoločnosti na Slovensku sa začalo do pozornosti dostávať více nových spoločenských javů, mezi nimi i nové modely spolužití a celkově problematika neheterosexuálních partnerství a vztahů. V onom období vzniká nová, dnes již v evropském měřítku úspěšně rozvinutá občansko-právní problematika, která ovšem na Slovensku vyvolávala a stále vyvolává řadu reakcí jak ve společnosti a mezi zástupci státních institucí, tak i v rámci konzervativního prostředí katolické církve. Výsledkem vývoje občanské společnosti po roce 1989 bylo vytvoření aktivistické sítě organizací a sdružení, které se zapojily do procesu informování veřejnosti a formulování požadavků, jejichž cílem je neustále směřovat k většímu přijetí LGBTI¹ občanů prostřednictvím úpravy občanských práv. Tento zdlouhavý proces adaptace společnosti na akceptaci nových forem rodového projevu, spolužití, partnerství a rodiny, jejichž šířitelé jsou především lidé identifikující se s jednou z kategorií zastřešených pod zkratkou LGBTI hnutí, přinesl v poslední době své konkrétní výsledky. Cílem této práce je proto nabídnout reflexi současného vývoje LGBTI aktivismu a lidskoprávní problematiky v prostředí slovenské společnosti a politiky, a to přímo z pohledu samotných aktivistů/aktivistek a odborníků/odbornic na lidská práva.

K současnému vývoji na Slovensku přispívá mimo jiné i zvýšení citlivosti na lidskoprávní téma v současné evropské společnosti a rovněž i celková situace ve světě, kde zejména v posledních letech došlo k významným změnám v souvislosti se zrovnoprávněním neheterosexuálních svazků (Francie, USA) a uzákonění legislativy týkající se rodové identity (Argentina, Austrálie). Jak ukazují poslední výzkumy Agentúry FOCUS pro organizaci Iniciativa Inakosť, tato situace má vliv na vytváření příznivějšího prostředí i v rámci slovenské společnosti (Iniciativa Inakosť, 2012). Za posun kupředu a důležitý krok ve vývoji této problematiky na Slovensku je aktivisty a aktivistkami považován především vznik Výboru pre práva lesbičiek, gejev, bisexuálnych, transrodových a intersexuálnych osôb (dále jen Výbor LGBTI) při Rade vlády Slovenskej republiky pre ľudské práva, národnostné menšiny a rodovú rovnosť v červenci 2012 (dále jen Rada vlády), jehož zahájení činnosti ovšem nelze nahlížet jako jednoznačný vliv vývoje společenské tolerance a liberálnějšího postoje k dané

¹ LGBTI je zkratka, která se nejčastěji objevuje ve spojení LGBTI aktivismus, politika, či hnutí. V souvislosti s aktivismem se jedná o zastřešující termín pro síť občanských sdružení, neformálních skupin a jednotlivců, jejichž cílem je hájit a prosazovat práva leseb, gayů, bisexuálních, transgender a intersexuálních osob.

problematicke. Jak se pokusím níže vysvětlit, jedná se o složitý kontext politických podmínek, tlaků z Evropské unie a strategických kroků ze stran aktivistů a aktivistek, které vznik tohoto orgánu umožnili právě v tuto dobu. Slovenská společnost totiž i nadále zůstává silně polarizovaná a to zejména v souvislosti s postojem katolické církve, která má v zemi stále silný vliv nejen v rámci politiky, ale i veřejného mínění a své významné zastoupení má i v rámci občanského sektoru.

Aktuálním problémem této ideové polarizace je střet několika občanských sdružení v čele s Fórom života a Inštitútom Leva XIII., jehož zástupci v prosinci 2012 vydali analýzu s názvem „Rozpočet Úradu vlády SR na podporu Kultúry smrti“. Ta měla za cíl kriticky analyzovat výdaje Úradu vlády SR na činnosti organizací, které se věnují politice tzv. Kultúry smrti,² již autoři a autorky studie rozdělili do čtyř kategorií na tzv. potratovou politiku, feminismus a gender mainstreaming, LGBTI politiku a sexualizaci mládeže (Inštitút Leva XIII., 2012b). Cílem byl rovněž i apel na premiéra Slovenské republiky, aby v důsledku ekonomické krize zvážil výdaje státu na činnosti, které jsou podle autorů a autorek studie v rozporu s programovým vyhlášením vlády Slovenské republiky. Tímto krokem eskaloval již dlouhotrvající spor dvou ideových směrů, které jsou i přes odlišnost postojů k otázce lidských práv důležitou součástí formující se občanské společnosti na Slovensku, jež funguje na jednotných principech soutěže v rámci grantové politiky.

Kontextualizace tohoto sporu, kterou tato práce přináší, má za cíl ukázat komplexnost současné situace na Slovensku, kdy je potřeba nejen reflektovat ideové rozpory ve společnosti (v souvislosti s vlivem uplatňovaných směrnic Evropské unie versus konzervativního hlasu tradiční katolické církve opírající se o legitimitu Vatikánské smlouvy), ale i poukázat na skutečnost, že dopad ekonomické krize vytváří příležitosti pro nové strategie k přístupu získání zdrojů, jichž prostřednictvím mohou organizace v občanské společnosti vůbec fungovat. Jednou z těchto strategií je právě i poukazování jedné strany sporu na tzv. úpadek tradičních hodnot, jenž se údajně projevuje udělováním finanční pomoci „kontroverzním“ tématům, jakými je podle zástupců a zástupkyň Inštitútu Leva XIII. například právě LGBTI problematika. Tento argument je ovšem akcentován strategicky v době ekonomické krize, přičemž je podstatné zmínit i skutečnost, že kritika zaznívá z řad dalších občanských sdružení, která jsou součástí stejné sítě žadatelů o granty z Úradu vlády Slovenskej republiky. Nejedná se tedy pouze o kritiku idejí, neboť obě strany sporu spolu v podstatě soutěží o přístup ke zdrojům.

Snahou předkládaného textu je rovněž poukázat na problematický mediální diskurz, který v sobě často nese implicitní *grupismus* (Brubaker 2004). Komplexní

² Tzv. Kultúra smrti (KS) označuje podle definice Inštitútu Leva XIII. politický a ideový proud, jenž stojí v opozici vůči tzv. Kultúre života (KŽ): „Tieto dva politické a ideové prúdy sú vo vzájomnom antagonickom vzťahu. Ich vplyv na politiku sa stáva čoraz viac rozhodujúci pri formovaní budúcich koalícií a národnej politiky.“ (Inštitút Leva XIII. 2012a: 1)

síť kooperace občanských sdružení, která se LGBTI problematikou aktivně zabývají je totiž v současnosti v slovenských médiích stále homogenizována na tzv. „hnutí homosexuálů“, čímž je zcela opomenuta specifická a diverzita organizací a jejich rozdílných programových cílů a též naprosto ignorována jiná než gay-lesbická politika. Ostatní témata jsou tím zcela zneviditelnována, čímž zároveň dochází k předávání nepřesného obrazu situace na Slovensku i snah, o něž síť občanských sdružení a neformálních skupin hlásící se ke společnému jmenovateli LGBTI usiluje.

METODY, ZÁKLADNÍ KONCEPTY A TEORETICKÁ VÝCHODISKA

Zpracovaná kapitola je výsledkem rok a půl dlouhé výzkumné fáze terénního výzkumu, jejíž hlavní metodou sběru dat bylo zúčastněné pozorování doplněné o průběžné sledování médií v souvislosti s kontextualizací socio-politických podmínek na Slovensku. Pro cíle této práce byla zároveň zpracována data získaná z šesti polostrukturovaných rozhovorů s LGBTI aktivisty/aktivistkami či experty/expertkami spolupracujícími v rámci sítě občanských sdružení věnujících se lidskoprávní problematice. Tematicky zaměřené polostrukturované rozhovory byly realizovány se členy/členkami nově vzniklého Výboru LGBTI a se členy/členkami pracovní skupiny vzniklé při Výboru LGBTI. Cílem rozhovorů bylo získat data, která by pomohla kontextualizovat kroky související s posledními událostmi, jež se na Slovensku staly, t. j. se vznikem Výboru LGBTI při Rade vlády pre ľudské práva, národnostné menšiny a rodovú rovnosť a s kauzou tzv. Kultúry smrti (KS), kterou vyvovala síť organizací sdružená pod hlavičkou Inštitútu Leva XIII.

Cílem je kontextualizace jednotlivých kroků z pozice hlavních aktérů událostí, t. j. především z pohledu konkrétních organizací (občanských sdružení) věnujících se LGBTI problematice na Slovensku, potažmo jejich jednotlivých zástupců a zástupkyň, kteří byli buď iniciátory jednotlivých kroků, anebo jich byli přímo účastní. Text má proto především charakter kontextuální sondy, kdy je současná slovenská situace reflektována výhradně z pozice LGBTI aktivistů/aktivistek či expertů/expertek na lidskoprávní problematiku, a to na základě jejich vnímání procesů a socio-politických podmínek v zemi. Prostřednictvím indexace získaných dat z terénu a rozhovorů byly identifikovány hlavní analytické rámce, které měli bezprostřední souvislost s cílem práce a stanovenými koncepty. Data byla poté zorganizována do struktury koherentního příběhu podle definice autorů Emerson, Fretz a Shaw (2011: 202-206) a zpracována jako tzv. tematický narativ.

LGBTI hnutí je velmi často uchopováno na základě kolektivní identity, která je však v mnoha případech homogenizována na pouhou otázku sexuální orientace (odtud vycházející problematické a zavádějící označení „hnutí homosexuálů“). Tuto kolektivní identitu ovšem nelze chápat jako identitu sdílenou všemi účastníky a účastnicemi, zejména ne tehdy, jedná-li se o kolektiv aktivistů a aktivistek sjednocených v rámci podpůrné sítě občanských sdružení, která se věnují lidskoprávní

agendě. Mezi nimi totiž najdeme mnoho odborníků a odbornic na lidská práva, kteří se nemusí nutně identifikovat s žádnou z kategorií, jež LGBTI označuje. LGBTI je tak především zastřešující (*umbrella*) termín, pod kterým je takový agregát mobilizován a rozpoznáván. Síť LGBTI organizací navíc už z definice názvu bývá často nejednotná v rámci svých programů, zájmů a požadavků.³ Ve své kapitole proto analyzují LGBTI hnutí jako „širokou síť organizací, nezávislých seskupení, neformálních skupin (popř. dalších forem) a jednotlivců sdružených na principu jistých společných jmenovatelů“, které tyto konkrétní společné zájmy či požadavky umožňují definovat (Wiesnerová, 2013: 60).

Tato definice sítě se opírá o organizaci jako základní koncept, jenž vychází z Brubakerovy definice organizace (2004: 14-16) přesnějšího určení aktéra (na rozdíl od širšího konceptu skupina), kterému lze připsat právě ty vlastnosti (organizovaný postup, program, cíl, zájem, konsenzus, agency), jež jsou u skupiny zavádějící a mohou vést k homogenizaci komplexu různých cílů a snah. Organizace je možné chápat jako registrované skupiny formálnějšího charakteru, které mají své členy, jasně definovaný program a sledují konkrétní cíle (zde tedy především občanská sdružení a neziskové organizace). Termíny skupina či komunita, jakými je LGBTI problematika většinou mediálně uchopována v kontextu tzv. sexuálních menšin, je na rozdíl od organizace v tomto případě příliš široká.⁴ Je-li navíc analyzována jako základní jednotka, může se snadno stát, že budou zastřeny podstatné dílčí složky sítě, které jsou významně činné v určitých konkrétních situacích a méně činné v jiných. Brubaker navíc upozorňuje na fakt, že síť hlásící se k problematikám, jež překračují kulturní a státní hranice, umožňují jednotlivým organizacím spojit své partikularistické požadavky (*particularistic claims*) s širšími zájmy (*wider concerns*) (Brubaker 2004: 62).

SOUČASNÝ KONTEXT LGBTI AKTIVISMU NA SLOVENSKU

Problematiku LGBTI aktivismu na Slovensku není možné uchopit jinak než v kontextu vzniku a vývoje občanské společnosti, jež se intenzívně rozvíjí od roku 1989. Před tímto obdobím však v rámci československého kontextu nebyl tento prostor nijak uchopený. Vývoj občanského aktivismu a různých forem dobrovolnictví v souvislosti s ozývajícím se hlasem tzv. sexuálních a jiných menšin je proto třeba vnímat s ohledem na dobový kontext. Ten je v rámci Čech a Slovenska charakteristický tím, že se jedná o společenskou transformaci v postsocialistickém prostředí směrem od totality k demokracii a i po roce 1989 je historie rozvoje občanské společnosti plná diskontinuit:

³ Z definice zastřešujícího termínu LGBTI vyplývá, že vždy hovoříme o všech v názvu zmíněných kategoriích.

⁴ V médiích zcela převládá důraz na vnímání sexuální orientace jako jediného společného jmenovatele LGBTI hnutí. Gay-lesbická politika je ovšem jen jednou součástí komplexní LGBTI problematiky. Tímto způsobem je tak například zcela vynechána queer a transgender politika, která významně narušuje celý systém kategorizace sexuální orientace opírající se výhradně o binární (a tudíž limitovanou) opozici muž-žena.

„Je to história plná obmedzovania, kontroly, manipulácie, prerušovania obdobiai relativnej slobody a rozmachu“ (Buerkle, 2004: 33).

Tento posun s sebou přinesl mnoho jevů a problémů, které souvisely s oddělováním lidskoprávních agend nově vzniklých organizací od státních institucí. V rámci tohoto procesu pak byla reflektována proměna společenských idejí, hodnot i ekonomických struktur, jejíž výsledkem je demokratizace a diverzifikace společnosti, která probíhala a stále probíhá v souvislosti s jednotlivými transformačními kroky, jakými byl například vstup České a Slovenské republiky do Evropské unie. Tímto se obě země zavázaly přijmout jednotné evropské směrnice související s lidskoprávní politikou, jež se postupně stala sjednocujícím konceptem nově vzniklých občanských sdružení.

Nyní již v obou zemích velmi rozvinutá občanská společnost a propojující síť aktivistických organizací nese charakteristické znaky vývoje občanských sdružení v postsocialistické společnosti, jež jde ruku v ruce s vlivy evropského prostředí, t. j. rozvojem a udržováním funkčního otevřeného trhu, na němž jsou grantová politika a rozvoj občanských aktivit závislé. Podle Eduarda Marčeka je v současnosti nejvýraznějším trendem v oblasti financování neziskového sektoru „dramatický pokles disponibilních zdrojov zo zahraničia – verejných i súkromných – neexistencia dostatočnej domácej náhrady a z toho vyplývajúce štrukturálne zmeny sektora“ (2004: 129). Jednotlivé organizace mají za cíl tudíž nejen prosadit svoje programové cíle, ale i udržet se při životě v rámci náročné soutěže, která je pro tento prostor charakteristická. Do současné situace se tak promítá i silný dopad aktuální ekonomické krize. Možná právě teď víc než kdy jindy v minulosti platí, že finanční situace slovenských mimovládních organizací (MVO) a šance najít nové zdroje se výrazně zkomplikovala a „nikto celkom presne nevie, čo bude ďalej“ (Bútor 2004: 19).

Ačkoliv nynější politická situace na Slovensku není vzhledem k vládě strany SMER a jejímu programovému vyhlášení příliš nakloněná komplexnímu zrovnoprávnění pro občany, kteří by rádi uzákonili jiné než heterosexuální soužití, ani zde již nelze ignorovat výrazné tlaky z Evropské Unie. Právě ony mohly hypoteticky mít vliv na dvě z posledních důležitých snah LGBTI aktivismu na Slovensku, jejichž výsledky spolu podle výpovědí LGBTI aktivistů a aktivistek úzce souvisí: úspěšnému schválení Výboru LGBTI v červenci 2012 a zamítnutí návrhu zákona o registrovaném partnerství, jež byl kritizován zejména ze stran poslanců politických stran hlásících se ke konzervativním a křesťanským hodnotám.

Vznik Výboru pre práva lesbiab, gejov, bisexuálnych, transrodových a interse-xuálnych osôb

Idea vzniku Výboru LGBTI vzešla již za vlády premiérky Ivety Radičové, nicméně tehdejší jednání aktivistů a aktivistek s vládou nemělo úspěšný konec. Ke schválení došlo překvapivě až v červenci 2012 za vlády politické strany SMER, od níž se podpora LGBTI problematiky příliš neočekávala, neboť ihned po sestavení vlády byl zrušen

úrad podpredsedy vlády pre ľudské práva pri Úrade vlády SR, čož bylo jednotlivými aktivistami a aktivistkami zabývajúcimi se lidskoprávní problematikou kritizováno v době ekonomické krize jako velmi necitlivý krok. Veškerá agenda, jež měla být spravována ministrem spravedlnosti totiž přešla na Radu vlády, která je však jen poradním orgánem. Tou dobou se v médiích objevovaly kritické komentáře aktivistů a aktivistek z jednotlivých organizací, kteří podotýkali, že úřad měl být naopak posílený, nikoli zrušený:

„Rada vlády je len poradný, aj keď veľmi dôležitý orgán. Ak je navrhnutý zákon, ktorý je napríklad diskriminačný voči ľuďom so zdravotným postihnutím, tak vláde odporučí, aby nebol prijatý. Ale nemá právomoc podpredsedu vlády zasahovať do toho, čo sa deje, upozorňovať ministerstvá alebo ich kontrolovať,“

uviedla Šarlota Pufflerová z občianskeho združenia Občan, demokracia a zodpovednosť (Lajčák na mimovládke zapôsobil, 2012). Poté ovšem přišla podpora ze strany ministerstva zahraničních věcí, kdy skupina aktivistů a aktivistek předložila výzvu pro vznik Výboru LGBTI tehdejšímu ministru Miroslavu Lajčákovi, jenž byl této problematice nakloněn. Rada vlády vznik tohoto Výboru schválila, což bylo iniciátory výzvy považováno za nemalý úspěch.

Vznik Výboru LGBTI však provázela řada nejasností a problémů. První problém nastal již při nominaci členské základny, což jak se ukazuje, může být značně netransparentní záležitost. Do výboru byli nominováni lidé, kteří se pohybují v mimovládních organizacích (MVO), ovšem pouze ti členové a členky, kteří mohou prokázat, že se minimálně dva roky věnují této problematice. Tato strategie se podařila prosadit iniciátorům vzniku výboru takovým způsobem, že nominační základna byla plně v rukou jen dvou organizací, které spolu úzce spolupracují.⁵ K tomuto kroku je vedla především zkušenost ze zasedání ostatních výborů existujících v rámci Rady vlády pre ľudské práva, národnosté menšiny a rodovú rovnosť:

„Častokrát sa napríklad do Výboru pre rodovú rovnosť dostali ľudia z občianskych združení, ktorí absolútne nepracujú s témou na tej úrovni, ktorú výbor vyžaduje... skôr naopak. Viem, že tam dochádza k dosť priet'ahom, zdržovaniu až šialených vecí, že samotní členovia a členky výboru pre rodovú rovnosť povedzme vôbec nezastávajú princípy rodovej rovnosti, čiže i to hlasovanie, všetko, je vlastne dosť problematické a preto sa podarilo, neviem komu, dostať do toho nominačného procesu, do tých podmienok, práve toto a z toho vlastne vyplýva, že nominovať v rámci Slovenska mohli iba Queer Leaders Fórum a Iniciatíva Inakosť, pretože žiadna iná organizácia tu dva roky v tejto oblasti nedokáže vydeklarovať činnosť“ (aktivista, člen Výboru LGBTI).

Cílem Výboru LGBTI bylo rovněž přihlásit se k Jogjakartským principům, dokumentu, jenž se odvolává na množství právních norem v oblasti lidských práv a uplatňuje je

⁵ Místem této spolupráce je současný organizační tým Duhového PRIDE Bratislava, který se rozhodl na začátku roku 2013 rozšířit své řady o další organizace a umožnit tak vznik společné platformy.

na problematiku sexuální orientace a rodové identity. Ve stejnojmenném dokumentu vydaném Úradom vlády Slovenskej republiky (ÚVSR) se mimo jiné uvádí, že „princípy potvrzujú základnú povinnosť štátov chrániť ľudské práva. Každý princíp obsahuje podrobné odporúčania štátom“ (ÚVSR, 2011: 8).⁶ Předseda Výboru ovšem odmítl tyto principy přijmout:

„Keď sme chceli prijať, alebo keď sa výbor chcel prihlásiť k Jogjakartským princípom, tak to bolo zamietnuté s tým, že mi to prišlo ako nejaká hra proste, kedy si predseda výboru, ktorým je minister Borec, sám rozhoduje o tom, čo sa v rámci toho výboru bude diať. On bol v tej pozícii, ako keby mu všetko patrilo, ako keby sme nemohli spustiť hlasovanie, ale všetko potreboval sám tak dôsledné uchopovať... on si otvoril tie Jogjakartské princípy a videl tam právo na rodinný život, s čím mal zrazu problém (cituje): „veď ale poďme sa baviť o tom, čo je reálne možné, neviem prečo by sme mali prijať nejaké princípy, ktoré“ ...no absolútne nepochopil, že prihlásiť sa k princípom neznamena to, že ich akoby ten výbor... sa nimi zaväzuje, ale že sa hlási k tomu odkazu“ (aktivista, člen Výboru LGBTI).

Výbor LGBTI se začal pravidelněji scházet až od března 2013. Někteří jeho členové a členky situaci vnímali tak, jakoby činnost od samotného schválení byla bržděná průtahy, které se promítly i do prvního setkání:

„Čo vnímam veľmi negatívne, to boli tie prvé vyhlásenia ministra spravodlivosti, ktorý zastrešuje ako garant, dá sa povedať, ten výbor, že on je zástanca tradičnej rodiny, a on akoby udelil vyhlásenie nepriamo, že je akoby proti fungovaniu tomuto výboru, čo mi prišlo dosť také zvláštne a zdá sa, že to sa trochu aj odzrkadlí vo fungovaní toho výboru, pretože on vznikol tuším niekedy na jeseň, potom vypísali tu možnosť nominovať členov, potom dali veľmi dlhý termín niekedy až do 21. decembra tuším..., čo sme sa smiali, že inokedy chcú veci ihneď a zrazu mali tri, štyri mesiace čas... a že teda prvá schôdza kým bude, tak bude január, február a takto sa bude naťahovať čas až prejde celý prvý rok a výbor možno neurobí nič. A akoby aj všetci tí ľudia nejako, ktorí na tom participujú z tej strany ministra a ministerstva spravodlivosti, robia všetko pre to... tak to mi prišlo dosť také nešťastné. Ako môže

⁶ V úvodu samotného dokumentu se dočteme: „Tieto princípy navrhla, vypracovala, prediskutovala a zrevidovala skupina významných odborníček a odborníkov na ľudské práva. Na záver stretnutia, ktoré sa konalo 6. až 9. novembra 2006 na Univerzite Gadžaha Madu v indonézskej Jogjakarte, prijalo jednomyselne 29 významných odborníček a odborníkov s odbornými znalosťami problematiky ľudských práv, pochádzajúcich z 25 rôznorodých krajín sveta, Jogjakartské princípy o uplatňovaní medzinárodných ľudskoprávných predpisov na sexuálnu orientáciu a rodovú identitu. [...] Odborníci a odborníčky sa zhodujú, že Jogjakartské princípy odrážajú súčasný stav medzinárodných ľudskoprávných predpisov vo vzťahu k otázkam sexuálnej orientácie a rodovej identity. Takisto uznávajú, že štátom môžu vzniknúť ďalšie záväzky, pretože právne predpisy o ľudských právach sa neustále vyvíjajú. Jogjakartské princípy potvrzujú záväzné medzinárodné právne normy, ktoré musia dodržiavať všetky štáty. Sú prisľubom inej budúcnosti, v ktorej budú môcť svoje vzácne prirodzené práva užívať všetci ľudia, pretože všetci sa narodili slobodní a rovni v dôstojnosti a právach.“ (ÚVSR, 2012: 8-9)

riadiť výbor niekto, kto s ním má a priori problém“ (expertka, členka pracovnej skupiny pri Výbore LGBTI)?

„Prakticky napríklad, pozvánka na prvé stretnutie nám prišla oveľa neskôr ako nám mala prísť. To skomplikovalo zaradenie bodov do programu, ktoré sme chceli diskutovať. To bolo také ďalšie zbrzdzenie, že... ako keby sme nemohli nič urobiť. Na prvom stretnutí sa schválil rokovací poriadok s menami, ktoré sme navrhovali, ktoré vypracovali niektorí členovia výboru. [...] Ten rokovací poriadok, to išlo krásne bez prieťahov. Ale keď sme sa mali dostať ku konkrétnym bodom programu, ktoré tam neboli zaradené, čo už by znamenalo akúkoľvek činnosť, tak to bolo stopnuté v tom, že sa teda vyhovárali na to, že nemali dostatok času sa zoznámiť s tými materiálmi, pretože tam zlyhala tá administratíva“ (aktivista, člen Výboru LGBTI).

Vznik Výboru LGBTI byl tedy částečně uvítán jako úspěšný krok a samotnými aktivisty a spolupracujícími experty a expertkami je vnímán jako šance na zlepšení situace na Slovensku v souvislosti s LGBTI problematikou:

„V čom by mohol pomôcť... v tom, že sa možno trochu viac zomkne komunita, ešte viac začnú spolupracovať mimovládne organizácie medzi sebou, že sa nebude trieštiť tá robota, ale rozdelí sa, že tak vy robte to, v tom ste najlepší, my to a my to a... budú sa dávať dokopy výsledky, pretože sme sa vlastne aj bavili s Inakosťou, že bez čísel a akoby reálnych podkladov sa nedá robiť ani advokácia, ani nejaký lobbing, lebo my stále nevieme koľko ľudí je v komunite, koľko ľudí trebárs vyhľadáva takú pomoc, koľko ľudí sa stretáva s diskrimináciou, s hate speech, s hate crime a tak ďalej, také podstatné veci, a potom tí politici nás ľahko odbijú, že však vy ani neviete, hej? ... a že tam vznikne aj pracovná skupina práve k tvorbe zákona. Takže aj viacero možno takých podskupín toho výboru práve pre také dlhšie projekty, možno výskumy, tak ak nič iné, tak práve možno vďaka tomu, že umožnili vznik toho výboru sa docieli to, že sa zozbierajú nejaké čísla a výsledky a to sa bude prezentovať aj keby sa už tá vláda o ten výbor neopierala a neakceptovala napríklad nejaké jeho rady, tak si viem predstaviť do budúcnosti, že to pomôže aspoň tomuto“ (expertka, členka pracovnej skupiny pri Výbore LGBTI).

Zároveň se však shodují v názoru, že schválení vzniku výboru je spíše než progresivním zlepšením postoje k LGBTI problematice v zemi jen politickou strategií slovenské vlády, která tak alespoň částečně řeší tlak ze stran eurokomisařů a eurokomisařek na přijetí aspoň nějakého opatření, jež by odpovídala evropským směrnicím. Podle samotných LGBTI aktivistů a aktivistek se pak schválení vzniku Výboru LGBTI může jevit jako volba zla menšího, než by z pohledu vládnoucí strany SMER bylo schválení zákona o registrovaném partnerství:

„Ja si myslím, že to bolo veľmi strategické rozhodnutie aj napriek tomu, že samotný Lajčák je naklonený tej agende, ale ja si myslím, že to veľmi časovo ako keby zapadá k sebe, pretože to bolo tesne potom, alebo mesiac dva potom, čo sa vlastne

riešilo registrované partnerstvo, ktoré vypálilo v rámci tej diskusie aj o tom, ako to bolo mediálne spracované ako faux pas, čomu sa SMER veľmi potešil, že to tak dopadlo a veľmi ukázkovo prebral taktovku v tejto agende. A možno za tým podľa mňa bolo aj trocha strachu, že dajme im radšej malú kosť, aby zase za chvíľu nechceli tu väčšiu kosť“ (aktivistka, členka Výboru LGBTI).

„Ja sa domnievam, že tlak Európskej únie aj mimovládok mohol podnietiť ľudí, ktorí majú reálnu moc o tom rozhodnúť... ja sa obávam, že u nás je to tak, že nechajme vzniknúť tento výbor, pretože to nie je také veľké zlo, veď je to iba poradný orgán Rady vlády, bude to dobre vyzeráť v medzinárodných správach... Nie som si tým istý, je to iba domnienka, ale myslím si, že toto je za tým, že nejaká tá ochota ľudí, ktorí naozaj rozumejú téme, sa skombinovala s tým, že tí, ktorí o tom môžu rozhodnúť, si povedali, že je to priechodné a aj mali by sme to urobiť, pretože sa to od nás očakáva... od Slovenska, aby niečo urobilo a tie veci potom nebudú tak kričať“ (aktivista, člen Výboru LGBTI).

Podle výpovědi dvou ze členů/členek Výboru LGBTI lze jeho vznik nahlížet jako strategický tah, jenž má navenek za cíl ukázat zlepšení situace na Slovensku, zevnitř je však jeho výkonnost kontrolována. Jeho výsledky proto budou do značné míry záviset na postupech, které aktivisti a aktivistky zvolí v souvislosti s prosazováním věcí, jimiž se má výbor zabývat:

„Z toho prvého stretnutia... vôbec jasne ...sme boli usmernení v tom, že to bude priestor, kde sa bude pracovať na veciach, naozaj..., ale zároveň v určitých medziach ... v podstate sme dostali, alebo dostaneme podľa mňa voľnú ruku vo všetkom, čo bude spadať do tých hraníc. Ale to, čo bude za tými hranicami, narazí na ťažký odpor... a teraz je na nás, to sme sa ešte úplne nezhodli, ako k tomu pristúpiť. Máme väčšinu aj pri hlasovaní, pretože niektorí ľudia zo štátnej správy sú... to vidia ako my, takže vlastne všetko, čo by sme chceli, môžeme odsúhlasiť. Ale ten výbor má takú funkciu, že výbor je poradný orgán Rady vlády, takže tie naše odporúčania pôjdu na Radu vlády a tá to odporúča vláde, a vláda sa bude musieť nimi zaoberať, ale to neznamená, že ich bude musieť schváliť... Takže je to o tom, ako upriamiť našu energiu, lebo nie je nekonečná... a na nás je, či budeme principiálni za každú cenu, alebo či radšej budeme chcieť za niekoľko rokov fungovať a na tom výbore dosiahnuť nejaké konkrétne veci, napríklad zber dát alebo niečo, čo proste nás nerozdelí hodnotovo“ (aktivistka, členka Výboru LGBTI).

„Výbor vznikol, sfunkčnil, stretol sa po dlhej dobe, ale nepodarilo sa urobiť nič viac, čo by súviselo s tými ľudskopravnými vecami. Skôr mám pocit, že sa iba prijali administratívne opatrenia a záväzky. My sme v tej chvíli vlastne mohli navrhnúť hlasovanie o tých konkrétnych bodoch a boli sme si vedomí toho, že máme dostatok hlasov, pretože sme vedeli, že v rámci toho výboru sú aj za štátnu správu nominované niektoré členky, ktoré by tie návrhy podporili a získali by sme vlastne nadpolovičnú väčšinu hlasov... a celé mi to prišlo ako hra... a bolo mi jasné,

že aj ostatní to tak mali, že... akoby sme nechceli ukázať tento aspekt, že vieme vlastne ako výbor a v rámci toho výboru akýkoľvek návrh, ktorý príde zo stany mimovládky, automaticky podporiť a schváliť... aby to nezablokovalo akúkoľvek ďalšiu činnosť. Prišlo mi naozaj, že tam musí dochádzať k obrovskému kalkulu, že čo si kedy kto môže dovoliť, že treba odsledovávať proste činnosť a tie vyjadrenia ministra... je to zložité“ (aktivista, člen Výboru LGBTI).

Tento vývoj řešení LGBTI problematiky na Slovensku tudíž nelze v socio-politickém kontextu jednoznačně vnímat pouze jako výsledek společenské změny, kdy se postupem času společnost a politici zástupci začínají stavět k LGBTI problematice tolerantněji, například na základě vlivu legislativních změn v členských státech EU. Jak upozorňuje jedna z členek Výboru LGBTI, politické podmínky za vlády Ivety Radičové vypadaly paradoxně příznivěji pro řešení dané problematiky, přesto se vznik výboru nepodařilo vyjednat a to z důvodu koaličních neshod:

„Tie podmienky vytvorili konkrétni ľudia na Úrade vlády, ktorý bol plný proste veľmi otvorených ľudskoprávne vzdelaných ľudí a títo ľudia konečne s nami začali jednať ako s rovnocennými partnermi a partnerkami, procesuálne to bolo veľmi partnerské a transparentné a my sme v podstate spoločne vytvorili jednak Radu vlády samotnú, s ostatnými aktivistami tá platforma bola veľmi široká, aj to pripomienkovanie bolo... ukázkové... Ale potom, keď došlo ku konfrontácii s vládou, sa ukázalo, že... hm ...bolo to primárne o tých ľuďoch, čo tu sú, a že títo ľudia, ktorých zastupuje niekto z Most-HÍD, vlastne ani nemajú podporu vlastnej strany. Majú podporu niektorých členov koalície, ale koalícia ako taká, ich nebola schopná podporiť.“ (aktivistka, členka Výboru LGBTI)

Vznik Výboru LGBTI se tedy podařilo vyjednat až v situaci, kdy vlivem silných tlaků ze stran Evropské Unie a občanských sdružení věnujících se problematice nastal vhodný politický kontext, který umožnil úspěšné vyjednávání obou stran:

„Za Radičovej vlády to bolo proste tak, že hráš nejaký mariáš alebo neviem čo, alebo poker, a že proste tí ľudia na tých miestach ti takto ukázali svoje karty, vieš... nie možno celkom úplne ...a teraz ste si s tým hrali, ale potom prišiel niekto, kto bol silnejší, ale vám to tam zabil nejakým esom. Teraz je to proste tak, že tie karty ti neukážu a rozdajú ti toľko, koľko oni uznajú za vhodné a zapoja ťa v momente, kedy oni si myslia, že je to pre nich bezpečné.“ (aktivistka, členka Výboru LGBTI)

LGBTI PROBLEMATIKA A MEDIÁLNÍ REPREZENTACE

Kauza Kultúra smrti

Výbor LGBTI se schází v budově Ministerstva spravedlivosti SR a jeho smyslem je setkávat se před zasednutím Rady vlády pro lidské práva, národnostné menšiny a rodovú rovnosť a prijímať tematická usnesení, která lze pak tomuto orgánu posunout k vyjádření. Snahou Výboru LGBTI bylo proto již na prvním setkání přijmout doporučení pro Radu vlády, aby zaujala stanovisko k projevům občanských sdružení

sjednocených pod hlavičkou Inštitútu Leva XIII., která ve své analýze rozpočtu Úradu vlády SR vyjádřila nesouhlas s výší dotací uděleným občanským sdružením věnujícím se lidskoprávní problematice, jež zároveň označila za tzv. Kultúru smrti. Cílem jejich analýzy bylo:

„[...] zhotovit' prehľad finančných prostriedkov pridelených Úradom vlády (ÚV) na účely podporovania aktivít lobistických skupín Kultúry smrti (KS) za rok 2012. Štúdia sa zameriava len na tie grantové projekty, ktoré buď priamo predložili lobistické organizácie KS, alebo svojím obsahom propagujú hlavné ciele politiky KS: Potratová politika, Feminizmus a gender mainstreaming, LGBTI politika, Sexualizácia mládeže“ (Inštitút Leva XIII, 2012b: 2).

Sít sdružení sjednocených pod hlavičkou Inštitútu Leva XIII. se rovněž ohradila proti vzniku Výboru LGBTI. Výše zmíněná protestní akce je významná zejména proto, že ukazuje způsob, jakým se formovala reaktivní názorová opozice vůči organizacím věnujícím se LGBTI problematice na Slovensku:

„Mňa prekvapil ten rozsah, že to nebolo vyjadrenie len jedného človeka, ale že to boli organizácie, povedzme občianske združenia a ďalší, ktorí si dali tu prácu, že vlastne zohnali tie podpisy, že sa niečomu takému museli venovať. Nebol to obyčajný mail, bola to petícia⁷“ (aktivista, člen Výboru LGBTI).

Akce, již se dostalo významné mediální pozornosti v novinách i televizních zprávách, dala hlas a zviditelnila silné protikřídlo zformované v rámci občanských sdružení hlásících se k hodnotám katolické církve na Slovensku, které se však mobilizovalo nejen na základě ideových názorů, ale zejména v souvislosti s potřebou vyjádřit nesouhlas s postupem Úradu vlády SR v souvislosti s jeho grantovou politikou a to právě v době nutných úspor a ekonomické krize, jež byla hlavním argumentem autorů a autorek studie. Předseda Inštitútu Leva XIII. Robert Máteffy se v médiích kriticky vyjádřil na adresu Úradu vlády SR a výšky dotace, která byla věnována jednotlivým organizacím působícím v lidskoprávní oblasti, již studie zařadila do tzv. ideologie Kultúry smrti:

„Vyzývame premiéra, aby zastavil financovanie LGBT homosexuálnej loby. Je zarážajúce, že v čase, keď štát nemá peniaze pre sestričky, pre lekárov a učiteľov, vydáva státisíce eur na podporu rôznych homosexuálnych lobistov, rodových aktivistov, feministky,“ vyhlásil Máteffy. „Například na Bábkové divadlo na Rázcestí štát dal minulý rok 30-tisíc eur. Oni robia homosexuálnu propagandu medzi deťmi. Malé deti nabádajú k tomu, aby skúšali experimentovať so svojou sexualitou a dievčatká sa hrali na chlapcov a chlapci na dievčatá,“ hovorí Máteffy (Aktivisti odkazujú Ficovi, 2013).

Jednou z odpovědí LGBTI aktivistů a aktivistek byla proto i snaha, aby i Rada vlády pro lidské práva, národnostné menšiny a rodovú rovnosť zaujala podpůrné stanovisko, čeho se však zatím nepodařilo dosáhnout. Předseda Výboru LGBTI totiž s tímto návrhem nesouhlasil. Podle jeho názoru:

⁷ Podle údajů uveřejněných v médiích petici podepsalo zhruba deset tisíc občanů Slovenské republiky. (Aktivisti odkazujú Ficovi, 2013)

„Výbor nie je príslušný vyjadrovať sa k takýmto záležitostiam. Výbor nemá byť nástrojom pre mediálny súboj proti iným organizáciám. Pokiaľ však ide o výbor samotný a o jeho existenciu, k tomuto je samozrejme vhodné vyjadriť sa. Momentálne však nie je možné zaujať stanovisko, nakoľko výbor nemá k dispozícii na oboznámenie sa jednotlivé vyjadrenia smerujúce k iniciatíve na zrušenie výboru“ (MS SR, 2013: 5).

Jak se vyjádřil jeden z přítomných členů výboru, toto zamítnutí předsedou výboru bylo přítomnými LGBTI aktivisty a aktivistkami vnímáno opět jako snaha ovlivnit výkonnost nově vzniklého orgánu:

„Předseda výboru Borec povedal, že si nemyslí, že by výbor mal slúžiť na nejaké mediálne aktivity, čo je tiež šialené, keď sme chceli iba podnet, aby sa tým Rada vôbec zaoberala ... čiže mám pocit, že akákoľvek snaha o činnosť bola zabrzdená.“ (aktivista, člen Výboru LGBTI)

LGBTI aktivisty a aktivistky by kritizován zejména způsob, jakým média tuto kauzu uchopila bez dostatečné reflexe a snahy vyslechnout obě strany:

„Mne tie mediálne správy prišli skôr popisné, čo vidím ako ten najväčší problém. Ľudia majú minimum informácií o tom, ako fungujú MVOčky a projektové granty, celkovo o celej téme je tu toľko predsudkov a stereotypov, že ak sa do verejnosti vyšle takáto správa takýmto spôsobom, tak to bolo vidieť, koľko to narobilo, v diskusiách pod tými článkami sa začalo pravidelne opakovať, že: „koľko tých peňazí na tých buzerantov“ a tak ďalej... Ak už teda média majú informovať a majú teda mienkotvornú schopnosť, tak ideálne by bolo aj v akejkoľvek inej téme, aby média popisali stav, že táto skupina sa vyjadruje ... to ani nebolo, že útočí ... sa vyjadruje o tejto konkrétnej skupine, ktorá je, povedzme, zraniteľná alebo diskriminovaná, tak príde mi to šialené, že to ostáva bez akejkoľvek reflexie... čiže sa popíše, že sa vykonal nenávisťný útok, treba nedávať priestor správam, ktoré môžu mať nenávisťné dopady, ak tomu venovať priestor, tak s príslušnou reflexiou... čo asi ťažko očakávať od slovenských novinárov, že by vedeli sami zaujať nejaké stanovisko ...ale ak dáme priestor na niekoho zaútočiť, tak dajme priestor presne na tom istom mieste niekomu sa obrániť a vysvetliť tú situáciu.“ (aktivista, člen Výboru LGBTI)

LGBTI aktivismus a mediální strategie

Protestní akce organizací sdružených pod Inštitútom Leva XIII. vytvořila konfliktní prostředí, které vlivem mediální reprezentace podpořilo zjednodušené vnímání problému jako konfliktu tzv. hnutí homosexuálů versus církve. Pokud jde o katolickou církev a síť organizací, které se k ní hlásí, ty je možné na Slovensku považovat za nejhlásitější odpůrce řešení LGBTI problematiky na politické a legislativní úrovni. Pokud jde však o druhou stranu sporu, jež je mediálně často jen homogenizována na tzv. hnutí či komunitu homosexuálů, tam už je problém složitější. LGBTI síť tvoře-

ná zástupci lidskoprávních občanských sdružení nezastupuje pouze otázky gay a lesbické politiky, přestože primárně se stále řeší otázka chybějící legislativy, která by zrovnoprávnila svazky všech osob. Tato skutečnost je vnímána LGBTI aktivisty a aktivistkami jako problém, jenž je dán kontextem: na jedné straně chybějící lidskoprávní tematikou ve vzdělávacím procesu na všech stupních škol i samotných pedagogů a pedagožek, na straně druhé snahou médií přinášet takové zprávy, které přilákají pozornost veřejnosti a rovněž politickou ovlivněností médií:

„Ja si v prvom rade myslím, že žijeme v mediálnej realite, a to akože naozaj ...s tým, že proste dochádza jednak ku... k propagande, manipulácii skrze média, a že za médiami, veľkými médiami, ale už aj malými médiami... stoja ľudia, ktorí pri niektorých témach, niektorých veciach, ktoré sa spájajú napríklad s politikou, ale aj s inými vecami, ovplyvňujú tok informácií, alebo spôsob akým sa narába s niečím“ (aktivistka, členka Výboru LGBTI).

„Ja myslím, že [slovenští novináři, pozn. aut.] sú v drvivej väčšine nevzdelaní na ľudskoprávnu tému, že celé to, ako tu fungujú médiá je, že sú ovplyvnené nejakou politickou štruktúrou, predajom a senzáciami ...to vidno na akejkoľvek tlači, ktorá vychádza, že to funguje proste tak a už nezreflektovať to, že ak mám už schopnosť vytvárať verejnú mienku, tak mám i zodpovednosť za to, ako to robím a to tu nefunguje vôbec.“ (expert, člen pracovnej skupiny pri Výboru LGBTI)

Problém nevhodné mediálnej pozornosti je samotnými LGBTI aktivisty a aktivistkami vnímaný ako zcela zásadný. Na rovině vnitřních sítí proto existují strategie, jakým způsobem na jednotlivé protestní akce reagovat. Na úrovni sítí se například hledá konsensus, zda právě taková mediální pozornost přinese spíše užitek či škodu. Tato diskuse proběhla i v souvislosti s protestní akcí Inštitútu Leva XIII. a názory na to, jaký postoj zaujmout nebyly jednotné a to právě kvůli obavám z přílišné mediální pozornosti, jež by mohla být kauze věnována:

„My máme viacero takých platforiem, na ktorých sa to rozoberalo. Najviac sa to rozoberalo v tých feministických kruhoch na takej mailovej konferencii, kde sú primárne pripojené aktivistky zo ženských organizácií, ale aj nejakí iní ľudia z iných organizácií a tak ...a tam to bolo tak strašne živé a tak strašne sa to živo dotýkalo, osobne dotýkalo tých ľudí ...a to prevažne boli dlhoročne fungujúce aktivistky ...a neviem, ja som proste nezdieľala ich rozhorčenie. Mali veľkú chuť a veľkú potrebu ihneď reagovať. Ich argument bol vlastne správny, ja s ním v podstate súhlasím. A bol, že ak sa k tomu nevyjadríme, tak tým pádom hovoríme, že to, čo oni píšú, je pravda... pre mňa to ale proste nemalo ani v tom bode, kedy to išlo verejne von, pre mňa to proste nemalo legitimitu ...a je mi úplne jedno, že tam boli nejakí traja proste ... ťuťkovia z parlamentu, stále to pre mňa nemalo legitimitu, tie občianske združenia nemajú pre mňa žiadny status a ja som navrhovala, keď sa to prevalilo, aby sme to nechali tak, aby sme to nechali vyšumieť. Ale teda

bola som ťažko prehlasovaná ... A oni: „takže poďme na to reagovať“ ... a presne sa stalo to, čoho som sa obávala, že z toho bude mediálny pingpong“ (aktivistka, členka Výboru LGBTI).

Způsob jak komunikovat s médii je jednou z klíčových strategií každé organizace, která má zájem o vhodnou mediální reprezentaci dané problematiky. Z toho důvodu je proto důležité v konkrétních případech rozhodnout jaké (a zda vůbec nějaké) reakce zvolit a to i tehdy, jedná-li se o protestní akce, které mohou být právě samotnými aktivisty a aktivistkami považovány za přímý útok:

„Ja mám taký postoj k veciam, že pokiaľ sa nejakou škodlivo mediálne vyjadri niekto, kto nemá legitimitu, kto je akože od veci aj z pohľadu moci, ale aj z pohľadu ako keby tej spoločenskej dôležitosti, no moci ovplyvniť veci, tak na to netreba reagovať. Pretože sa stalo potom, že média samozrejme čakajú na tvoju reakciu, zmedializujú tvoju reakciu a je veľmi pravdepodobné, že tá druhá strana bude ešte raz reagovať a znova sa to zmedializuje, čiže namiesto toho, že môže byť v médiách takáto sračka týždeň, tak to tam bude dva mesiace“ (aktivistka, členka Výboru LGBTI).

Problém mediální reprezentace je LGBTI aktivisty a aktivistkami vnímán i skrze způsob, jímž jsou všechna jiná témata kromě homosexuality zneviditelnována v rámci homogenizace LGBTI problematiky a naopak akcentována zcela bez kontextu v souvislosti se zmiňovanou snahou o senzacechtivost, jedná-li se například o téma transrodovosti:

„Myslím si, že je pár takých záchytných bodov novinárov, ku ktorým si MVOčky našli cestu a dokážu posadiť tlačové správy, čo je super ... na druhej strane, všetko to ostatné je robenie z tej témy istý druh senzácie a využiť ju na predaj bez akýchkoľvek štandardov o tom, ako informovať, alebo ako sa vyjadrovať k téme sexuálnej orientácie a rodovej identity. Myslím si, že v trans téme je to oveľa horšie ako v LGB, častokrát vidieť, že články o trans ľuďoch a trans téme sú vyslovene robenie show a znevažovanie tých ľudí a využívania ľudí, ktorý sú možno v krízovej situácii a preto so svojim príbehom prídu do médií, alebo proste iba vytváranie senzácie, ktorá môže byť proste freak show ... že predajme toto, lebo je to bizarné“ (expert, člen pracovnej skupiny pri Výbore LGBTI).

Snahou LGBTI aktivistů a aktivistek je proto najít k médiím cestu prostřednictvím jednak vzdělávání v dané problematice, ale i strategiemi, které mají za cíl ovlivnit způsob, jakým se o dané problematice píše a hovoří:

„Proste vieš, že toto je téma, na ktorú sa chytia tie média... a vieš, že je veľký predpoklad, že z toho urobia nejakú bulvárnu hlúposť, alebo že z toho použijú nejaké slová, ktoré prenášajú stereotypy... takže to, čo ty môžeš urobiť pred tým, než vydáš nejakú tlačovú správu alebo sa k niečomu vyjadriš, môžeš im poslať nejaké ilustračné zábery, ktoré si myslíš, že sú lepšie než tie, ktoré by použili.

Môžeš obvolať svojich známych z médií a povedať im, nech sa s tebou poradia o nejakých slovách pred tým, než vydajú nejaký článok, a môžeš byť na mieste činu proste... keď bude treba, alebo keď bude možnosť to mediálne nejakou ovplyvniť... Minimálne to, čo robíme je to, že pracujeme s individuálnymi ľuďmi a myslím, že novinári majú ako keby príležitosť s nami komunikovať. Nie so všetkými, ale... sú aj organizácie, ktoré robili nejaké aj konkrétne vzdelávačky novinárov, z toho sa... vyvrbili nejakí open novinári... s nimi sa pracovalo nejakou, niektorí doteraz nejaké témy pokrývajú... len tam zase je strašne veľká fluktuácia medzi tými redakciami. To je problematická ako keby cieľová skupina... rovnako ako sú policajti napríklad. Lebo ta fluktuácia je taká vysoká, že napríklad vycvičíš jedno oddelenie na polícii, dáš do toho veľa kapacity, dáš do toho prachy... a za pol roka traja odídu odtiaľ, traja noví prídu a to čo tam vzniklo proste tam už nie je, hej? Ale treba to robiť“ (aktivistka, členka Výboru LGBTI).

SHRNUTÍ

Co se týče současné situace v rámci slovenské veřejnosti ve vztahu k podpoře uzákonění alespoň částečné formy zrovnoprávnění neheterosexuálních svazků, poslední průzkumy veřejného mínění Agentúry FOCUS realizované pro občanské sdružení Iniciativa Inakosť s podporou Rosa Luxemburg Foundation v červenci 2012 na reprezentativní vzorce obyvatel Slovenské republiky (1026 osob) ukazují stejně jako průzkumy z června 2008 a září 2009, že veřejné mínění je ve značném rozsahu posunuté ve prospěch přijetí zákona o registrovaném partnerství: „Zástancom zákona bolo v júli 2012 už o 9 % viac ako jeho odporcov, čo je nárast o 5 % od roku 2009.“ (Iniciativa Inakosť, 2012)⁸ V souvislosti s nárůstem příznivého postoje k přijetí registrovaného partnerství na Slovensku je třeba reflektovat i probíhající společenské změny v nastavení rodových vztahů za posledních dvacet let, do kterých se zcela jistě promítá i větší míra rozvodovosti a celosvětový úpadek instituce manželství.

Průzkumy navíc ukazují, že v rámci Slovenska existují podstatné regionální rozdíly: nejsilnější podpora je v Banskobystrickém kraji, nejsilnější negativní postoj naopak překvapivě v Bratislavě (Iniciativa Inakosť 2012). Tento fakt ovšem aktivisté a aktivistky vysvětlují tak, že Bratislava je městem, kam se stěhují lidé za studiem a prací z celého Slovenska a je proto nutné při interpretaci výsledků průzkumu brát tento fakt v úvahu. Nicméně právě regionální vliv často zaznívá ve výpovědích aktivistů/aktivistek a expertů/expertek na lidská práva jako jeden z důležitých faktorů, který údajně ovlivňuje to, jakým způsobem je LGBTI problematika v rámci slovenské společnosti nahlížena:

⁸ „Prijatie zákona o registrovanom partnerstve by určite alebo skôr áno podporilo 47 % respondentov (určite alebo skôr nie 38 % a nevie 15 %). Prieskum tiež opätovne potvrdil, že verejnosť nemá výhrady k reálnemu obsahu tohto zákona.“ (Iniciativa Inakosť 2012).

„Tým, že ja som z Košíc, tak beriem to, že na východe je tá mentalita iná a ľudia sú možno ešte viac veriaci a kríži sa tam aj viacero tých cirkevných prúdov, takže to vnímajú tak negatívne. Ale napríklad moja rodina to berie úplne perfektne ... je to podľa mňa v ľuďoch a v tom, ako sa k tomu postaví. Lebo zase protipól je, že mám aj veľa spolužiakov aj kamarátov a keď som im hovorila čo robím, tak sa rozdelili krásne na dva tábory... jeden silný tábor, že to je perfektné, držíme ti palce, že keď niečo budeš potrebovať, môžeš s nami konzultovať, mám kamarátov advokátov, ktorí sa ponúkli, že keby náhodou nejaký klient... proste zase berú to aj cez takúto optiku, že je to potenciálny klient a príjem... a potom veľmi silná druhá skupina ľudí, od ktorých som to ani nečakala, že ako toto môžeš robiť, a čo je ťa po tom, že to nie je normálne a príroda to tak zariadila, a to musí byť muž a žena, a musia sa plodiť deti, a... dokonca aj niektorí sa aj trochu viac vyznali a vyšli na mňa s tým, že my nesúhlasíme s názormi [jméno, pozn. aut.] ... a na to som už naozaj nemala argumenty... bola som veľmi prekvapená, že sú to vlastne moji rovesníci alebo ľudia blízki môjmu veku a myslela som si, že my sme už generácia, ktorá je niekde úplne inde než naši starí rodičia ... a zdá sa, že nie, že sú tam veľmi silné takéto názorové prúdy“ (expertka, členka pracovnej skupiny pri Výbore LGBTI).

Na súčasný stav riešenia LGBTI problematiky na Slovensku zaznávajú ze strany aktivistů/aktivistek a expertů/expertek vesměs pozitívni reakce a to zejména v souvislosti s tlaky z Evropské unie na přijetí směrnic, což je chápáno hlavně jako otázka času, díky níž je současný stav odporu konzervativní části veřejnosti a politického spektra považován spíše za neudržitelný. Existují zde ovšem obavy z toho, že aplikovaná nařízení, která by mohla z EU přijít, by nemusela odpovídat tomu, čeho chtějí aktivisté a aktivistky v rámci svých snah dosáhnout:

„Ja to vnímam tak, aj to bola jedna z alternatív, že počkajme, možno sa vyvíja tlak zo strany Európskej únie, že sa nám nakoniec môže stať, že nám túto problematiku celú nadiktuje Európska únia a samozrejme môže sa stať to, čo sa veľakrát stáva, že ti nadiktujú úpravu, ktorá sa ti nepáči, nevyhovuje, alebo že ti zasahuje do tých vnútroštátnych procesov, a diskutovali sme o tom, že asi to nie je cesta, pretože by nám mohli upraviť tie partnerstvá inak a nie tak, akoby sme si ich my sami predstavovali a že je to taký veľký zásah do tých občianskych práv ... predsa nejde o nejaké poľnohospodárstvo či chov dobytka, že si tu budú diktovať podmienky, takže skôr sme to vtedy uzatvárali, že asi by to ani nebolo veľmi dobré“ (expertka, členka pracovnej skupiny pri Výbore LGBTI).

I přes pozitivní vývoj slovenského lidskoprávního aktivismu zejména v souvislosti se schválením Výboru LGBTI při Rade vlády pro lidské práva, národnostné menšiny a rodovú rovnosť je současný kontext nadále vnímán jako silně polarizovaný. V této situaci je potřeba vnímat vliv médií, který je v kontextu dané problematiky a zájmů všech zúčastněných stran možné nahlížet tak, že mají zájem na udržení konfliktu mezi oběma stranami. Přílišná pozornost jednomu tématu pak jako reakci vyvolává odpor na straně těch, kteří s tímto vývojem nesouhlasí:

„Myslím, že sa tu otvorilo za niekoľko posledných rokov veľa tém, tie organizácie, ktoré sa venujú téme sú viditeľnejšie, robia sa výskumy a rôzne kultúrne akcie, Dúhový PRIDE, takže tá viditeľnosť sa posilnila, upozorňuje sa na tie problémy, len sa obávam, že istú časť spoločnosti to posúva v tom informovaní ďalej a posilňuje tému a jej prijatie, na druhej strane si myslím, že tieto veci majú vplyv i na tu druhú skupinu ľudí, ktorí sa potom vo väčšej miere majú potrebu vyhraňovať a útočiť na ľudskoprávne témy a skupinu LGBTI ľudí. To je hlavne Fórum života, ale to môžu byť aj izolované skupinky, ktoré sú ale potom viditeľné. A myslím, že katolícka cirkev alebo Konferencia biskupov Slovenska, ktorá sa... vždy ... vyjadruje zásadne proti akejkoľvek zmene alebo pozitívnemu pokroku a vždy to reflektujú veľmi negatívne a tiež je im venovaný dosť veľký mediálny priestor“ (expert, člen pracovnej skupiny pri Výbore LGBTI).

Podle výpovědi LGBTI aktivistů a aktivistek má podstatný vliv v udržení napětí i katolická církev, která má na Slovensku velmi silný vliv nejen v rámci veřejnosti, ale i politiky. Přestože nemusí být na první pohled tolik patrný, nemálo významný v souvislosti s politickým kontextem je právě vliv Vatikánu, kterému je Slovensko odpovědné za dodržování konkrétních smluv:

„Ak sa dobre pamätám, tak pri vzniku tohto výboru boli minister zahraničných vecí, ale aj zástupcovia Konferencie biskupov Slovenska, ale aj iných organizácií, a oni ho vlastne museli prijať a museli si vysvetľovať veci, že čo sa udialo, že je výbor prijatý a niekto z ministerstva na podnet musel ísť vysvetľovať... si ho predvolali do Vatikánu, pretože tá zmluva... neviem ako sa volá, môžem to zistiť neskôr ... ale vlastne dochádza tu ku kontrole ... neviem presne, ktorý z týchto dokumentov dáva túto možnosť, ale niekto zo zástupcov politiky tam musel vysvetľovať, prečo ten výbor na Slovensku musel vzniknúť. Dozvedel som sa to od asistenta ministra zahraničných vecí, s ktorým sme mali stretnutie, bola to neoficiálna informácia“ (aktivista, člen Výboru LGBTI).

Katolícka cirkev je v rámci siete aktivistů a aktivistek rovněž vnímána jako konzervativnější a tudíž problematičtější ve vztahu k řešení LGBTI problematiky, než například některé jiné církve. Nejde tedy jen o problém LGBTI tématu versus náboženství/víra, ale spíše problém ideový a hodnotový, který určitá církev reprezentuje a který má vliv na to, jakým způsobem se její zástupci k problematice LGBTI staví:

„Keď zoberiem pravoslávnu cirkev, možno tá je tolerantnejšia z môjho pohľadu, lebo všetci moji predkovia boli pravoslávni veriaci, aj moji starí rodičia ... nás to teda ako obišlo, ale tým, že oni sa môžu ženiť... a môžu mať deti a žijú v normálnych rodinách, tak u nich ten pohľad na svet je taký iný a sú veľmi tolerantní, to viem z vlastnej skúsenosti, ako aj z praktickej, že som napríklad mala možnosť sa rozprávať s tým ich ako kňazom, s popom, ešte keď žila stará mama, a ten človek mi prišiel úplne úžasný, žiadny taký páprda. Ja napríklad na tieto veci veľmi citlivo reagujem, lebo ja naozaj neverím v Boha a tým pádom pre mňa to...“

mi to nepríde ako argument. Ja som veľký v tomto realista a pre mňa to nie sú argumenty“ (expertka, členka pracovnej skupiny pri Výbore LGBTI).

Zde se nabízí možnost srovnání se sousední Českou republikou, kde by se v oblasti občanské společnosti po roce 1989 dal předpokládat podobný vývoj. Situace v Čechách je ovšem principiálně jiná již z toho důvodu, že jistá forma legislativy, o kterou slovenští aktivisté usilují, v Čechách funguje od roku 2006. Že veřejnost v obou zemích reaguje jiným způsobem je vidět i na každoročních PRIDE průvodech v obou městech. Zatímco na Slovensku je stále potřeba investovat síly do zabezpečení početného policejního doprovodu, jenž pochodu městem připisuje vážný aktivistický ráz a to i po třech uplynulých ročnících, v Praze již první ročník (2011) působil velmi oslavně a počet návštěvníků se rok od roku zvyšuje. Situace v obou zemích je ovšem neporovnatelná i kvůli zahraniční poptávce. Zatímco Praha byla o nějakou formu pochodu městem LGBTI turisty ze zahraničí doslova žádána, návštěvnost Duhového PRIDE Bratislava byla uplynulé tři roky víceméně konstantní. Důvodem může být i ta skutečnost, že pokud jde o turismus, městu konkuruje každoroční Vienna PRIDE. Rovněž je potřeba zmínit, že v Čechách existuje více podnikatelů a firem, které jsou ochotny LGBTI akci viditelně podpořit. Jiný je i postoj katolické církve, jejíž vliv na veřejné mínění je v Čechách podstatně menší. V roce 2012 se v rámci Prague PRIDE dokonce uskutečnila akce s názvem Mezináboženské setkání, jehož se kromě katolického kněze zúčastnili i mnozí další zástupci a zástupkyně jiných církví a vyznání⁹. Smyslem této účastnické velmi úspěšné akce byla kromě četby z posvátných textů i tzv. „lístečková diskuze“, kdy jednotliví zástupci a zástupkyně církví odpovídali na dotazy z publika. Odlišný postoj katolické církve v obou zemích je mimořádně složitá a historickým kontextem daná záležitost, již tato práce nemá za cíl analyzovat. Je ovšem potřeba tuto odlišnost v porovnávání situací v obou zemích brát v potaz.

ZÁVĚR

Předkládaná kapitola měla za cíl kontextualizovat aktuální stav postojů k LGBTI problematice na Slovensku z pohledu LGBTI aktivistů a aktivistek v souvislosti s probíhajícími společensko-politickými změnami a vlivy. Toto dění je třeba neustále reflektovat v souvislosti nejen se změnami probíhající na unijní a světové úrovni, jak je již zmíněno v úvodu, ale i s otázkou změny společenských hodnot, které se promítají jak do veřejného mínění v souvislosti s pozitivnější reakcí obyvatel země na LGBTI problematiku v médiích, politice a společnosti, tak i do způsobu, jímž jsou údajné „zásahy“ do hodnotové orientace akcentovány a zároveň uchopovány jako součást strategického postupu v rámci boje o grantovou podporu jednotlivých občanských sdružení.

⁹ Akce se osobně zúčastnili zástupci a zástupkyně katolické církve, československé církve husitské, buddhismu, judaismu, animismu a islámu.

Tuto situaci dobře ilustruje kauza, kterou vyvolal Inštitút Leva XIII., jíž je z pohledu LGBTI aktivistů/aktivistek a odborníků/odbornic na lidskoprávní téma nutné nahlížet na dvou úrovních sporu: nejedná se pouze o ideovou záležitost odporu hodnot organizací hlásících se ke katolické církvi, ale i o soutěž jednotlivých občanských sdružení, které usilují o dotace ze stejného zdroje jako občanská sdružení věnující se lidskoprávní agendě, jež byla sítí organizací sdružených kolem Inštitútu Leva XIII. označena za tzv. Kultúru smrti:

„Toto mi prišlo ako taká občianska iniciatíva ... nechápala som, keď som čítala tú ich správu, či im viac vadí tá problematika, alebo to, že tí ľudia ... tieto občianske združenia získavajú peniaze z projektov. A potom, už mi to ku koncu fakt tak prišlo, skôr či im nevedí, že ... a oni to spojili ... že tečú peniaze a vynakladajú sa na toto, len už tam nenapísali, že Slovenská republika má nejaké záväzky, buď medzinárodných zmlúv, alebo v rámci nejakých medzinárodných inštitúcií pôsobí v rámci Európskej únie a že má záväzky, aby aj túto problematiku zastrelila a keďže to štát nevie riešiť, tak to rieši financovaním vlastne projektov v rámci mimovládnych organizácií a takto funguje celý svet ... a toto už tam nepovedali, že štát nie je schopný inak zabezpečiť a skôr mi to tak prišlo, keď som to dočítala, že či im skôr nevedí to, že možno dostávajú peniaze a iné projekty nie, lebo áno, svojím spôsobom teraz je to taká dosť protežovaná téma, vďaka ktorej je možné v rámci projektu získať peniaze, pretože tento sektor bol, zdá sa, stále nepokrytý“ (expertka, členka pracovnej skupiny pri Výbore LGBTI).

Tato situace je odrazem polarizace slovenské společnosti, kdy jedno křídlo sporu posiluje reaktivní jednání křídla druhého a tím udržuje dynamický stav sporu, který pravděpodobně ještě dlouho nebude mít konec:

„Myslím si, že do istej miery je to [kauza KS, pozn.aut.] pre tretí sektor posilujúce v zmysle, že: poďme to otočiť a interne si z toho robiť srandu. Myslím, že to prinútilo ľudí spolupracovať, že to bol aj taký hnací motor a myslím, že vtipy o kultúre smrti budú ešte dlho bežať“ (aktivista, člen Výboru LGBTI).

Jak jsem se snažila ukázat, děje se tak rovněž prostřednictvím vlivu médií, které v rámci reprezentace jednotlivých kauz nemají hlavní cíl zastávat konkrétní hodnoty, ale hájí svoje zájmy, které jdou ruku v ruce s potřebami tržní společnosti, jež je nutné reflektovat právě v daném kontextu současné situace.

HOLOKAUST NA SLOVENSKU: PERSPEKTÍVA DIVÁKOV. VYROVNANÍ S MINULOSŤOU?

Monika Vrzgulová

Zmenené spoločensko-politické podmienky v spoločnosti Slovenska po roku 1989 priniesli pre jeho obyvateľov v každodennom živote množstvo nových výziev, úloh i otázok. Jedným z prejavov týchto zmien bolo, že sa vo verejnej i odbornej rozprave začali otvárať témy z moderných dejín Slovenska – dovtedy tabuizované, prehliadané, resp. komunistickým režimom ideologicky interpretované. Zrazu tu bola požiadavka, ale i záujem skúmať vlastné dejiny bez diktátu ideológie, nezaťažene a otvorene. Medzi takéto tabuizované historické témy patrilo aj obdobie vojnového slovenského štátu a podoby holokaustu na Slovensku. Historici, spoločenski vedci, ale aj psychológovia a ďalší odborníci sa začali tejto problematike venovať zo zorných uhlov a s metodologickou výbavou svojich vedných disciplín.

V snahe prispieť ku kritickému prehodnocovaniu oficiálnych, resp. politických obrazov minulosti a prekonávaniu historických stereotypov, ktoré prežívajú v našej spoločnosti, pracujem pri etnologických výskumoch predovšetkým metódou oral history. Predstavuje vhodný nástroj na zachytenie subjektívnych výpovedí o prežitých udalostiach v určitom historickom období. Pomocou tejto metódy je možné získať interpretácie historických udalostí z perspektívy jednotlivca, ktorý je však zároveň súčasťou spoločnosti. Príslušnosť k určitej sociálnej skupine, resp. skupinám determinuje, okrem iného, jeho/jej výpovede. Na sociálnu dimenziu pamäti upozornil M. Halbwachs (2010), aj ďalší autori, napríklad J. Assmann (2001). Prostredníctvom konceptu kolektívnej pamäti poukázali na závislosť pamäťových procesov na vonkajších podnetoch a na konkrétnom sociálnom kontexte (Ferencová – Nosková 2009: 21-31).

Spomienky pamätníkov zachytávané metódou oral history skúmam ako individuálne obrazy historických udalostí, resp. ich mentálne reprezentácie, ktoré v zmysle teórie epidemiológie reprezentácií (Sperber 1996) môžu byť komunikované a následne osvojené určitým okruhom príslušníkov sociálnej skupiny ako reprezentácie kultúrne, resp. verejné. Sociálna skupina a jej prostredie, v tomto konkrétnom prípade skupina nežidovských obyvateľov Slovenska, je zaplnené reprezentáciami o minulosti (napríklad o živote počas vojnového slovenského štátu): mentálnymi aj verejnými. Každý člen skupiny má vo svojej hlave množstvo vlastných mentálnych reprezentácií, ktoré vytvárajú jeho individuálne poznanie. Ich komunikáciou navonok – zverejnením – stávajú sa mentálne reprezentácie verejnými. No len malá časť mentálnych reprezentácií, opakovane komunikovaná a šírená v skupine, sa stane súčasťou spoločne

zdieľaných kultúrnych reprezentácií – môžeme to konštatovať vtedy, ak sa ich mentálne verzie utvoria u väčšiny členov skupiny. Kultúrne reprezentácie sú teda podmnožinou množiny mentálnych a verejných reprezentácií, ktoré sa dlhodobo vyskytujú v danej sociálnej skupine (Sperber 1996: 32-33).

V centre pozornosti tejto práce je materiál z dvojročného oral history výskumu, ktorý bol sústredený na nežidovských svedkov obdobia vojnového slovenského štátu. Nakrútené výpovede obsahovo analyzujem, pričom používam koncept kultúrnych reprezentácií Dana Sperbera (1996). Aktuálny výskum je zameraný na to, aké reprezentácie života židovskej komunity v rokoch 1938–1945 na území vtedajšieho slovenského štátu sú šírené vo vzorke najstaršej generácie nežidovského obyvateľstva Slovenska v súčasnosti.

ETNOLOGICKÝ VÝSKUM HOLOKAUSTU NA SLOVENSKU

Pre etnologický výskum problematiky holokaustu na Slovensku bol kľúčový prvý oral history výskum realizovaný až po roku 1989 pod gesciou Nadácie Milana Šimečku (v rokoch 1995–1997). V centre jeho pozornosti boli spomienky obetí holokaustu – židov. Výsledky tohto výskumu sa stali materiálom, ktorú analyzovali a interpretovali vo svojich prácach viacerí bádatelia (Bumová 2008, 2010; Hapalová 2010; Salner 1997, 2000, 2005; Vrzgulová 2007, 2011, 2012). Interpretácie životných skúseností príslušníkov židovskej minority počas holokaustu tvoria v súčasnosti hlavný prúd našich poznatkov o obsahoch, ktoré sa o holokauste na Slovensku komunikujú touto skupinou pamätníkov. Dodnes však nemáme relevantné poznatky o tom, ako prežívali a hodnotili, resp. interpretovali udalosti holokaustu tí, ktorí neboli jeho obeťami, ale divákmi či vykonávateľmi.¹ Túto asymetriu len slabo vyvažuje biograficky ladená literatúra napríklad o osudoch oficiálnych predstaviteľov vojnového slovenského štátu, resp. reprezentantov majority v danom období. Publikované texty predstavujú materiál rôznej odbornej kvality. V tejto súvislosti výnimočným počínom bolo vydanie troch zväzkov prejavov a článkov Jozefa Tisa pracovníkmi Historického ústavu SAV (2002, 2007, 2010).

„Mlčiaca väčšina“ slovenskej spoločnosti, obyvatelia dedín a miest Slovenska tvoriaci prostredie, v ktorom sa odohrávali jednotlivé etapy holokaustu na Slovensku, zostávala dlho takmer neprebádaná (čiastočné výsledky priniesli napríklad výskumy živnostníkov v meste v období rokov 1918–1948, Vrzgulová 2000). Kvalitatívny posun predstavuje realizácia rozhovorov v rámci medzinárodného dokumentárneho projektu oral history *Crimes against Civilian Populations during WW2: Victims, Witnesses, Collaborators and Perpetrators*² s nežidovskými svedkami doby zo

¹ Pomáham si v tomto prípade kategorizáciou R. Hilberga (2002), ktorý hovorí o páchateloch, obeťoch a divákoch.

² Vo Washingtone je nositeľom tohto výskumného projektu United States Holocaust Memorial Museum <http://www.ushmm.org/>.

Slovenska. V nasledujúcom texte približujem charakter a realizáciu výskumu, výskumnú vzorku a prvé zistenia vyplývajúce priamo z realizácie rozhovorov, ako aj z primárneho spracovania nakrútených výpovedí.

VÝSKUM ORIENTOVANÝ NA MAJORITU

Slovenská republika sa v roku 2011 pripojila ku krajinám strednej a východnej Európy, kde sa tento výskum s lokálnymi výskumnými tímami začal už v roku 1996.³ V rámci neho sa zbierajú a zaznamenávajú na videozáznam výpovede (zjednodušene vymedzené) nežidovských svedkov obdobia druhej svetovej vojny. Výskum bol už realizovaný vo Francúzsku, Nemecku, Taliansku, Holandsku, Poľsku, na Ukrajine, v Rumunsku, Moldavsku, Litve, Lotyšsku, Estónsku a v štátoch na území bývalej Juhoslávie. V týchto krajinách bolo spolu nakrútených okolo 1400 rozhovorov.

Od roku 2011 sa súčasne začal realizovať výskum aj v Maďarsku, Českej republike a na Slovensku. Vo všeobecnosti je v centre záujmu výskumníkov zaznamenávanie spomienok očitých svedkov na prenasledovanie, zlé zaobchádzanie, ponížovanie, krádeže, deportácie a vraždenie rasovo, politicky a nábožensky zadenovaných nepriateľov tretej ríše a jej kolaborantov. Rovnako je pozornosť výskumníkov sústredená aj na výpovede o lokálnych kolaborantoch, ktorí napomáhali páchatelom v ich zločinoch proti ľudskosti. Na Slovensku sme sa sústredili predovšetkým na zdokumentovanie osudov lokálnych židovských obyvateľov z pohľadu majoritných susedov – ako oni videli a spomínajú na dopad protižidovských nariadení na ich každodenný život, diskrimináciu, väznenie, deportovanie, život v zberných a pracovných táborech, ako aj na osud židovského majetku po deportáciách majiteľov z miest a dedín Slovenska.

CHARAKTERISTIKA FÁZ VÝSKUMU A VÝSKUMNEJ VZORKY

Výskum na Slovensku sme zatiaľ realizovali počas dvoch rokov. Skladal sa z prípravnej, realizačnej a finálnej fázy, ktorá ešte stále pokračuje. V prípravnej fáze sa uskutočnilo stretnutie s budúcimi lokálnymi výskumníkmi – ľuďmi z rôznych regiónov Slovenska. Na stretnutí dostali informácie o cieľoch, metódach výskumu, ako aj detaily o spôsobe jeho realizácie. Medzi prvoradá informácie patrila aj charakteristika potenciálnych respondentov a požiadavky, ktoré mali spĺňať.

Ľudia, ktorých sme napokon navštívili a robili s nimi interview nepredstavujú reprezentatívnu vzorku populácie Slovenska. Formovanie skupiny respondentov sa odvíjalo v prvom rade od záujmu a iniciatívy lokálnych výskumníkov. Úspešnosť projektu závisela však aj od istej dávky šťastia, či identifikovaní pamätníci boli ochotní sa s výskumníkmi stretnúť a vypovedať.

³ Hlavným koordinátorom je izraelský historik a dokumentarista Nathan Beyrak, ktorý viedol aj spomínaný oral history výskum Osudy tých, ktorí prežili holokaust v rokoch 1995–1997. Za Slovensko koordinátorkou výskumu bola Monika Vrzgulová, ktorá viedla slovenský tím zložený z etnologickej Evy Riečanskej, lokálnych výskumníkov – predovšetkým stredoškolských pedagógov a lokálnych aktivistov z celého Slovenska. Záznam o projekte je možné nájsť na stránke USHMM vo Washingtonu <http://collections.ushmm.org/search/catalog/irn50682>

Hlavná podmienka, ktorú museli respondenti nevyhnutne spĺňať bola, že na vlastné oči videli situáciu, ktorá môže byť označená ako „realizácia protižidovských opatrení v praxi“. Ďalšou podmienkou bol vek respondenta či respondentky v dobe, keď opisovanú udalosť videli a zažili. Tento vek sme stanovili na základe praktických skúseností z výskumu v iných krajinách Európy na desať rokov. Vychádzali sme aj z predpokladu, že zážitok z mimoriadnej, emotívne vypätej situácie zostáva v pamäti spomínajúceho zakonzervovaný v takmer nemennej podobe aj po dlhých desiatkach rokov.

REALIZAČNÁ FÁZA VÝSKUMU

Realizačná fáza mala dva stupne. Lokálni výskumníci vytypovali počas dvoch rokov okolo štyridsať ľudí, ktorí spĺňali vyššie uvedené požiadavky a vyjadrili predbežný záujem o účasť vo výskume. Prvé kolo stretnutí a predrozhovorov nakoniec absolvovalo tridsaťsedem z nich.⁴

Prvý stupeň obsahoval prípravný rozhovor. Ten sme zrealizovali s každým respondentom. Nasledoval po kontaktných stretnutiach, na ktorých sa so svedkom stretol sám lokálny výskumník. Predrozhovory, resp. prvé interview slúžilo na zoznámenie sa s respondentom, na podrobné vysvetlenie zámerov, cieľov výskumu, jeho využitie, ako aj na zistenie, či jednotliví pamätníci spĺňajú podmienky výskumu a sú ochotní a schopní absolvovať rozhovor. Predrozhovor bol nahrávaný na audiozáznam (2011), resp. na ručnú digitálnu kameru (2012) a mal formálne jednotnú štruktúru. Toto prvé interview bolo posledným rozhodujúcim momentom, na základe ktorého sme respondentov zaradovali alebo vyradovali z ďalšieho výskumu. Štruktúra rozhovoru bola pri jednotlivých respondentoch v princípe rovnaká, v závislosti od veku respondenta/respondentky obsahoval štyri základné okruhy otázok radených chronologicky za sebou:

- otázky na život v prvej ČSR: kvalita židovsko-nežidovských vzťahov v lokalite, osobná, rodinná skúsenosť a vzťahy so židovskou komunitou, miesto, význam a pôsobenie židovskej komunity, jej priestorové rozloženie v lokalite;
- otázky ku zmene politickej situácie: rozpad ČSR, vznik samostatného slovenského štátu a dopad týchto udalostí na kvalitu nežidovsko-židovských vzťahov, na židovskú komunitu, jej život, príklady na postupné uvádzanie protižidovských nariadení do praxe a ich konkrétne prejavy v lokalite (nosenie žltej hviezdy, zákazy obmedzujúce pohyb, vykonávanie povolaní, arizácie, deportácie, ukrývanie židov, pomoc pri úteku, ukrývanie majetku židovských susedov, aktivity miestnej pobočky Hlinkovej gardy, lokálny protifašistický odboj, situácia po deportáciách);

⁴ Dve stretnutia sa neuskutočnili, lebo respondenti zmenili názor a nechceli sa s nami stretnúť. Stalo sa tak po zásahu rodinných príslušníkov, ktorí si neželali, aby ich rodičia poskytli rozhovor na tému vojnového slovenského štátu. Dve ďalšie stretnutia sa neuskutočnili kvôli náhlemu zhoršeniu zdravotného stavu respondentov.

- otázky na situáciu po oslobodení: návrat židovských susedov domov, reakcie majority, snaha o spolunažívanie v mieri;
- okruh otázok dotýkajúci sa samotnej reflexie zažitých a videných udalostí v po-vojnovom období, resp. v súčasnosti v rodinnom, priateľskom okruhu respondentov, resp. ich komunikovanie smerom k mladším generáciám, hodnotenie popisovaných udalostí z dnešnej skúsenostnej pozície svedkov.⁵

Bezprostredne po rozhovore sa výskumný tím dohodol, či budeme pokračovať vo výskume aj druhým rozhovorom a dohodli sme predbežne termín tohto filmovacieho stretnutia. Niektorí respondenti mali pripravené dobové fotografie miest, ľudí, o ktorých rozprávali. Tie nám lokálni výskumníci buď poslali naskenované, alebo sme ich nasníмали na kameru po dokončení interview.

Výsledkom prvého stretnutia (nahrávali sme na diktafón, resp. malú digitálnu kameru) bol spracovaný a komentovaný záznam výpovede. Rozdelili sme ho na tematické okruhy a bol doplnený sumárom celej výpovede. Ten obsahoval údaje o respondentovi, o hlavných líniiach jeho rozprávania s podrobným zachytením popisovaných situácií. Zároveň sme vyznačili miesta, kde bolo potrebné informáciu overiť, doplniť či vysvetliť. Jednotlivé výpovede spolu s biografickými informáciami o respondentoch slúžili ako pomôcka na odkontrolovanie vyrozprávaných zážitkov, resp. ako vodítko na kladenie ďalších rozširujúcich, podrobnejších, špecifických otázok pri druhom rozhovore. Ten bol nakrúcaný na profesionálny obrazový a zvukový záznam.

Pri druhom stretnutí a nakrúcaní rozhovoru s profesionálnym tímom na filmovú kameru, sme dodržiavali chronologickú súslednosť a štruktúru prvého interview. Každý respondent mal k dispozícii dostatok času na formulovanie svojej výpovede, mohol sa vrátiť k už opísaným udalostiam, dovysvetľovať, resp. doplniť svoju prvú verziu. Do výpovede zasahovali výskumníci dodatočnými, spresňujúcimi, resp. navodzovacími otázkami.

PRVÉ ZISTENIA

V súčasnosti nakrútené rozhovory naďalej spracovávam, študujem a analyzujem. Prvé zistenia, ktoré môžem v tomto štádiu výskumu formulovať, sa týkajú okolností a priebehu výskumu, charakteristiky skupiny respondentov a odpovedí na dve otázky:

⁵ Pri predrozhovore boli prítomní šéf výskumu Nathan Beyrak, výskumníčka, etnologička Eva Riečanská, lokálni výskumníci a ja. Otázky sme kládli tak, aby rozprávanie sledovalo naznačenú štruktúru. Dôraz sme kládli na to, aby nám respondenti vyrozprávali vlastný zážitok, opísali situáciu videnú na vlastné oči. Táto požiadavka bola kľúčová. Jednotlivé zážitky, ktoré respondenti rozprávali, sme sa snažili dopĺňujúcimi otázkami rozvinúť. Respondenti boli vyzývaní k čo najdetailnejšiemu opisu celej udalosti, k podrobnému vysvetleniu situácie. Pri odpovediach na dopĺňujúce otázky si často spomínajúci vybavili úplné detaily a maličkosti, ktoré plasticky dokreslili ich spomienky. Keď sme vyčerpali vopred naplánované okruhy otázok, pamätníci dostali ešte priestor, aby samostatne uzavreli rozhovor tým, čo ešte neodznelo a čo oni pokladali za potrebné povedať.

prečo boli ochotní sa výskumu zúčastniť a na *čo* spomínali, aké informácie ich výpovede obsahovali. Obsah aj rozsah spomienok jednotlivých pamätníkov, ich vedomosti o diani, zážitky a spomienky súviseli celkom prirodzene aj s ich vekom.

Z hľadiska veku tvorili respondenti tri základné skupiny: prvú tvorili tí, ktorí patrili v sledovanom období medzi už dospelých (slobodných alebo vydaté/ženatých), druhá bola skupina tínedžerov medzi 12–17 rokom života a tretiu skupinu tvorili deti od 12 rokov nižšie.

Stretnutia s potenciálnymi respondentmi sa vo väčšine prípadov konali v ich vlastnom byte či dome. V ôsmich prípadoch, na výslovnú žiadosť respondentov, sme sa stretli na neutrálnom mieste – mimo ich bydliska a mimo ich príbuzných. Skupina respondentov, s ktorými sme nakrútili aj druhý rozhovor, bola tvorená dvanástimi mužmi a trinástimi ženami narodenými v rozmedzí rokov 1920–1937. Štrnásti boli z miest, ostatní žili na vidieku. Ako som už konštatovala vyššie, vytváranie výskumnej vzorky záviselo v prvom rade od ochoty oslovených ľudí poskytnúť rozhovor. Nebolo našou ambíciou kreovať skupinu na základe požiadaviek rovnakého zastúpenia mužov a žien, či na základe dosiahnutého vzdelania, etnickej či náboženskej príslušnosti. Je náhodné, že rodovo je skupina respondentov v rovnováhe. Naopak, príslušnosť k vierovyznaniu, sa ukázala ako závažný dôvod, prečo sa respondenti rozhodli zúčastniť výskumu, čo však ukázali dodatočne až ich konštatovania v rozhovore a celkový obsah ich výpovedí.

Všetci respondenti boli dostatočne oboznámení s priebehom rozhovoru, takže ich nakrúcanie prebiehalo v pokojnej pracovnej atmosfére. Na začiatku rozhovoru sa respondenti sami predstavili, povedali svoje meno, dátum a miesto narodenia, v krátkosti charakterizovali rodinné zázemie. Následná výpoveď sa spravidla vzťahovala práve k miestu, kde sa narodili a žili.

PREČO SA PAMÄTNÍCI ROZHODLI VYPOVEDAŤ

Explicitne žiaden z respondentov neformuloval *prečo* sa rozhodol stať súčasťou nášho výskumu – až na dva prípady. Išlo o mužov, amatérskych lokálnych historikov. Ich intenzívny záujem o miestne dejiny, sa však stával počas rozhovoru častejšie hendikepom ako výhodou. Vo viacerých prípadoch sme museli oddeľovať ich vlastné zažité spomienky od neskoršie získaných a prevzatých poznatkov, keďže primárna požiadavka výskumu hovorila o očitých svedkoch doby. Odpoveď na otázku *prečo* sa pamätníci rozhodli poskytnúť rozhovor, vyplynula veľmi jasne z ich rozprávania. Všetci respondenti deklarovali blízke, až priateľské kontakty so svojimi židovskými susedmi. Ich spolunažívanie charakterizovali každodenné kontakty, navštevovanie sa, výpomoc, trávenie voľného času, spoločná hra detí, prípadne pracovné kontakty.

„Kamarátky židovské dobré boli, lebo ja tam medzi nima vyrastala. Sme žili na jednom dvore, aj v susedstve... Tá Perla bola moja kamarátka [...] Friedmanovi desať detí mali a nas bolo tiež desať... Viete, že mi sme žili jak jedna rodina. My

sme plakali, keď ich už prenasledovali. Oni chudáci sa báli, tak my sme ich ukrývali, koľko sa len dalo, žeby len sme ich zachránili“ (ž., 1921).⁶

Práve kvalita spolunažívania so židovskými susedmi, bola dôvodom, prečo sa rozhodli poskytnúť svoje svedectvo o skúmanom historickom období. Chceli podať informácie o ľuďoch, ktorí už v ich lokalite v súčasnosti nebývajú, ani ich potomkovia. Ďalším dôvodom, ako vyplynulo z výpovedí, bola príslušnosť svedkov ku konkrétnemu vierovyznaniu, ich hodnotová orientácia, demokratické zmýšľanie a morálne zásady rezistentné voči mohutnej protižidovskej štátnej propagande. Predovšetkým náboženská príslušnosť sa ukázala ako rozhodujúci faktor účasti vo výskume. Väčšina respondentov sa hlási k evanjelickému, pravoslávnomu a gréckokatolíckemu vierovyznaniu. Tento fakt determinoval ich život vo vojnovom slovenskom štáte a podnietil ich k vypovedaniu.

Zo strany lokálnych politických autorít, miestnej organizácie Hlinkovej gardy, ale aj reprezentantov rímskokatolíckej cirkvi a časti rímskokatolíckych spoluobčanov, boli v dôsledku odlišného vierovyznania ako náboženská menšina terčom určitej diskriminácie a zastrasovania. V tejto súvislosti sa v naratívach objavujú formulácie typu: „...gardisti nám hovorili: po židoch prídete na rad vy...“, prípadne spomienky na šikanu v škole zo strany učiteľov aj spolužiakov, na nerovnaký prístup v rámci vyučovania, na vyhrážanie sa gardistov ich rodičom, varovanie pred pomocou židom a pod.

„...Keď vznikol slovenský štát v dedine otca volali ako urážlivo „Čechúň“. Problém bol, že on nebol katolík, bol rusínskej národnosti ... tiež vadilo, že sa priatelil s pánom Schwartzom (miestny židovský poľnohospodár, pozn. M.V.). Rusíni a luteráni boli vyhlasovaní za nepriateľov slovenského národa“ (m., 1924).

Iná pamätníčka si spomínala, ako bola po vzniku slovenského štátu jej školská trieda rozdelená na katolícku a luteránsku časť, židovské deti boli z nej už vylúčené. Deti evanjelikov museli vykonávať fyzicky náročné práce pre katolíckeho riaditeľa školy a jeho manželku. (ž., 1932) Práve škola bola miestom, kde sa často deti stretávali bezprostredne s protižidovskou propagandou, ktorá mohla byť v rozpore s ich výchovou doma.

„...keď nastal slovenský štát v tisíc deväťstotridsiatom deviatom roku, mali sme už zakázané v triede so židmi sa rozprávať, pokým im nezrobili židovskú školu na námestí. Keď zvlášť v škole, učitelia nás obmedzovali, aby sme sa nerozprávali, nestretávali s nima...“ (ž., 1927).

O ČOM PAMÄTNÍCI VYPOVEDALI

Vzhľadom na intenzívne priateľské vzťahy so židovskými spoluobyvateľmi mesta či dediny, poskytli respondenti v rozhovoroch zasvätené informácie o spoločnom

⁶ Ukážky zo spomienok respondentov uvádzam v kurzíve a s úvodzovkami. Priamu reč, aj parafrázy výpovedí v záujme ochrany respondentov označujem len písmenom m/ž a dátumom narodenia.

spolunažívaní, o spôsobe života židovských susedov, ich rodinných väzbách, spôsobe obživy, zvykoch a celkovom pôsobení v lokalite.

V spomienkach je možné nájsť zmienky o kvalite spolunažívania v rámci česko-slovenského štátu do (zjednodušene vymedzené) vzniku slovenského štátu v roku 1939 a o vývoji židovsko-nežidovských vzťahov na lokálnej úrovni po 14. marci 1939. Drobnokresba rôznych situácií odohrávajúcich sa medzi židovskými a nežidovskými susedmi, ale aj medzi židmi a predstaviteľmi štátu a jeho politiky závisí nielen od veku pamätníka, ale aj od jeho osobnostných vlastností a záujmu o udalosti odohrávajúce sa vo verejných priestoroch dedín a miest. Zo spomienok sa dozvedáme mená židovských rodín, aj jednotlivých členov. Ich pozíciu v lokalite.

Spomienky na život do marca 1939 vo vidieckom i mestskom prostredí sa rôznia v závislosti od veľkosti sídiel, veľkosti židovskej komunity v nich, aj od konfesionálneho zloženia majority. Prinášajú napríklad obraz dedín, kde žilo spravidla niekoľko židovských rodín, často v príbuzenskom vzťahu. Ich ekonomické postavenie bolo zväčša veľmi podobné ako u nežidovských obyvateľov – živil sa ako drobní roľníci, podomoví obchodníci, respektíve vlastníci často jediného obchodu v lokalite. Od svojich nežidovských susedov sa líšili vzťahom ku vzdelaniu a samozrejme aj prejavmi každodenného života, ktoré determinovalo (ako napokon všetkých obyvateľov) ich náboženstvo. Dobový obraz miest vo výpovediach upozorňuje na význam židovskej časti strednej vrstvy v mestách na Slovensku na prelome 30. a 40. rokov 20. storočia: pamätníci spomínajú menovite židovských obchodníkov, u ktorých pravidelne nakupovali. Upozorňujú na spôsob, akým komunikovali so stálymi zákazníkmi, na zaužívaný spôsob predaja (aj) základných potravín „na knižku“⁷ a podobne.

Ďalšou témou v spomienkach boli prejavy protižidovských nálad a realizácia protižidovskej politiky (označenie židov, arizácia ich majetku, deportácie a dražby židovského majetku) na lokálnej úrovni. Charakteristiky miestnych gardistov, ich správania voči židovským obyvateľom, aj nekatolíckym občanom sa rôznia. Príslušníci miestnej Hlinkovej gardy (ďalej HG), E. Nižňanský (2005) ich označuje termínom lokálni agresori, boli priamymi vykonávateľmi protižidovskej politiky štátu v jednotlivých dedinách a mestách. Strážili verejný poriadok, demonštrovali na verejnosti svoju moc slávnostnými pochodmi a spevom bojových piesní, odvádzali miestnych židov do transportov, podieľali sa na arizáciách nehnuteľného majetku a na dražbách hnutel'ného majetku zo židovských príbytkov. V niektorých prípadoch pamätníci zdôrazňujú, že v ich dedine najnegatívnejšiu úlohu zohrali gardisti novoprišelci, nie domáci. Obraz miestnych gardistov je tak ambivalentný: na jednej strane ich opisujú ako ľudí z chudobnejších katolíckych rodín, resp. ako ľudí bez škrupúl, ktorí neskrývali svoj záujem o židovský majetok. Časté sú konštatovania, že práve vďaka pozícii v HG sa dostali ku židovským obchodom, domom a krčmám.

⁷ Vo viacerých výpovediach respondenti konštatovali, že oni alebo ich rodičia kupovali na úver – sumu za nákup si obchodník zapísal do knihy v obchode aj do menšieho zošitka kupujúcemu a v dohodnutých intervaloch zákazník dlh splatil.

„...arizovali miestni občania, ktorí mali kontakty na Hlinkovu gardu a Hlinkovu slovenskú ľudovú stranu... v Prešove obchody, podniky, aj domy prechádzali na rôznych členov, funkcionárov HG, HSLS. Mnohé obchody boli potom zbombardované, tak z toho arizátori nič nemali. [...] Arizátori dva-tri mesiace ešte zamestnávali pôvodných vlastníkov, ale všetky dohody medzi nimi sa nedodrжали. Snažili sa ich dať preč.“ (m., 1933)

Na druhej strane sú v rozhovoroch zmienky o tom, ako miestni gardisti či predstavitelia Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (ďalej HSLS) varovali miestnych židov pred deportáciami, ako podporovali partizánsky odboj hrajúc dvojitú hru, či o tom, ako odišli do hôr a pridali sa k Slovenskému národnému povstaniu (ďalej SNP). Všetky spomienky však svedčia o tom, že príslušníci lokálneho spoločenstva mali vedomosti, kto bol aktívnym gardistom, kto realizoval deportácie, kto organizoval dražby zariadení domov po deportovaných židoch, aj kto na nich nakupoval. Respondenti z menších lokalít uvádzajú mená najznámejších miestnych gardistov, ich konkrétne činy. Niektorí naopak upozorňujú, že predovšetkým deportácie, odvedenie miestnych židov ku transportom robili gardisti a v civile oblečení, podľa spomínajúcich, pravdepodobne policajti z okresného mesta či neznámi uniformovaní chlapi. Tento fakt vysvetľujú kladným vzťahom miestnych gardistov ku „svojim“ židom.

Ďalšia téma, ktorá rezonuje vo všetkých spomienkach sú deportácie – obdobie tesne pred nimi, posledné stretnutia so židovskými susedmi, čo hovorili, aké boli ich informácie či predstavy o tom, kam pôjdu. Rodičia mnohých pamätníkov poskytli židovským známym priateľskú službu – prijali do úschovy časť ich majetku, alebo ho odkúpili, aby títo mali na cestu peniaze. V časti výpovedí nachádzame informácie o pomoci pri úteku židovských susedov z lokality, o zadovážení úkrytu v dedine či mimo nej, o vybavení falošných dokumentov, krstných listov. Priebeh deportácií je u mnohých respondentov zlomovým bodom rozhovoru. Na vlastné oči videli, ako – zväčša bez náznaku odporu – odvádzali gardisti (miestni či cudzí) ich susedov, spolužiakov, kamarátov – pešo, na vozoch s konským záprahom miestneho gazdu, na nákladných autách či autobusoch na najbližšiu železničnú stanicu alebo na zberné miesto pri väčšom meste. Vedomosti o smere cesty deportovaných sa rôznia a je komplikované určiť, či nejde skôr o poznatky získané v desaťročiach po vojne. Starší pamätníci podávajú veľmi detailné opisy situácie: zhromaždenie židovských rodín, resp. mladých židov na námestí alebo ich eskortovanie z domovov ozbrojenými gardistami aj mužmi v civile – ako vyzerali, ako sa správali.

„...videla som Bliminu babku, v takom voze ich gazdovia s koňmi odviezli. Chovali sa ku nim drasticky. Od bránky som videla, asi dvaja gardisti tam boli. Najprv ich dali do bužni (synagóga nárečovo, pozn. M.V.), tam aj ten voz šiel [...] o deň o dva ich z bužne viedli na stanicu. Aj sme sa rozlúčili s Blimou, aj s rodičmi, podali si ruky a povedali si dovidenia. Gardisti to dovolili, sa rozlúčiť, ako so starými susedmi [...] raz som bola na stanici, videla som ako ich nakladali ...ako jeden

gardista pchal staršiu pani do vagóna. Bol tam krik, plač. To málokto vydržal sa dívať, len deti ako ja“ (ž., 1927).

„...zohnali ich na námestí s kufami, matky s malými deťmi, bili ich ...keď sme to videli, sme plakali. Mohlo tam byť tak päťdesiat ľudí, gardisti kopali im do kufrov, niektorí ich tam nechali. Hnali ich cez mesto peši do lágra. Nemohla som sa s nima rozlúčiť, lebo nás k nim nechceli pustiť. Išli sme s nima až po križovatku. Vedeli sme kam ídú, lebo išli na most. Vedeli sme, že je tam tábor“ (ž., 1929).

Mnohí hovoria mená deportovaných, ale aj deportujúcich, viac je však takých, ktorí konštatovali, že mená gardistov nepovedia, lebo ich deti a vnúčatá stále žijú v ich dedine i meste.

„...najviac bol proti židom ten, čo mal z toho úžitok – veliteľ Hlinkovej gardy vo Zvolene, Hubička sa volal [...] dosť bolo gardistov vo Zvolene, niektorí boli zlomyselní. Čo gardisti rozkázali, to ste museli spraviť, ...chodili v uniformách, čižmy nosili, rajtky boli móдне, čiapku vojenskú. Človek mal rešpekt. Boli ako frajeri.“ (ž., 1925)

„Spomínam si, ako sme s mamičkou boli v obchode, a cez výklad sme videli gardistu, od nás, ako ide po ulici s kufrom z vlaku. A zákazníčka povedala mamičke: ‚Zasa po židoch niečo nesie‘ ...“ (ž., 1923)

„V Bardejove bulo veľo gardistov, každý sa chcel vyťahnuť, vyznamenať u Nemcov. Určite mali za to dačo, zadarmo by neudávali, nerobili konfidentov. Voči vlastným nič nerobili, iba proti židom. Napomáhali ich expedovať. Väčšinou chodili robiť do iného mesta a v Bardejove boli cudzí gardisti, bývali v hoteli Republika.“ (m., 1932)

Viacerí spomínajúci si vybavili scény deportácie a vetu, ktorú niekto z deportovaných zakričal na okolostojaci dav: „Čo sa deje nám, bude sa aj vám!“ (ž., 1934). Deportácie z dedín a miest sa niekedy robili v takom čase, aby majoritné obyvateľstvo nebolo prítomné – v noci, resp. nad ránom, konštatuje časť respondentov vo svojich spomienkach.

„...videla som, jak ich stamaď na stanicu viedli. Každý mal maly batožtek, ostatne museli tak nechať. To som videla z domu, lebo tretí dom od nas bula bužňa. Okolo nich gardisti, nie z Raslavič, tí z vlaku, čo prišiel od Bardejova. Zastal v Raslavičiaciach a zobrali židov z bužni. Celu noc v nej buli, lebo o osmej rano už išli na stanicu“ (ž., 1920).

Významné miesto v spomienkach respondentov majú opisy arizácií, resp. predovšetkým rabovania v židovských domoch, na gazdovstvách, ako aj opisy dražieb židovského majetku po deportácii. Pri otázke na arizácie židovských domov, firiem, obchodov pamätníci viac menej zhodne konštatovali, že k takýmto majetkom sa dostali predovšetkým gardisti a aktívni prorežimoví úradníci.

„Najprv čosi bolo, že pod národnou správou budú tie obchody a boli tam ľudia, ktorí mali o tie obchody záujem. Potom sa im hovorilo arizátori, že tie obchody arizovali po čase. Mohli si ich odkúpiť za nejakú cenu [...] kto arizoval, nespomínam si...

Müller, bazár Bílka viem, že prevzal. Poťažne Bílkova manželka ... ešte sa pamätám, obchod so železom – Klug, prevzala pani Mocková ... to bola žena z domácnosti. Každý bol prekvapený, že nerozumie tomu a že sa dáva do obchodovania. Ale pres to všetko, to bolo asi výhodné prísť ľahko k obchodu...“ (Ž., 1923)

„Arizátori? To boli rôzni súkromníci, alebo mali obchod a ešte viacej si zveladili ten obchod. Samozrejme tam bolo vela tovaru, tak prišli zadarmo k tým tovarom. Hovorím, oni to takto využili, zneužili, a to boli všetko miestni, ktorí to využili, ktorí mali na to bunky, ktorým to dobre robilo. Prišli k peňázom, k hotovosti, k tovarom. Samozrejme [židia] zostali bez práce, alebo neboli zamestnaní. Proste už nemali peňaže sa vykúpiť. Ktorý mohol, tak sa vykúpil peňázmi, dokiaľ mohol. Kto nemohol, tak už potom ich zobrali [...] ja som ich všetkých, všetkých poznala, lenže to už je doba, to už sú... (odmlka) ...to už len deti a vnukovia žijú a tí možná ani nevedia, že otec alebo dedko, akým spôsobom sa obohatili. Alebo nechcú vedieť“ (Ž., 1920).

Vo výpovediach niekedy respondenti konštatujú, že si nepamätajú, čo sa stalo so židovskými obchodmi, ktoré boli v ich obci zároveň jediné. Až doplňujúcimi otázkami sme získali informácie, ktoré hovorili o tom, že respondenti rozlišovali medzi „straníčkou“ arizáciou zaslúžilých ľudí a arizáciou „obyčajných“ ľudí. Ako v rozhovore uviedol syn arizátora – židovské obchody boli po deportáciách zatvorené. Neskôršie kresťania, ktorí ich chceli prevádzkovať, sa mohli o ne uchádzať. Aj jeho otec tak urobil a dostal židovský obchod. Je zrejme, že tento dohodnutý proces nevnímali a ani v súčasnosti nepokladá za skutočnú arizáciu.

„Tak už ich prenasledovali, brali od nich obchody, brali hospodárske roboty, a už len žili zo dňa na deň. Až pokým ich nezobrali do tábora [...] také väčšie obchody arizovali naši ľudia – no zobrali od nich všetko zadarmo ... u nás nikto nearizoval. Tu boli len dva obchody, a to len tak zobrali, že sam žid prišiel ponúknuť... on chodil za mojím otcom. My sme boli osem bratov. On chodil: „maš kopu dzeci, zober, budzeš mac obchod“. Potom sme si to zobrali no, a sme mali, pokym neprišla revolucia v štyridsiatomosmom [...] arizacie to išlo úradne, úrady už pridelovali ... kto si dal žiadosť, na to, na obchod, alebo tak dajak ... to musel byť organizovaný v tejto strane a tak dostal. No i muj otec mušel isc do strany, vstúpic, keď ten obchod chcel zobrac“ (m., 1926).

Z tejto spomienky je možné vyrozumiť, že pamätník sa nezamýšľal nad vzťahom arizácia majetku a deportácia bývalých majiteľov, ani nevidí medzi týmito dvoma procesmi súvislosť. Aj z ďalších výpovedí je zrejme, že arizácie sú v pamäti svedkov zafixované skôr ako politické utajené hry, dokonca sú v spomienkach často kladené za deportácie, hoci im predchádzali. Frekventovanejšie sa v spomienkach objavujú situácie po deportovaní miestnych židov. Ich obydlia, obchody boli uzavreté a zapečatené, no stávali sa terčom rabovania. Dialo sa tak predovšetkým v noci, bez svedkov, a tak sme získali len sprostredkované informácie, čo sa po vyrabovaní hovorilo medzi obyvateľmi lokality.

„Videla som ako ich brali na nákladné auto. Za hodinu sa už rabovalo. Nábytky, všetko rozobrali. Prišlo viac gardistov [...] to všetko gardisti pobrali. Jeden gardista hovoril otcovi: „Janko, ty si sprostý, to si nevieš nakradnúť?!““ (Ž., 1929).

V ojedinelých prípadoch spomínajúci uviedli, že vinníci zloději boli vypátraní a museli veci z rabovky vrátiť do domu, ktorý bol opätovne zapečatený až do verejnej dražby. Najpočetnejšie a detailnejšie sú v spomienkach opisy dražieb židovského majetku. Boli verejne vyhlasované a diali sa na verejnom priestranstve priamo pred židovskými domami. Miestni predstavitelia štátu – notári, okresní náčelníci, pracovníci daňového úradu za asistencie miestnych gardistov dražili predmety dennej potreby, nábytok, šatstvo, kuchynský riad všetkým „na očiach“. Respondenti videli, kto predával, aj kto kupoval. Videné situácie opisovali a komentovali rozlične, s menším či väčším pochopením tých, ktorí nakupovali. V časti výpovedí nájdeme konštatovanie, že na dražbách sa zúčastnili nie miestni, ale ľudia z okolia.

Významným tematickým okruhom vo výpovediach pamätníkov je obdobie návratu židovských obyvateľov do lokality po skončení vojny. Najpočetnejšie sú konštatovania, že z miestnych židovských obyvateľov sa po vojne nikto nevrátil.

Ďalšie spomienky hovoria o jednom-dvoch, ktorí sa po vojne nakrátko v dedine či meste objavili, no nikto nezostal dlho. Židovskí susedia, ktorým sa podarilo holokaust prežiť, sa spravidla rozhodli začať svoj povojnový život vo väčších sídlach. Niektorí respondenti spomínajú, že židia z ich dediny/mesta sa rozhodli emigrovať do Spojených štátov amerických, neskôr do Izraela. Časť respondentov, ktorí mali pred vojnou so svojimi židovskými susedmi priateľské vzťahy, udržiavali ich aj po vojne, keď sa títo už odsťahovali, najčastejšie aspoň korešpondenčne. Usudzujúc podľa výpovedí – osud arizovaných majetkov miestnych židov zostal pre našich respondentov zväčša neznámy. Bol prevrstvený komunistickým znárodnením po februári 1948.

Záver každého rozhovoru sme venovali otázke osudu miestnych gardistov po vojne a komunikácii zažitých udalostí respondentmi v rodine či v lokalite.

Čo sa týka povojnových osudov miestnych gardistov v prevahe boli odpovede, ktoré konštatovali, že „gardisti zahodili uniformy“ (Ž., 1920) a pokračovali v živote v tej istej lokalite aj naďalej. Podľa spomínajúcich mnohí vstúpili do Komunistickej strany a stali sa aktívnymi komunistami.

„...členovia HG v dedine boli gardisti, a potom komunisti [...] Po vojne prezliekli kabát, boli veľkí funkcionári komunistickí. Tak im vykrikoval: „Ešči mate uši stlačené po tych gardistických čiapkach a už ste veľkí komunisti!“ Na ďalší deň ma brala Štátna bezpečnosť do väzenia.“ (m., 1924)

V spomienkach pamätníkov sa častejšie objavuje konštatovanie, že gardisti – aktéri arizácií a deportácií – neboli potrestaní za činy a správanie sa voči židom, ale aj k iným spoluobčanom počas slovenského štátu.

„...gardisti mali moc, ...ale k nam dobri buli ...keď prišla fronta, tak buli šitke zas partizani, išli do lesa [...] veď to buli naši otcovia, bratia, mužovia, nemohli sme ich súdiť...“ (Ž., 1920).

Odpovede na otázku komunikácie, odovzdávania zažitej skúsenosti a udalostí počas vojnového slovenského štátu boli viac-menej totožné. Väčšina respondentov o svojich zážitkoch hovorí iba so svojimi rovesníkmi, ktorí tú dobu tiež zažili. Malý počet z oslovených uviedol, že o svojich zážitkoch hovoria aj svojim rodinným príslušníkom, deťom a vnúčatám.

„...my sme museli držať hubu a krok. Vo Zvolene mali Nemci dosť veľký štáb, dali sa dohromady so Slovákami niektorými, s gardistami spolupracovali, to bolo tabu.“ (ž., 1925)

ZHRNUTIE

V rokoch 2011 a 2012 sa uskutočnil na Slovensku prvý kvalitatívny výskum metódou oral history, ktorého cieľovou skupinou, výskumnou vzorkou boli nežidovskí svedkovia obdobia vojnového slovenského štátu. Hlavnou podmienkou výskumu bola ochota ľudí vyrozprávať udalosti, ktoré videli na vlastné oči a tieto predstavovali v praxi realizované protižidovské nariadenia. Svedectvá zachytené kamerou predstavujú procesy odohrávané sa (predovšetkým) v období rokov 1938 až 1945 na mikroúrovni slovenskej spoločnosti. Ide o subjektívne vyrozprávané zážitky, tak ako si ich jednotliví respondenti zapamätali a ako ich chceli sprostredkovať ďalej.

Dôležitým zistením, ktoré výskum priniesol, je *dôvod prečo* sa pamätníci rozhodli vypovedať. Skupina ľudí, ktorí poskytli interview, netvorí síce reprezentatívnu vzorku, ale spája ich dôležitý moment, prečo sa stali súčasťou nášho výskumu. Sú to ľudia, ktorí deklarovali pozitívne až priateľské vzťahy so svojimi židovskými susedmi v sledovanom historickom období, časť z nich im aktívne pomáhala získať falošnú identitu, utiecť alebo ukryť sa. Zároveň respondentov spája ich konfesijná príslušnosť – sú v prevažnej väčšine nekatolíci: príslušníci evanjelickej, gréckokatolíckej, resp. pravoslávnej cirkvi na Slovensku.

Z hľadiska vekovej štruktúry tvorili respondenti 3 vekové kategórie: tí, ktorí počas vojnového slovenského štátu boli dospelí (26,7 %), tínedžeri vo veku 12-17 rokov (33,3 %) a deti pod 12 rokov (40 %). Vek spomínajúcich v čase udalostí, o ktorých vypovedali, bol ďalším významným determinantom obsahu výpovedí, teda toho, o čom hovorili.

Z jednotlivých svedectiev bolo možné vybrať tematické okruhy, ktorým sa spomínajúci venovali najobširnejšie:

- osobné a rodinné vzťahy ku židovským susedom (u najstaršej vekovej kategórie spojené s komparáciou situácie pred rokom 1939);
- prejavy protižidovských nálad a realizácia protižidovských nariadení na lokálnej úrovni (arizácie, deportácie, dražby židovského majetku);
- konanie reprezentantov štátnej, politickej moci, miestnych elít, donucovacích zložiek (HG, polícia);
- situácia po skončení vojny – eventuálny návrat židovských susedov, osud miestnych gardistov;

- komunikovanie zažitých skúseností v povojnovom období, resp. v súčasnosti.
- Získané výpovede svojím obsahom nabúravadajú stereotypy viažuce sa k vojnovému slovenskému štátu a jeho reflexiám v časti spoločnosti Slovenska aj v súčasnosti – o usmievavom Slovensku, prajnej oáze pokoja a hojnosti, kde sa mohli „konečne“ realizovať Slováci. Spomienky nekatolíckych obyvateľov miest a dedín na netolerantné, až arogantné prejavy miestnych katolíckych politických aj duchovných autorít, zastrasovanie, kategorizovanie obyvateľov a ich sociálnu diskrimináciu podávajú iný obraz. Vypovedajú o tom, že aj v nežidovskej populácii boli jedni „rovni a ešte rovnejší“. Respondenti na 90 % patrili ku nežidovskej časti obyvateľstva, ktorá sa hlásila k nekatolíckym cirkvám – evanjelickej, gréckokatolíckej a pravoslávnej. V spomienkach významne zaznieva informácia o nerovnakom postavení katolíkov a nekatolíkov vo vtedajšej spoločnosti Slovenska.

Ďalší stereotyp, ktorý získané svedectvá narušuje je ten o bohatých nepracujúcich židoch, žijúcich z mozol'ov Slovákov. Väčšina z nakrútených výpovedí hovorí o židoch, malých a stredných roľníkoch, resp. malých podnikateľoch a obchodníkoch, ktorí ale zohrávali významnú ekonomickú úlohu v rámci miestneho hospodárstva. Zároveň respondenti kreujú v spomienkach obraz svojich židovských susedov ako príslušníkov kultúrne odlišnej skupiny, ktorú charakterizovala vo všeobecnosti vyššia gramotnosť, pozitívny vzťah ku vzdelaniu ako hodnote, súdržnosť a lepší prehľad o spoločenskom dianí.

Vo výpovediach je možné nájsť obrazy realizácie protižidovských nariadení na lokálnej úrovni a ambivalentne vykresľovanú úlohu miestnych politických a mocenských špičiek, ako aj radových gardistov – miestnych mužských obyvateľov. Na jednej strane spektra gardisti, resp. iní obyvatelia bažiaci za majetkom, vyžívajúci sa v ponižovaní židov na verejnosti, aj pri deportáciách, na druhej strane gardisti varujúci pred raziarmi a transportmi, spolupracujúci s odbojom. Práve tu sa ako hendikep prejavil vek pamätníkov: ako detskí, mladí obyvatelia videli situácie len z pohľadu divákov, nepoznali a v reálnom čase ako deti nevedeli zväčša odčítať pozadie udalostí a (možno) ani primárne zámyery a ciele ich aktérov. To isté platí aj o prípadných opisoch či skôr komentároch týkajúcich sa arizácií. Tieto sa jednak dostávajú v chronológii spomienok až za deportácie, hoci v skutočnosti im predchádzali a v podstate ich akcelerovali. Zároveň sú arizácie hodnotené ambivalentne. Časť spomínajúcich konštatuje: išlo o politickú protekciu, arizovali „gardisti a veľkí ľudáci“. Časť pripúšťa, že aj v ich rodine mali takých, čo si požiadali o obchod či dielňu po židoch, no jedným dychom dodávajú – riadili sa platnými zákonmi a obchod si kúpili.

Paradoxne negatívnejšie sú vo výpovediach opisované a hodnotené verejné dražby hnutelného majetku zo židovských domácností. Hoci išlo o predmety výrazne nižšej peňažnej hodnoty ako v prípade domového a podnikového majetku. A možno práve pre ten privátny až intímny rozmer, ktorý v sebe predmety dražby niesli, a aj pre verejný charakter „nakupovania“ v zachytených svedectvách cítiť odtiene pohrdania,

odsúdenia či snahy vysvetliť účasť na dražbách zlou sociálnou situáciou nakupujúcich.

Obdobie po skončení vojny a návrat židovských susedov domov je v spomienkach opisovaný stroho. Svedkovia konštatujú, že sa nikto alebo len málokto vrátil, nevedia (alebo si nespomínajú) takmer nič o tom, či sa im podarilo získať vlastný majetok späť alebo kompenzáciu zaň. Takmer jednohlasne však konštatujú – nezostali u nás, odišli do väčšieho mesta, mimo územie Slovenska, po páde komunistického režimu sa začali vracat' so svojimi potomkami do rodnej obce, mesta.

Povojnové vysporiadanie sa nástupníckeho československého štátu s aktérmi arizácií a deportácií nie je súčasťou spomienok, resp. svedkovia sa nepamätajú na to, že by miestni gardisti či arizátori boli potrestaní. Výnimočne krúti ušli ešte pred oslobodením alebo tesne po ňom, obávajú sa trestu. Ostatní, „obyčajní gardisti“ ostali žiť na tom istom mieste a plynulo sa zaradili do každodenného povojnového života. Ich činy sa zdajú, usudzujúc podľa spomienok najstarších pamätníkov, dnes premlčané. Časť svedkov vymenúva najznámejších lokálnych gardistov, gazdov, ktorí viezli na vlastných vozoch židov k transportu. Spontánne ich, až na výnimky, nehodnotia a neodsudzujú. Z celého korpusu respondentov len traja explicitne a výrazne odsúdili počínanie konkrétnych menovaných gardistov, s konštatovaním, že za ich zločiny neprišiel trest. Časť svedkov gardistov nemenuje, hoci ich po mene pozná, berú ohľad na potomstvo, ktoré už v dvoch, možno troch ďalších generáciách žije v lokalite.

Súbor získaných výpovedí – spomienok skupiny nežidovských respondentov – predstavuje základnú databázu obrazov minulosti, resp. reprezentácií, ktoré sa v generácii najstarších pamätníkov zdieľajú o živote a osudoch židov počas holokaustu na Slovensku. Uvedené primárne zistenia z výskumu je možné vnímať ako vstupnú informáciu o štruktúrovanom korpuse výpovedí, ktoré je potrebné ďalej detailne rozanalyzovať. Naznačujú možné smerovania a línie analýz, ako aj interpretácií jednotlivých výpovedí. Sú vítaným kvalitatívnym vkladom do našich súčasných poznatkov o obsahoch spomínania na udalosti, ktoré tvorili holokaust na Slovensku. Prinášajú jeho subjektívne vnímané a zapamätané podoby na mikroúrovni spoločnosti Slovenska.

Zachytené spomienky, verejné reprezentácie charakterizuje častá ambivalentnosť v hodnotení sledovaných historických udalostí, ako aj symptómy mlčania, až nezájmu a vytesňovania spomienok. Tieto prejavy upozorňujú na fakt, že aj nežidovskí pamätníci vojnového slovenského štátu a holokaustu na Slovensku, sú touto skúsenosťou traumatizovaní. Ich spomínanie na obdobie ľudáckeho režimu slovenského štátu ovplyvňujú aj skúsenosti z ďalšej, komunistickej totality, ako aj súčasné vzory a politiky spomínania na uvedené historické obdobia u nás.

Ak vychádzame z psychologického chápania kolektívnej pamäti (kde minulosť predurčuje prítomnosť), kľúčovú rolu hrá analógia medzi traumou kolektívnou a traumou jednotlivca. Traumatická udalosť, v našom prípade konfrontácia slovenskej majority s vlastným životom v totalitnom režime podieľajúcom sa na genocíde svojho

židovského obyvateľstva, otriasla kognitívnymi aj morálnymi rámcami, ktoré sú súčasťou ich/našej identity a kultúry. Francúzsky filozof a sociológ Maurice Halbwachs (Halbwachs 2010) pripomína, že kolektívna pamäť je zložená vždy z konkrétnych aktov spomínania jednotlivcov, ktoré sú vymedzené sociálnymi rámcami pamäti. Podobne americký sociológ Neil J. Smelser tvrdí, že nositeľmi kolektívnej traumy sú jednotlivci, ktorí ju formulujú jazykom spoločnej kultúry. Aby sa táto trauma stala verejnou, musí sa stať predmetom „verejnej naratívnej práce autorít“, ktoré majú záujem, aby zdieľaná trauma získala verejný význam. Premena súkromnej traumy na verejnú je teda dlhý a konfliktný proces, v ktorom rozličné skupiny zápasia o významy prisudzované traumatickej udalosti. Tieto zápasy sú prirodzenou súčasťou toho, čomu sa hovorí „politika pamäti“, „politika spomínania“ (Smelser 2004: 31-59).

Ak cez túto prizmu konceptu verejnej traumy pozorujem súčasnú spoločnosť Slovenska, konštatujem, že vo verejnom diskurze existujú formalizované postupy – politiky spomínania na sledované historické obdobie našich dejín.⁸ Majú vplyv na aktuálnu podobu a obsahy reprezentácií vojnového slovenského štátu, židovsko-nežidovských vzťahov vo výpovediach, ktoré zachytil náš výskum. Je zrejmé, že vyrovnávanie sa s minulosťou je dlhý proces, do ktorého vstupuje viacero faktorov. Samotná zmena spoločensko-politických podmienok na Slovensku po roku 1989 bola len jeho začiatkom.

⁸ Počas roka existuje v našom kalendári viacero historických dátumom, ktoré sú príležitosťou na realizáciu „politiky pamäti“ – dátumy spojené s existenciou vojnového slovenského štátu, pamätné dni medzinárodný (27.1.) i národný (9.9.) venovaný spomienke na obeť holokaustu a pod. Reflektovanie a reprezentácie spomínaného historického obdobia nie sú však jednoznačné, ale ambivalentné (Vrzgulová 2013: 173-181). Tento fakt ovplyvňuje aj obsahy spomienok nežidovských pamätníkov zachytené v našom oral history výskume.

ADAPTÁCIA NÚTENE VYSTÁHOVANÝCH RODÍN V AKCII B: MINULOSŤ A PRÍTOMNOSŤ

Jolana Darulová

Ústrednou témou je Akcia B, v rámci ktorej sa naplňala komunistická idea zmeny sociálnej štruktúry spoločnosti a jej adaptácia pre potreby nového režimu. Akcia B mala definitívne očistiť mestá od nepriateľských živlov a zároveň pomôcť riešiť bytovú otázku. Realizovala sa násilnými presunmi celých skupín obyvateľov z veľkých i menších českých i slovenských miest. Akcia B sa uskutočnila v rokoch 1952 až 1953 a tvorí súčasť riadených aktivít v období diktatúry proletariátu, keď sa vytvorili základy komunistického režimu (1948–1953). „Nový režim sa rodil popretím, rozrušením či likvidáciou princípov, na ktorých bol budovaný... deštrukcia spoločnosti prenikala všetkými oblasťami spoločenského života“ (Kaplan 1991: 146). Bolo to zároveň obdobie strachu, ktorý nútil jednotlivcov prispôbovať sa novej realite a hľadať si v nej svoje miesto.

Podľa Michala Babála (2009: 22) „presuny obyvateľstva v povojnovom období neboli na území ČSR ničím neobvyklým, uplatňovali sa už minimálne od roku 1938 (vysídľovanie obyvateľov českej národnosti krátko po vzniku Slovenského štátu, resp. Slovenskej republiky, neskôr židovského obyvateľstva a po obnovení ČSR Nemcov a Maďarov). Po zmene režimu vo februári 1948 presun osôb len plynule nadviazal na predchádzajúci vývin, pričom sa preniesol aj na iné skupiny obyvateľstva. Mohli by sme povedať, že obyvateľstvo si v istom zmysle slova takpovediac ‚zvyklo‘ na presuny osôb v rokoch 1938–1948. Dotkli sa roľníkov, cirkvi, najmä katolíckej, obyvateľov pohraničných oblastí a ďalších, postihovali ako jednotlivcov, tak aj ich rodiny.“

K atmosfére strachu prispela policajná svojvôľa, nezákonnosť a politické procesy, namierené voči jednotlivcom i celým skupinám ľudí. Prejavovala sa napríklad perzekúciou cirkví, ale namierená bola voči všetkým veriacim a jej najrozmanitejšie formy mierili proti stredným vrstvám. Likvidovaní boli súkromní podnikatelia, majitelia tovární i malí živnostníci. Označení ako „nepriatelia režimu“ sa stali cieľom perzekúcií. Podobne sa postupovalo i proti súkromne hospodáriacim roľníkom. Prostriedkom na preskupenie spoločnosti na dedinách bola kolektivizácia. Čistky boli zamerané aj voči inteligencii, označovanej za „starú či buržoázu inteligenciu“, mnohí úradníci a pedagógovia prišli o prácu a boli premiestňovaní do odľahlých obcí. Akcii B predchádzali či paralelne s ňou prebiehali tri perzekučné opatrenia: Očista veľkých miest od reakcie (od 9. septembra 1948 do 29. októbra 1949), Akcia T–43 (od 3. októbra 1949, po niekoľkých dňoch zastavená, mala postihnuté osoby zaistiť v táborech nútených prác) a Akcia „Kulaci“ (od novembra 1952 do septembra 1953) (Babál 2010: 72).

Za veľmi krátky čas sa podarila premena sociálnej štruktúry spoločnosti, ktorá sa formovala stáročia, „sociálne pozície tried, spoločenských vrstiev, skupín a aj jednotlivých občanov sa tak rozsiahle a podstatne preskupili, že priamo či nepriamo zasahovali do života takmer všetkých rodín i jednotlivcov. Charakteristickým rysom vývoja spoločnosti bola nivelizácia“ (Kaplan 1991: 130). Prestavba sociálneho systému bola do spoločnosti vnesená zvonka, odporovala jej prirodzenému vývoju a potrebe. Vytváranie novej sociálnej štruktúry spoločnosti vnášali nové prvky do vzťahov medzi ľuďmi, priateľmi, susedmi, ale aj vo vnútri rodín, ovplyvnili životný štýl a každodenný život. Dôsledkom zmien bola aj upadajúca prestíž stredných vrstiev bývalých živnostníkov a inteligencie a vzrastajúca prestíž robotníckej triedy, armády, straníckych funkcionárov. Negatívnym dôsledkom nivelizácie bolo aj ekonomické vyrovnávanie a platové ohodnotenie – často platy robotníkov prevyšovali platy lekárov, učiteľov, vedcov a pod. Mnohé úradnícke rodiny sa udržiavali na úrovni životného minima iba vďaka príjmom zamestnaných žien (Kaplan 1991: 137).

Cieľom tejto práce je charakterizovať adaptáciu postihnutých rodín na zmenené politicko-spoločenské podmienky. Ide o priamych účastníkov Akcie B, resp. ich potomkov, ktorí boli nútení vystáhovať sa zo svojich domovov, z miesta bydliska na miesta, kde často nemali žiadne sociálne kontakty a museli prijať prácu, ktorá nezodpovedala ich vzdelaniu, odborným zručnostiam a pracovným skúsenostiam.

Hypoteticky možno predpokladať, že na základe biografických rozprávání o osudoch nútené vystáhovaných rodín bude možné definovať zmeny spoločenského statusu stredných vrstiev (na modeloch inteligencie a živnostníkov) – od spoločenskej degradácie a hľadania nového domova a pracovnej pozície, k nadobudaniu nového spoločenského statusu v období socializmu a tak isto po roku 1989. Práve v období transformácie nemožno jednoznačne a vo všeobecnosti predpokladať „návrat k pôvodným pozíciám“ aj s prihliadnutím na príliš dlhé časové obdobie a generačnú výmenu v rámci skúmaných rodín.

V rozhovoroch som sa zamerala na dva časové úseky: prvý tvorí obdobie vystáhovania (1952–1953) a druhý obdobie po roku 1989, keď sa zmenili politické, ekonomické a spoločenské pomery, na ktoré sa skúmané rodiny adaptovali.

Prvé obdobie je charakterizované „nútenou zmenou“, faktickou zmenou miesta bydliska i mesta, prerušenia spoločenských väzieb, „prisúdeného“ spoločenského statusu. Predstavuje negatívny a neraz traumatizujúci úsek v živote rodiny. Druhé obdobie je charakteristické možnosťami rozhodovania o vlastnom osude, resp. osude rodiny. Sprievodným znakom je aj to, že sa takmer vo všetkých prípadoch vymenili aktéri – priamych účastníkov Akcie B nahradili ich potomkovia, ktorí už vyrastali v období socializmu a o násilnom vystáhovaní sa mohli dozvedieť z rozprávania rodičov.

AKCIA B V HISTORICKOM KONTEXTE

Odborná historická literatúra radí Akciu B do kategórie trestov bez súdov. O vysťahovaní „protištátnych živlov“ z väčších i menších miest Československa rozhodlo komunistické vedenie už 9. septembra 1948 a opieralo sa o Zákon 138/1948 Sb. O hospodárení s bytmi.¹ Hoci do súčasnosti nie je možné uviesť celkový počet vysťahovaných rodín, masovosť akcie B dokumentujú čísla vysťahovaných rodín z niektorých miest. Napríklad v Bratislave, kde sa pristúpilo k vysťahovaniu až po tom, čo sa mašinéria odskúšala na mestách Komárno a Martin, sa vysťahovalo až 678 rodín, z Komárna 160 rodín, z Martina 136 rodín, zo Žiliny 68 rodín (Pešek 1998: 122).

Hlavné úlohy súvisiace s prípravou a realizáciou vysťahovania plnilo Poverenie vnútra, ktoré spolupracovalo so Štátnou bezpečnosťou a Ústredným národným výborom. Ústredný národný výbor riadil vysťahovanie rodín v Bratislave, v ostatných mestách túto funkciu zastávali krajské a okresné národné výbory. Podklady pre vysťahovanie pripravovala ŠtB, ktorá zdôvodňovala aj potrebu – nevyhnutnosť – vysťahovania konkrétnej rodiny. Formuláre obsahovali návrh na vysťahovanie konkrétnej osoby (muža i ženy), pričom sa uvádzal jej vek, zamestnanie, resp. vykonávané funkcie a ďalších príslušníkov rodiny. V odôvodnení sa uvádzal sociálny pôvod menovaného (napríklad maloroľník), pôvodné i terajšie zamestnanie (napríklad notár, bankový úradník, živnostník), funkcie v stranách a organizáciách (HSES, HG, DP²), uvádzalo sa vyjadrenie kádrového oddelenia zamestnávateľa, ďalej vek a pozície manželky a detí, aký byt rodina obýva (počet izieb, kategória). Nechýbali formulácie typu: „rodina nemá kladný vzťah k nášmu ľudovodemokratickému zriadeniu“, „kádrové oddelenie sa nezmieňuje, či je menovaný na pracovisku postrádateľný“ a najmä „štátna nespôľahlivosť“ (Babál 2009, 2010; Bába 2001; Oravcová 1992; Pešek 1996, 1998).

Do zoznamov rodín určených na vysťahovanie mali byť zaradení ľudia z nasledovných vrstiev: „osoby a ich rodiny vyšetované pre ich protištátnu činnosť, rodiny, ktorých príslušníci utiekli za hranice, hospodárski sabotéri, šmelinári, povalači, bývalí milionári, veľkopodnikatelia, veľkoobchodníci, bývalí vysokí úradníci zo starého kapitalistického fašistického režimu, bývalí príslušníci Ústredne štátnej bezpečnosti, exponované živly aparátu Hlinkovej slovenskej ľudovej strany, Demokratickej strany, Hlinkovej gardy, Gestapa, FS (dobrovoľné Ochranné jednotky), rodiny odsúdených a trestaných osôb, statkári a iné podobné nespôľahlivé osoby“ (Babál 2010: 77).

Návrh na vysťahovanie doručovali rodinám pracovné skupiny – najčastejšie dvojice mužov. Predtým sa ešte mohli vykonať návštevy rodín za účelom pohovorov a obhliadky bytov, z ktorých sa robili podrobné zápisy. Ústredný národný výbor následne vydal výmer, neskôr iba strohú výzvu, kde bolo uvedené miesto prideleného bydliska.

¹ Písmeno „B“ označovalo síce byty, ale v podstate išlo o krycí názov pre perzekúciu „štátna nespôľahlivých osôb“.

² HSES – Hlinkova slovenská ľudová strana, HG – Hlinkova garda, DP – Deutsche Partei.

Rodiny sa museli vysťahovať v stanovenej lehote – od 24 hodín do 15 dní. V prípade nedodržania tejto lehoty sa museli podrobiť deložovaniu – teda úradnému vysťahovaniu a vykázaniu z mesta.

Súčasťou násilného vysťahovania a opustenia miest bolo i rozdelenie náhradných bytov dotknutým rodinám a ich zaradenie do pracovného procesu. Ako vhodné náhradné bydliská boli uvedené najmä dediny a taxatívne určené boli aj nevhodné miesta – „pre vysťahované rodiny z Bratislavy to nemali byť pohraničné okresy západného Slovenska“ (Oravcová 1992: 19), pre ostatných mestá Bratislava, Nitra, Žilina, Banská Bystrica, Prešov a Košice. S doručeným výmerom si „postihnutý aj s rodinou mohol do 8 dní nájsť nový trvalý pobyt v niektorej obci na Slovensku, inak mu bolo úradne určené miesto pobytu a jeho nové pracovné zaradenie“ (Bába 2001: 46). Práceschopní príslušníci vysťahovaných rodín mali byť pridelení na manuálnu prácu do kameňolomov, tehelní, vápeníkov, do stavebného priemyslu, lesného priemyslu, teda do menej dôležitých podnikov. V pôvodnom zámere bolo dokonca plánované, že „rodinní príslušníci, ktorí sú starší ako 16 rokov a navštevujú stredné a vysoké školy, budú zo škôl uvoľnení a zaradení ako pracovný dorast najmä v odbore drevárskom a stavebnom. Termín: tri dni po schválení zoznamov“ (Oravcová 1992: 19).

Zároveň bola ustanovená komisia pre rozdeľovanie uvoľnených bytov „najmä pre úderníkov, zlepšovateľov a iných vynikajúcich pracovníkov závodov a pre pracovníkov stranického a štátneho aparátu“ (Babál 2010: 81).

AKCIA B V MESTÁCH BANSKÁ ŠTIAVNICA A BANSKÁ BYSTRICA

V Banskej Štiavnici bol vypracovaný návrh na vysťahovanie sedemnástich rodín. Z hľadiska odôvodnenia návrhu boli v charakteristikách osôb uvedené viaceré dôvody, najmä protištátna činnosť a ekonomické dôvody – ako šmelina a nezaplatené dane. Pre zachovanie anonymity budem osoby označovať skratkami a pre väčšiu autenticitu uvediem pôvodný obsah a štýl výmerov.³

BŠ – AB: „bol majiteľom továrne na výrobu octu, mal machinácie v prepašovaní strojov do zahraničia, bol v roku 1950 zatknutý pre protištátnu činnosť ako aj v roku 1948, do produktívnej činnosti sa ani podnes nezapojil.“

³ MV SR, Štátny archív v Banskej Bystrici, pobočka Banská Štiavnica, archívny fond ONV v Banskej Štiavnici, bezpečnostný referát, Inv. č. 541, spis 463/1951, škatuľa K111; MV SR, Štátny archív v Banskej Bystrici, pobočka Banská Bystrica, fond JNV (1952–1954) ONV, nespracovaný fond.

G. J., mag. záznam v r. 1996, manželka vysťahovaného v rámci Akcie B z Banskej Štiavnice; JG, mag. záznam v r. 2013, dcéra vysťahovaného v rámci Akcie B; P. J., mag. záznam v r. 2013, dcéra navrhnutého na vysťahovanie v rámci Akcie B z Banskej Štiavnice; G. P., mag. záznam v r. 2013, syn vysťahovaného v rámci Akcie B z Banskej Bystrice; Hauser Ernest, z publikácie Štiavničian, syn vysťahovaného v rámci Akcie B z Banskej Štiavnice; A. E., mag. záznam v roku 2013, syn vysťahovaného v rámci Akcie B z Banskej Bystrice.

BŠ – CD: „obchodník, bývalý spolujiteľ pekárne, nemá zaplatené dane v sume 250 000 Kčs za rok 1949 a 1950, bol za šmelinu v tábore nútenej práce 14 mesiacov, viackrát pri výtržnostiach použil výrokov proti ľudovodemokratickému zriadeniu.“

BŠ – EF: „povojnový zbohatlík, ku ktorému došiel rôznym okrádaním národného majetku, dopustil sa trestného činu neoprávneného držania zbraní a je všeobecne známy ako neprajník terajšieho štátneho zriadenia.“

BŠ – GH: „povojnový zbohatlík, je stíhaný pre uschovávanie zlata, s ktorým prevádzal šmelinu a na ktoré ešte podvodom v roku 1945 si vylákal vojnovú škodu 100 000 Kčs, čím podvádzal orgány štátnej moci a okradol našu robotnícku triedu.“

BŠ – CH: „bývalý arizátor, ako vedúci predajni H..., veľakrát lepší tovar dával pre našich triednych nepriateľov a nie našej robotníckej triede, čo sa mu viackrát zistilo, silný exponent HG, bol v údernej jednotke HG.“

BŠ – IJ: „za kapitalistického zriadenia bol pravotárom/advokátom a jeho činnosťou vždy sa snažil, ako robotníkov, tak aj drobného a stredného roľníka okradnúť o peniaze, v jeho dome v roku 1948 sa prevádzala protištátna činnosť, o ktorej mal i on sám vedomosti, za čo boli jeho dvaja synovia zatvorení.“

BŠ – KL: „povojnový zbohatlík, prevádzal živnosť bez povolenia, dopustil sa trestného činu prevádzaním šmeliny so zlatom a hodinkami. Pri odpredaji hodínok vynucoval od robotníkov rôzne produkty, ako je masť, maslo, slanina a pod. a len po vynútení týchto tovarov, odpredával hodinky robotníkom, malým a stredným roľníkom.“

BŠ – MN: „v Banskej Štiavnici je známy robotníckou triedou ako sabotár zásobovania v rokoch 1954–1946 až 1948, bol posúdený okresným ľudovým súdom v XY na trest smrti pre kolaborantstvo a udávanie partizánov, dodnes neprejavil kladný postoj k robotníckej triede.“

BŠ – OP: „bol osobným tajomníkom Dr. Lettricha za demokratickú stranu a má stále predtuchy kapitalistického zmýšľania, našou robotníckou triedou a drobným a stredným roľníctvom je známy ako ich okrádateľ, dodnes do žiadnej produktívnej práce sa nezapojil a nemá kladný vzťah k našej robotníckej triede.“

BŠ – RS: „voči nej ako aj voči jej manželovi sa vedie trestné pokračovanie pre ukrývanie zlata prepašovaného zo zahraničia a pre hromadenie potravinových článkov a liehovín, jej zmýšľanie vôbec sa nemôže zmieriť s dnešným ľudovodemokratickým zriadením.“

BŠ – TU: „bývalý živnostník, mäsiar, bol viackrát stíhaný pre šmelinu s mäsom a vínom, je odporca terajšieho zriadenia a bude súdený pre protištátne protifašistické výroky a hanobenie SSSR, ešte i dnes vedie soc. sektor, okráda robotnícku triedu o mäso, čo bolo zistené orgánmi ONV.“

BŠ – VZ: „bývalý továrnik, nemá zaplatené dane 1 milión korún, čím okradol naše národné hospodárstvo, ani dodnes nezaujal žiadne stanovisko, aby tieto dane aspoň čiastočne boli zaplatené, do produktívnej práce sa dodnes nezapojil.“

BŠ – ZŽ: „je známy ako šmelinár s textilom, čo viackrát u neho bolo zistené, za čo bol i potrestaný peňažitou pokutou a tiež i zatvorený, teda okrádal našu robotnícku triedu o textilné výrobky, keď ich nebolo ešte dostať, bol arizátorom obchodu, k robotníckej triede pri vykonávaní svojej práce sa vždy koná povýšenecky, ako aj textilom uprednostňuje jednotlivé neprajné živly nášho ľudovodemokratického zriadenia.“

BŠ – WA: „jej manžel bol v strane DP, pracoval spolu s gestapáci po potlačení Slovenského národného povstania, jeho manželka od roku 1945 nezapojila sa do budovateľského úsilia našej vlasti, dodnes vyberala mlieko rôznymi spôsobmi pre svojho psa vlčiaka.“

BŠ – YA: „v M... bol ľudovodemokratickým súdom súdený pre udavačstvo partizánov, ako tajomník MNV nevedel nikdy nájsť kladný postoj k robotníckej triede a k malému a strednému roľníctvu, do produktívnej práce sa nezapojil.“

BŠ – BB: „je bielogvardejec, jeho dcéra bola po potlačení Slovenského národného povstania tlmočnicou gestapa, on sám je zameraný proti terajšiemu ľudovodemokratickému zriadeniu, prácu svoju ako zverolekár už nevykonáva.“

BŠ – DF: „je známy ako šmelinár predajni B... a tiež je zaistený pre machinácie so zlatom, za čo bude aj súdený, sám je zameraný proti ľudovodemokratickému zriadeniu.“

Dôvody k vyst'ahovaniu boli teda najmä politické a ekonomické, s viacerými navrhovanými osobami už bol vedený súdny proces, alebo si odpykávali trest vo väzení, vyskytuje sa však aj kuriózne odôvodnenie (BŠ – WA). Ako zo študovaných archívnych zdrojov vyplýva, voči nariadeniu o vyst'ahovaní sa odvolal jeden človek (uvedený pod značkou BŠ – EF) osobným listom a taktiež sa za neho zaručil podnik, v ktorom bol zamestnaný. Označil ho ako „výborného odborníka“, ktorého by po prepustení museli nahradiť dvaja vedúci pracovníci. Pod listom bolo uvedených aj desať podpisov. Osobné odvolanie sa týka označenia „povojnový zbohatlík“ s tým, že EF bol až do roku 1947 riadnym zamestnancom poštového úradu a živnostenský list dostal iba v roku 1947 a živnosť vykonával do 1. IV. 1950 a teda povojnový zbohatlík nie je... tak isto uvádza, že sa zapojil do SNP a zachránil ľudí, ktorí to môžu dosvedčiť. Výmer pre EF určoval miesto vyst'ahovania: obec Krahule v okrese Kremnica.

V Banskej Bystrici sa v archíve nachádzajú viaceré zoznamy (vyše 30 strán), z čoho možno usudzovať, že sa postupne dopĺňali. Tak isto je zrejmé, že sa ľudia navrhnutí na vyst'ahovanie mohli odvolať a na základe šetrenia mohlo byť ich vyst'ahovanie pozastavené. Archívny fond týkajúci sa Akcie B v Banskej Bystrici ešte nie je spracovaný, teda nemožno jednoznačne uviesť, koľko rodín sa z mesta skutočne vyst'ahovalo. V zoznamoch je uvedených cca 115 osôb a zdokumentovaných je okolo 50 odvolaní. Viacerým osobám bolo vyst'ahovanie odložené, mnohí sa však museli vyst'ahovať v stanovenom termíne.

OSUDY RODÍN V OBDOBÍ ROKOV 1952–1953

Vo väčšine spomienok na situáciu súvisiacu s núteným vyst'ahovaním z mesta sa stretávame s momentmi prekvapenia a zúfalstva – žiadna z rodín na takúto zmenu v živote nebola pripravená. Dokumentujú to príbehy spojené s doručením rozhodnutia o vyst'ahovaní.

BŠ – CD, 1996. „Ja som bola doma iba s mojou ročnou dcérkou, keď k nám prišli chlapi a jeden z nich – komunista, ktorému ani z očí nič dobré nehľadalo, mi podal nejaký papier s tým, že sa môj muž musí z mesta vyst'ahovať. A čo ja? Odpovedal, že proti mne nič nemá – lebo som z chudobnej robotníckej rodiny a môžem v meste ostať – vrátiť sa k rodičom. Ale ak chcem nasledovať manžela, musím odísť spolu s ním. Vrátiť domov som sa nechcela, tam ma čakala bieda a bola som vydatá, tak som prirodzene nasledovala manžela.“

BB – GEN, 2013. „Otec mi hovoril: „Ja si pamätám toho človeka, ktorý doručil rozhodnutie o vyst'ahovaní – bol to eštébak – ešte viem jeho meno aj kde býva. Mama bola so mnou tehotná a do 24 hodín sme sa museli vyst'ahovať. Pristavili nám do dvora nákladné auto a naň sa nahadzovali veci... myslela si, že susedia budú mať porozumenie, ale sa sklamala, škodoradostne sa dívali cez plot... bola to závišť, lebo starý otec mal obchod – ale v ňom iba jedného učňa... už bol vykorisťovateľ.“

BB – XY, 1996.⁴ „Okrem toho, že som robil vedúceho rozhlasového vysieláča v Banskej Bystrici, mali sme pred rokom 1948 podnik IDEIX s najviac 35 zamestnancami. Cítili sme, že sme komunistickému režimu nepohodlní, ale priamy politický tlak sme necítili. Raz v auguste v 1951 som sa vracal zo služobnej cesty, ma na námestí SNP, kde sme mali dom, čakala manželka so slovami, že sa v priebehu 24 hodín musíme presťahovať z mesta na lazy vo Veľkom Poli. Bol som sa tam pozrieť. Mali sme bývať v nejakých opustených chatrčiach po Cigánoch, v ktorom nebola ani dlážka, ani dvere, ani okná. O vyst'ahovaní sme dostali písomné rozhodnutie Krajského národného výboru v Banskej Bystrici, v ktorom bolo uvedené: ‚Pripravte si svoje zvršky na odvezenie.‘ Keď sme sa odmietli vyst'ahovať na Veľké Pole, horko-ťažko sa nám podarilo dosiahnuť, aby nám umožnili bývať v Lučatíne, kde nás pritúlil manželkin otec... Mali sme so svokrovcami spoločnú kuchyňu a bola tam s nami aj naša matka. Deti sa tam tešili zdraviu, behali po poliach, po záhrade... Tam sme mali pokoj. Napriek strachu, ktorý mal vtedy každý slušný človek, nemôžeme sa ponosovať na ľudí. V Lučatíne sa k nim správali vynikajúco.“

BB – EE, 2013. „Môj otec bol obchodník s textilom. Od Jednotného národného výboru sme dostali poštou výmer, že rušia rodine trvalý pobyt v Banskej Bystrici. To bolo koncom októbra 1951. A vtedy to dostalo asi 60 rodín. Niektorí mali kontakt na K. Gottwalda a aj títo činitelia pochopili, že cez zimu je vyst'ahovať

rodiny nevhodné, tak to odložili o pol roka. Pôvodne sme mali odísť do Veľkého Pola, ale prichýlili nás otcovi rodičia v Jelšave. Opustili sme vlastne byt s dvomi veľkými izbami, alkovňou a kuchyňou. Mesto sa postaralo o sťahovanie tak, že nám poskytlo nákladné auto, ktoré išlo na stanicu a tam objednalo vagón v nákladnom železničnom vlaku.“

BŠ – HE, 2011.⁵ „Osude rodiny sa dozvedel z listu matky: Arinko náš, osud s nami zohral ranu. Oddnes nemáš domov. Vyhnali nás páni – súdruhovia z nášho domčeka a prideliť nám bývanie v rozbitých domoch na Veľkom Poli pri Žarnovici (asi 50 km od Štiavnice). Píšem ti narýchlo, lebo sa musíme pratať. Žiaľ, keby si chcel prísť domov, nemáš kde! Otatu s omamou nechali v pivničnom byte a dva komfortné byty dali žandárom od ŠtB.“

BŠ – CH, 2013. „Boli sme v päťdesiatom druhom postavení pred túto vec, že sa budeme musieť vyst'ahovať zo Štiavnice. Bolo nás šesť súrodencov a jedna malička, ale tá zomrela a veľmi vážne chorá mamka. Urobilo sa veľa krokov na to, aby sme sa nemuseli vyst'ahovať... Naša rodina nepochádzala z Banskej Štiavnice... Tata sa narodil v New Yorku, rodičia tam boli za robotou. Potom sa vrátili a kúpili pri P-F sa to volalo – gazdovstvo, tam sa narodila moja najstaršia sestra. Tam boli hortovské vojská a oni prišli a napadli našich, chceli vyst'ahovať Slovákov odtiaľ. Bol to hrozný zážitok. Otec mal Baťovu školu a tým pádom jemu dali možnosť na výber tri miesta, aby si vybral. Išiel na motorke do Štiavnici a tá mu učarila. Dostal sa do továrne na obuv, kde bol majiteľ Žid E..., pred vojnou chcel ísť do zahraničia. Tatu požiadal o vedenie továrne s tým, že keď sa vráti, odovzdá mu ju. Tak on to prevzal, továreň prosperovala. Mali pobočky a aj predajne obuvi. Potom to znárodnili a keď sa ten majiteľ Žid vrátil, nemali mu čo vrátiť.“

Okrem písomných odvolaní, ktoré sú v prípade Banskej Bystrici riadne archivované, ako aj následných predvolaní dotknutých osôb sa v spomienkach zachovali zaujímavé príbehy.

BŠ – CH, 2013. „Nás staršie poobliekali do pionierskych rovnošiata a išli sme s otcovou sestrou do Bratislavy do pionierskeho domu a prosiť – tuším Husáka – že nás je veľa detí, mamička chorá s tým, že kde my teraz pôjdeme, kde sa podejeme... To si pamätám veľmi dobre. A potom sa to tak utriaslo, že sme nemuseli odísť.“

Zo svojich domovov si ľudia mohli zobrať nábytok a šatstvo, ale rôzne prevádzky, dielne a obchody ostali nedotknuté. Nábytok sa prevážal nákladnými autami, ktoré poskytlo mesto, no nešetrným zaobchádzaním sa pri prevoze často poškodil.

BŠ – CD, 1996. „Všetok náš nábytok sme si uložili na veľmi nevhodnom mieste, kade tade, aj u našich (rodičov) v drevárni, kde nám navlhol, splesnel a tak isto aj koberce...“

⁴ Podľa rozprávania pána XY (vyst'ahovaný z Banskej Bystrice), uverejneného v zborníku *V tieni totality. Perzekúcie na Slovensku v začiatkoch komunistického totalitizmu (1948–1953)*. Bratislava: Historický ústav SAV, Nadácia Milana Šimečku, 1997. s. 195–196.

⁵ Cit. zo spomienok Ernesta Hausera – syna nútene vyst'ahovaných z Banskej Štiavnice, uverejnených v knihe Hauser, E. *Štiavničian*. Bratislava 2011, s. 95.

V prípade, že si rodina nenašla v stanovenej lehote náhradné bývanie, bolo im úradne poskytnuté, avšak väčšinou vo veľmi nevyhovujúcich podmienkach – často v domoch, ktoré opustili Nemci či Cigáni. V okolí Banskej Bystrice a Banskej Štiavnice sa najčastejšie pri adrese náhradného bývania uvádzalo Veľké Pole, Krahule.

BŠ – CD, 1996. „Aj sme sa teda vystažovali, ale po čase nám mužov brat, ktorý býval v Šahách a bol vedúci tamjšej pekárne (teda ostal pri povolani, ktoré mala táto rodina v krvi) našiel provízorne bývanie v mlyne, kde sme bývali v podnájme. Bol to ťažký život, hoci nás prijali pekne. Pôvodne sme mali určené presťahovať sa niekde do Žarnovice.“

BB – GEN. „Starý otec našiel v dedine Hriňová miesto pre seba, kde býval aj so starou mamou v nejakej starej pile a otec s tehotnou mamou sa vybrali k rodine do Žiliny – bývali v nevykúrenej izbe. Prišli eštbáci a povedali, že do 24 hodín sa aj z tohto mesta musíme vystažovať.“

Do zanechaných bytov a domov sa nastažovali viaceré rodiny, v príbehoch sú uvádzané najmä rodiny žandárov, „eštbákov“.

BŠ – CD, 1996. „Zaujímavé je, že dom, v ktorom bola okrem nášho bytu aj pekárňa a obchod sa ďalej pieklo a predávalo celé roky bez toho, že by sa niečo obnovovalo. V susednom dome, ktorý tak isto patrilo rodine – konkrétne štyrom sestram môjho muža, nechali bývať dlhé roky dve zo sestier. Samozrejme, nie už ako vo vlastnom. Na celú Akciu B sme tak s mojím mužom najviac doplatili iba my dvaja, a to preto, že sme v pekárni a obchode pracovali aj po roku 1945 a aj po 1948 – vtedy už však ako ‚v komunále‘.“

BB – GEN, 2013. „Predajňa po našom vystažovaní ostala zariadená a do obytnej časti v našom dome nastažovali dve-tri rodiny eštbákov. Žili v skromných pomeroch, lebo každý mal jednu izbu. Kúpeľňu asi nepoužívali, lebo keď sme sa do domu v zime vrátili, bol vo vani ľad, podobne aj na zemi. Títo sa potom z domu vystažovali. Obchod prevádzkoval štát.“

BB – EE, 2013. „Do nášho bytu – do dvoch izieb, jednej kuchyne a spojovacej izby bez okien boli nastažované dve rodiny ŠtB. Mená by som vedel povedať.“

ĎALŠIE OSUDY RODÍN V OBDOBÍ SOCIALIZMU

V nových bydliskách si museli najmä muži – živitelia rodín hľadať prácu. Viaceré príbehy sa týkajú „pracovnej degradácie“ a pretrvávajúcích prekážok pri snahe uplatniť vlastnú odbornosť. Aj keď sa niektorým podarilo vybudovať dobrú pracovnú pozíciu, po čase museli miesto opustiť. To sa opakovalo i niekoľkokrát.

BB – GEN, 2013. „Starý otec bol vyučený obchodník v Budapešti, otec študoval vo Viedni obchodnú akadémiu, ale cez vojnu ju už nedokončil. Otec sa zamestnal vo výrobe, za čo dostal aj ďakovný list, s tým, že pochopil a dobrovoľne sa hlásil do výroby – k sústruhu v Podpolianskych strojárňach. Po návrate do Bystrici v 1957 robil závozníka a kedykoľvek začal robiť úradnícku prácu, vždy mu niečo prišli.

Otec bol z toho frustrovaný... po čase ho zavolať závodný výbor a musel si hľadať prácu inde.“

BŠ – HE, 2011. „Apík prežil ťažké roky perzekúcie, bezdomovstva, za dvadsať rokov sa nemohol nastažovať do vlastného domu a musel sa túlať z krčmy do krčmy, čapovať pivo a počúvať výkriky opilcov. Vo vlhkom byte v Plešivci ťažko ochorel. Po nadobudnutí družstevného bytu sa rodičom na starobu uľavilo.“

BŠ – CD, 1996. „Môj muž sa po viacerých zamestnaniach dostal robiť do novovybudovanej pekárne v B, kde sme sa presťahovali a bývali v dvoch izbách malého domčeka vo dvore pekárne, v ktorom bol zároveň aj sklad. Potom som s dcérkou ešte nasledovala muža do viacerých miest, kde otvárali tzv. priemyselné pekárne a kde pomáhal rozbiehať prevádzku. Bol výborný odborník na pekárčinu, vedel celé receptúry a potrebné množstvá chleba a pečiva pre celé mesto – a to v pracovnej dobe i v dobe veľkých sviatkov, kedy bolo treba predzásobiť trh. Svoju prácu miloval a najradšej by bol v pekárni aj spával. Sťahovali sme sa do štátnych bytov nových sídlisk, no nikdy sme nedosiahli takú sociálnu úroveň, akú sme mali v meste a v rodinnom podniku, ktorý sme museli opustiť.“

BB – XY, 1996. „Podarilo sa mi udržať si zamestnanie na banskobystrickom rozhlasovom vysielači a vlastnej usilovnosti vďačím za to, že ma ďalej nezlikvidovali. Nemali na moje miesto náhradníka... robil som nočné služby ako otrok...každé ráno som musel ísť o štvrtéj do roboty.“

Strach a nesloboda sprevádzali násilne vystažovaných ľudí aj počas socializmu. Prenasledovanie pokračovalo aj v prípade, že rodiny – hoci boli navrhnuté na vystažovanie – ostali v meste žiť naďalej.

BŠ – CH, 2013. „Otec už cítil tie tlaky naňho. Robil vedúceho textilnej predajne, mamička tam tiež robila predavačku. Raz prišiel kominár a čistil komín. Prišli našim oznámiť, že horí obchod a otcovi to pripísali, ako nedbalosť. Hoci predložil všetky potrebné dokumenty, bol odsúdený na dva roky a prepadnutie majetku. Samozrejme, že sa odvolal a po tom odvolaní mu prišli všetky kádrové veci ako nepriateľovi štátu a zato dostal šesť rokov väzenia. Otca zatvorili – bolo to tesne pred Vianocami. A prišli k nám rabovať. Zobrali nám chatu, zobrali nábytok najlepšie kusy, zobrali pre dievčatá nachystanú výbavu... tak dokonca, že mama si musela z vlastného nábytku odkúpiť, aby sme mali aspoň stôl a stoličky, no hrozné to bolo.

Odsedel si 6 rokov a dva mesiace predtým ho prepustili za vzorné správanie. Bol však na tom zdravotne veľmi zle, mal choré srdce... už nepracoval, bol invalid. Bolo to v 1963, znovu sa už na slobode odvolal a bol v Prahe omilostený, lebo nemali žiadne dôkazy proti nemu, tak mohol aj najmladší súrodenec ísť na vybranú vysokú školu. Po tejto jeho rehabilitácii prišlo aj k tomu, že nám za zhabaný majetok dali pár korún. To bola smiešna suma k tomu, čo nám zhabali... Štiavničania spomínajú, že keď pán CH o pár rokov nato zomrel, jeho žena s veľmi podlomeným zdravím na pohrebe kričala: ‚Komunisti mi ho zabili!‘“

Na živnostenský pôvod rodičov „doplácali“ deti, ktorým bolo z kádrových dôvodov zabránené študovať na vybraných školách.

BB – GEN. „Môj otec mal strach, keď som mal ísť na strednú školu, tak mi povedal, že mi iste pre môj živnostenský pôvod nedovolia študovať ďalej. Tak som išiel na priemyslovku, aby som mal aspoň nejaké remeslo v rukách. A keď som chcel ísť z priemyslovky na vysokú školu, tak otec našťastie vybavil známosť – vedúcu katedry. Tá povedala, že nebol by prijatý, pretože prišiel prípis – neprijatý.“

BŠ – CH, 2013. „My ako starší mohli sme ísť študovať na stredné školy, ja som študovala na jedenásťročke (to bolo vtedajšie gymnázium), sestry si vyberali radšej odborné školy. Ale ani ja a ani druhá sestra sme nemohli ísť tam, kde sme chceli... to bolo v čase, keď už otca súdili. Ja som si dala viackrát prihlášku na medicínu, ale vždy prišlo kvôli kádrovému posudku zamietnutie. Dokonca jeden raz ani neposlali zo školy moju žiadosť. Raz som bola prijatá na vysokú školu pedagogickú a týždeň pred nástupom mi prišlo oznámenie, že z kádrových dôvodov nastúpiť nemôžem.“

BB – EE, 2013. „Sestru napríklad nútili, aby išla za murársku učnicu... len za murársku učnicu. Išlo o to, že chcela ísť na gymnázium, ale z Bystrice nechceli poslať papiere, nie a nie poslať tie papiere, ale pomohla nám dobrá známa. Ja som išiel na vysokú stavbársku školu – tam som sa dostal, lebo stavbárina bola v tej dobe veľmi žiadaná.“

Návraty do mesta, odkiaľ boli rodiny „vyhnané“ boli často celoživotnou traumou.

BŠ – CD, 1996. „Postupne sme si na takéto podmienky života zvykli, iba ja som niekedy, keď sa môj muž rád vracal do mesta, odkiaľ ho vyhnaní a navštevoval aj dom, z ktorého sme museli odísť, pripomenula, že veď ide do mesta, kde ho ľudia nechceli.“

BB – GEN, 2013. „S mestom bola naša rodina veľmi silno zrastená, podnikala tu okolo 150 rokov, prastarý otec mal mäsiareň... boli veľmi radi, keď sa mohli vrátiť.“

BB – EE, 2013. „Tým trpela mama, ale s tým, že ona bola presvedčená, že je to provizórny stav. Nakoniec sa aj mohli vrátiť po dvadsiatich rokoch, ale to bola moja zásluha.“

Z viacerých osudov rodín však vyplýva, že sa nevzdali a snažili sa vrátiť do svojich domovov a tým, ktorí neustále písomne žiadali o takúto možnosť, sa to v niektorých prípadoch i podarilo.

BB – GEN, 2013. „Po viacerých odvolaniach sme sa v roku 1957 mohli vrátiť do domu v Banskej Bystrici a po čase nám z obchodu, ktorý patril Zdroju platili symbolické nájomné.“

BB – EE, 2013. „Ja som robil na výstavbe železniarní v Košiciach, kde som sa dobre uplatnil. Volali ma v roku 1972 do zriadenej stavoindustrie do Banskej Bystrice. Byt bol samozrejmy, zamestnanie pre manželku tiež, tak som sa vrátil sem. V zmluve som mal sľúbený okál, ktorý tu mali stavať. Byt sme dostali najprv štvorizbový

na Uhlisku a potom namiesto sľúbeného okálu som požiadal, aby sa rodičia mohli vrátiť domov. Byt spadal pod dispozičné právo bezpečnosti, ktorá sa tohto práva zriekla. Už v tej dobe tam ale žandári nebývali. Rodičia sa vrátili v roku 1973 – teda po 20 rokoch – domov.“

BŠ – EH, 2011.⁶ „Otec písal žiadosť za žiadosťou, aby nám uvoľnili dom (vlastný), v ktorom bývali dvaja príslušníci Verejnej bezpečnosti. Rodičia naliehavo potrebovali peniaze a aj vlastnú strechu nad hlavou. Apík raz dostal list od štiavnického spisovateľa, že by dom kúpil. Boli sme všetci pritlačení k múru... Rodinná rada rozhodla, že sa dom predá aj s bývajúcimi. Pán spisovateľ súhlasil a dom sa predal hlboko pod cenu. Podnájomníkov žandárov hneď dostal preč. A dom užíval sám aj so svojou rodinou.“

BŠ – CD, 2013. „Pamätám sa, že rodičia neusilovali o možnosť vrátenia sa do domu. Jednak mali už svoj nový život a otec bol so svojim zamestnaním spokojný. Istým závažným dôvodom, prečo sa vystaňovali a nič vo veci nekonali bolo i to, že mali strach z toho, že budú musieť splácať vyrúbenú daň, alebo ísť za nezaplatené dane do väzenia.“

ZLEPŠENIE EKONOMICKEJ A POLITICKEJ SITUÁCIE

Aké boli ďalšie osudy rodín, v ktorom období sa situácia zmenila k lepšiemu a aké rozhodnutie, resp. činy tomu predchádzali? Odborná literatúra uvádza, že k čiastočnému uvoľňovaniu prenasledovania dochádza v súvislosti s obrodným procesom v rokoch 1963–1969.

BB – GEN, 2013. „Uvoľnenie nastalo v roku 1965, napríklad my sme si mohli písať s otcovým bratom, ktorý robil tajomníka Coburkovi a počas vojny odišiel do Nemecka. V tomto roku ho otec išiel navštíviť a v 1968 som išiel aj ja.

Pôvodnú úroveň – myslím sociálnu sa nikdy nepodarilo dosiahnuť – obchod sa nevrátil... naša rodina bola lepšie založená stredná vrstva. Starý otec, keď aj na penzii robil v rôznych organizáciách, stále mal to svoje meno – až doteraz – ja keď som s ním išiel do mesta, tak to bol klobúk stále hore, čo ho ľudia zdravili. Ale, ujmu sme mali, veď si predstavte, že máte zabehnutý v meste obchod, a vás vyženú, ako prašivých psov a ste bez zamestnania.“

BB – EE, 2013. „V roku 1942 sa otec dal dohromady s jedným pánom a spravili si spoločný podnik A a B, ale sídlili v prenajatých priestoroch. Ten bol v 1949 znárodnený a on si musel hľadať zamestnanie. Mal obchodnú školu dva roky. V tej dobe bola akcia 77 tisíc do výroby, a tak aj môj otec skončil v podniku, kde naftou umýval motory nákladných áut. Pracoval aj v C v podniku s liekmi a mal dobré postavenie, bol hlavný účtovník, teda vlastne námestník, až kým Bystrica neprišla nato. Znovu musel meniť zamestnanie a zamestnal sa v Slovenských magnezitových závodoch a bývali sme v D. Potom ho zobrali naspäť do C na generálne riaditeľstvo. Chvíľu

⁶ Hauser, E., c.d., s. 160.

som spolu s ním býval dokonca v jednej slobodárni. Na tom je úsmevné to, že v C bývali v dvojizbovom byte s ústredným kúrením a keď sa vrátili do Bystrice mali byť, ktorý sme museli najprv opraviť, s kachlami... nosiť uhlie... ale mama bola spokojná. V roku 1964 prišiel na návštevu Chruščov a mesto rozhodlo, že všetky zadné trakty, v ktorých už bývali cigáni, zbúrajú. Tak sa aj stalo a byt bol prekvalifikovaný na rodinný dom, čo bolo pre nás výhodné.“

OSUDY RODÍN PO ROKU 1989

Obdobie po roku 1989 prežívali skúmané rodiny rôzne – jedna skupina rodín, ktorá o majetok prišla, sa v reštitúciách usilovala (zväčša úspešne) o ich návrat a tie rodiny, ktorým sa už v priebehu uplynulých rokov podarilo navrátenie bytu, resp. domu sa do reštitúcií zapájať nemuseli. Ak bolo bývanie spojené aj s dielňou či obchodom, mohli reštituenti žiadať i o vydanie prevádzok a realizovať obnovu bývalého rodinného podnikania.

BŠ – CD, 2013. „Môj otec už nežil, keď bolo možné získať reštitúciami majetok späť, matka bola pripútaná na lôžku, tak som sa podujala vybaviť všetko ja. Chodila som na ministerstvo do Bratislavy dva roky, kým som sa naučila všetky kľúčky, podmienky... vyškolila som aj odborného znalca, ktorý robil posudky na domy... Keď nám domy vrátili, všetci dotknutí – hádam nás bolo zo dvanásť, sme sa rozhodli predať ich čo najskôr, aj preto, že boli v dezolátnom stave a ich obnova si vyžadovala značné investície... nuž používali sa štyridsať rokov, neopravovali sa... nakoniec z nich ešte mesto muselo vystáť cigánov.“

BB – GEN, 2013. „K reštitúciám: prvá moja cesta viedla do archívu, tam mi povedali, že materiál je asi skartovaný, tak som podľa vtedajších zákonov musel zohnať troch svedkov, ktorí potvrdili, že sme dom v roku 1952 vlastnili, a že sme museli z mesta odísť.“

Návrat do obchodu bol veľmi zaujímavý. Prišiel som do toho obchodu už ako majiteľ za vedúcou a ona na mňa dosť arogantne: „Čo tu chcete?“ Povedal som jej, že tento dom prevezmem a ona priam odpadla na diván a hovorí: „Preboha, nehajte nás tu robiť.“ Tak sa zo mňa z nezamestnaného (prepustili ma zo ZVT) stal kapitalista. Našťastie sa otec vrátenia majetku dožil – mám ho v pamäti, ako sedí na záhrade v máji pod rozkvitnutou jablňou – a v júni zomrel.“

Reštitúcií sa mohli zúčastniť aj ľudia, ktorí prišli o majetok aj z rôznych iných dôvodov (napríklad znárodnením, zhabaním popri väzbe a pod.)

BŠ – CH, 2013. „Po roku 1989 sme sa snažili dostať k chate, ktorú nám pri uväznení otca zobrali. Bolo to veľmi ťažké, tak sme si najali právniku. Ale chatu nám nakoniec vrátili, ale za to, že bola nejakým spôsobom vylepšená, sme museli doplatiť nie malé financie. A s pozemkami pod chatou máme doteraz patálie. Veľmi nepríjemným zážitkom bolo, že my početní súrodenci sme chodili v lete pod stany a neďaleko sa v našej chate rozťahovali súdruhovia – okresní štátni úradníci – lebo okres tú chatu mal.“

ZÁVER

Sledované osudy ľudí dokumentované spomienkami sú od roku 1952 spojené s nutnosťou adaptácie na zmenené ekonomické, spoločenské i priestorové podmienky života. Impulzom k adaptácii sa stali politické perzekúcie a zaradenie do zoznamov osôb navrhnutých na nútené vystávanie z miest v rámci Akcie B. Závery z výskumov sa vzhľadom na stanovené časové obdobia dajú zhrnúť do niekoľkých časovo-tematických oblastí. Prvou sú okolnosti núteného vystávania spojené so stratou bydliska, a teda i domova i profesie, spojenými so zmenou celkového sociálneho statusu rodiny. Navyše sa toto obdobie spája s pocitom prenasledovania, ktoré sa aj fakticky odráža v ďalšom sledovaní a rozhodovaní o osudoch rodín, ktorým bolo znemožňované usadiť sa vo väčších mestách a využívať nadobudnuté vzdelanie. Hoci majetkov v podstate neboli zbavení, prístup k nim nemali. Otcovia rodín boli často nútení meniť zamestnania a s tým aj miesto bydliska. Oplyvňovanie ďalších osudov rodín sa prejavilo aj v zasahovaní do profesijného života detí.

Druhým tematickým okruhom je uvoľnenie, resp. zlepšenie spoločenskej situácie rodín, ktoré sa spájalo s rôznymi okolnosťami: najčastejšie s vrátením bytov, resp. domov, do ktorých sa niektoré rodiny sťahovali v rôznom časovom období – po 5 až 20 rokoch, ale aj s obdobím politického uvoľnenia okolo rokov 1964–1969, keď napríklad mohli rodiny nadviazať písomné i osobné vzťahy s rodinnými príslušníkmi žijúcimi v zahraničí. Naďalej však ostávala situácia okolo núteného vystávania nedoriešená.

BB – EA 2013. „Otec sa všemožne snažil vrátiť do bytu, z ktorého sa museli vystávanie. Dokonca Širokému napísal vtedy list. Myslel si, že sa nejakej spravodlivosti dopátra. Ale skončilo to, napr. prokuratúra a krajský výbor strany... lebo do toho prišiel 68 rok a už to tak vyzeralo, že bude rehabilitácia, ale skončilo to tak, že ten to poslal tam, ten tam, a ten nemohol rozhodnúť.“

Tretím tematickým okruhom sú snahy o vrátenie majetku – bytov a prevádzok v reštitúciách po roku 1989. Vzhľadom na postoje informátorov k sledovaným osudom vlastných rodín možno ako spoločný sprievodný znak uviesť veľkú emotívnu účasť, spojenú so stále pretrvávajúcim strachom.

BB – XY, 1996. „To sa vôbec nedá vyjadriť, akú hrôzu sme zažívali, lebo sme sa deň čo deň báli, kedy príde Štátna bezpečnosť. Keď nám vtedy prikázali, aby sme si pripravili „svoje zvršky k odvezeniu“, ...boli sme skutočne presvedčení, že nás budú chcieť upáliť alebo zastreliť. Po vystávaní z mesta sme často v našom novom bydlisku mali príslušníkov ŠtB. Každú chvíľu nás z niečoho upodozrievali, každú chvíľu nás z niečoho upodozrievali. Chceli u mňa niečo nájsť... Zabavili mi všetky filmy, na ktorých som mal nafilmované moje deti. Pri ďalšej prehliadke zas hľadali zlato. Nenašli nič...“

Na druhej strane, sú informátori, u ktorých prevažuje vyrovnanie sa s osudom a nevôľa vracat' sa čo i len spomienkami k danému obdobiu. Citovo zainteresované spomínanie sa pritom týka najmä tých rodín, ktoré v Akcii B neopustili iba svoje byty či domy, ale aj obchody a prevádzky, ktoré neraz zakladali ich predkovia a pracovali v nich dlhé desaťročia viaceré generácie.

Zaujímavé je, že väčšina informátorov potvrdila, že svojim potomkom tieto osudy nesprostredkovali a tak isto viacerí odmietli o Akcii B vôbec rozprávať.

ZHRNUTIE PROBLEMATIKY

Daniel Luther

Publikácia sa zaoberá problematikou adaptácie na spoločenskú zmenu, ktorá na Slovensku prebiehala po páde komunistického režimu v roku 1989 demokratizáciou spoločnosti a zavedením otvorenej trhovej ekonomiky. Ide o obdobie označované ako postsocializmus, pod čím sa rozumie nielen nová etapa vývoja spoločnosti, ale aj kontinuita s predchádzajúcou etapou (sociálna i kultúrna). Otázne je časové ohraničenie, ale aj metodologické zameranie a hĺbka poznania publikovaných prác o postsocializme. Uznávaní odborníci v tejto téme M. Burawoy a K. Verdery (1999: 1) konštatujú, že konvenčné obrazy postsocializmu sú postavené najmä na analýze zmien na makroúrovni a len málo teoreticky zhodnocujú zmeny na mikroúrovniach. S. G. Lutherová v úvodnej kapitole dochádza z etnologických pozícií k obdobnému stanovisku:

„Postsocializmus predstavuje mnohoznačný koncept, ktorý je v rámci analýzy ťažko uchopiteľný, často ideologizovaný a v spoločenskej praxi náročne vymedziteľný. Pri výskume spoločenských premien je preto nevyhnutné analyzovať javy komplexne, do hĺbky, no zároveň s ohľadom na vzťahy, súvislosti, rozpory a ambivalencie medzi makro- a mikro-rovinou. Podrobné skúmanie sociálnych procesov a ich reflexií v životoch jednotlivcov teda vyžaduje sústredený kvalitatívny výskum v teréne.“

Autori publikácie zvolili práve tento postup. Vyhýbajú sa v súčasnosti už neistému pojmu postsocializmus, hoci komparácia so socialistickou etapou bola v niektorých témach nevyhnutná. Namiesto „postsocializmus“ hovoríme o „spoločenskej zmene po roku 1989“, čím chceme pomenovať nie spoločenskú etapu, ale procesualnosť zmien, ktoré len postupne menili postoje a stratégie ľudí. Pri príprave koncepcie publikácie sme uprednostnili etnografickú metódu zberu informácií od jednotlivcov (aktérov), ktorí proces adaptácie zhodnocujú z vlastnej skúsenosti.

Pod adaptáciou sa v sociologickom ponímaní chápe proces a výsledok procesu zmien v štruktúre spoločenských skupín, organizácií, kultúre i správaní. Prispieva k prežitiu, fungovaniu alebo udržaniu rovnováhy so sociálnym a prírodným prostredím (Petrušek 1996: 40). Aj A. Giddens spája adaptáciu so spoločenskými zmenami (základných sociálnych inštitúcií), ktoré sleduje v rámci vývoja ľudskej spoločnosti. V takomto širokom kontexte pripisuje pojmu adaptácia malú hodnotu, pretože, na rozdiel od biológie, jeho presný význam nie je jasne vymedzený (Giddens 1989: 649-671). V antropologickom ponímaní sa adaptácia chápe ako nárast similarity, podobnosti a sprevádza ju rad sociálnych interakcií (Glick 2008: 1). Pojem nadobudol dôležitý význam pri výskume akulturácie ako jedného z procesov kultúrnej zmeny, ktorá je výsledkom priameho a neprerušeneho styku medzi skupinami jednotlivcov z rôznych kultúr. Rozsah prispôbení obsahuje modifikácie a reinterpretácie pre-

vzatých kultúrnych črt, modifikácie alebo súbežné používanie vlastných kultúrnych vzorov, vznik prežitkov a posuny v kultúrnom zameraní. Adaptácia je, keď pôvodné a prevzaté (cudzie) kultúrne črty sú kombinované vo fungujúcom kultúrnom celku (Redfield – Linton – Herskovits 1936: 151, 152). Ide teda o vzájomné prispôbenie. Adaptácia môže, ale nemusí vyjadrovať stotožnenie alebo viesť k asimilácii.

Uvedené teoretické východiská sa potvrdili aj v kapitolách tejto knihy. Adaptačné mechanizmy obsahujú v jednotlivých prípadoch škálu: akceptácia cudzích, resp. nových kultúrnych prvkov – ich modifikácia – zamietnutie – posuny v kultúrnom zameraní. Napr. A. Bitušiková prostredníctvom antropologickej analýzy prístupov a postojov ľudí ku kultúre jedla a stravovacích praktík konštatuje rýchlo sa rozvíjajúcu oblasť nových životných štýlov a preferencií na Slovensku, ktorý poukazuje na jednu z ciest adaptácie obyvateľov na globalizáciu:

„Nové prístupy k stravovaniu sú odpoveďou na globalizáciu a javy s ňou spojené. Dovozy a konzumácia potravín z globálnych obchodných reťazcov a uplatňovanie globálnych vzorov stravovania (napr. *fast food*) vyvolali reakciu v hľadaní alternatívnych foriem zaobstarávania potravín a stravovania, ktoré sú z hľadiska udržateľnosti považované za perspektívnejšie. Globalizácia k nám teda priniesla nielen globálne produkty vo forme potravín a spôsobov stravovania, ale aj vzory alternatívnych zdrojov a ideálov alternatívneho životného štýlu.“

I. Souček k analýze miery autenticity indickej etnomedicíny, praktizovanej v slovenskom prostredí, konštatuje prispôbenie kultúrneho javu sociálnemu prostrediu:

„Existencia globálnej ájurvédy je jasným dôkazom toho, že medicínska veda pochádzajúca z dávnej histórie Indie je stále živá. Naberá formu, ktorá je zrozumiteľná a prijateľná pre širokú skupinu ľudí. Jej aktuálna podoba v plnej miere odzrkadľuje požiadavky modernej spoločnosti. Organickým spôsobom reaguje na sociálne a kultúrne potreby okolia. Vyvíja sa a aktualizuje ako živý organizmus.“

V prípade novej kultúry práce, ktorej akceptáciu zamestnancami skúmala K. Košťalová v nadnárodnej firme, je proces adaptácie charakterizovaný nasledovne:

„Je nevyhnutné adaptovať sa na nové technológie, nadnárodne platné štandardy, informačné systémy, čím sa mení štýl práce. V procese adaptácie je potrebná zmena myslenia a čím rýchlejšie jednotlivci alebo skupiny pochopia zmenu a pozitívne sa motivujú, tým skôr a ľahšie sa adaptujú. Vytvorením organizácie s prehľadnou štruktúrou sa zvýšili nároky na režim práce, spôsob rozhodovania, pracovnej disciplíny a zodpovednosti. Samotný proces adaptácie sa uskutočňuje v rovine pracovnej a sociálnej, pričom sa vzájomne prepájajú.“

V prípadoch, kde sociálne skupiny akceptujú nový kultúrny jav, je proces adaptácie pomerne rýchly. Inak je to v procesoch sociálnej adaptácie, keď sa jednotlivci začleňujú do nového alebo zmeneného sociálneho prostredia. Takými sú migranti a migrantky z Vietnamu, pre ktorých je adaptácia súčasťou života. M. Hlinčíková sa zamerala na výskum ich sociálneho začlenenia, ale nevyhla sa ani problematike

kultúrnej adaptácie, ktorá je spojená s migráciou. Spôsob ich adaptácie na meniace sa podmienky po roku 1989 (zavedenie trhového hospodárstva, strata práce, zákon o cudzincoch) je v spoločnosti spojený s etnickými stereotypmi, ale autorka sa snažila túto prizmu eliminovať:

„Mnohí v 90. rokoch začali podnikat' ako maloobchodníci, keďže to bola jedna z mála možností ako zostať legálne žiť v Československu. Túto tendenciu Vietnamcov (a iných migrantov) k maloobchodu možno tak považovať za čiastočne vynútenú stratégiu zotrvania. Získaním živnostenského listu nadobudli i povolenie na prechodný pobyt za účelom podnikania a tak aj možnosť pobytu na Slovensku. Súčasne to však bola i snaha využiť novú šancu a skúsiť sa presadiť v novej oblasti.“

Adaptácia (nielen) vietnamských migrantov je priamo prepojená s procesom inkorporácie. Predpoklad začlenenia migrantov a migrantiek v ekonomickej oblasti, najmä do trhu práce, považuje autorka medzi základné a najvýznamnejšie integrujúce spoločenské mechanizmy. Sociálna inkorporácia a adaptácia je však v týchto prípadoch obvykle dlhodobý proces.

Určitú socio-kultúrnu ambivalentnosť obsahuje aj nový spoločenský jav, ktorým je verejný diskurz o neheterosexuálnych partnerstvách a vzťahoch. Ide o kultúrny fenomén, ktorý sa globálne rozširuje, ale jeho akceptácia má výrazné sociálne parametre. V. Wiesnerová sa zamerala na aktivistov a aktivistky hnutia LGBTI na Slovensku, ktorí sa rozhodli riešiť ich občiansko-právne postavenie:

„Výsledkom vývoje občianskej spoločnosti po roce 1989 bylo vytvoření aktivistické sítě organizací a sdružení, které se zapojily do procesu informování veřejnosti a formulování požadavků, jejichž cílem je neustále směřovat k většímu přijetí LGBTI občanů prostřednictvím úpravy občanských práv. Tento zdoluhavý proces adaptace společnosti na akceptaci nových forem rodového projevu, spolužití, partnerství a rodiny, jejichž šířitelé jsou především lidé identifikující se s jednou z kategorií zastřešených pod zkratkou LGBTI hnutí, přinesl v poslední době své konkrétní výsledky.“

Napriek tomu nemožno konštatovať, že proces adaptácie je ukončený. Nová občiansko-právna problematika stále vyvoláva na Slovensku negatívne reakcie spoločnosti, zástupcov štátnych inštitúcií i konzervatívneho katolíckeho prostredia.

Sociálna adaptácia bola bezprostredne spojená aj s pracovníkmi podnikov, ktoré sa po roku 1989 transformovali zo socialistických štátnych na iné vlastnícke formy a vo viacerých prípadoch aj viackrát. K. Košťalová charakterizuje túto etapu zmien:

„Pre zamestnancov drevokombinátu Bučina, ktorý patril k najvýznamnejším podnikom, zmena a následná adaptácia na niečo, s čím nemali skúsenosť a ani vedomosť, bola nepredstaviteľná. Obdobie adaptácie na nové podmienky bolo pre zamestnancov veľmi náročné a aj bolestivé. Najhoršie obdobie bolo obdobie strachu, ktorý sa zrodil z pocitu neistoty, nevedomosti, obáv z budúcnosti a neinformovanosti o situácii, čo sa deje.“

Spoločenskú zmenu, obdobie transformácie a potrebu či nutnosť adaptácie dáva do súvislosti s pocitmi strachu, prameniaceho z niečoho neznámeho, zo straty istôt, ale aj vlastníckeho vzťahu k „svojmu“ podniku a iných zafixovaných stereotypov.

Spoločenské zmeny, ktoré sa udiali v 20. storočí, sa nedajú vzájomne porovnávať. Ohrozené skupiny občanov sa menili podľa ideologickej orientácie a charakteru víťazného spoločenského režimu. Strach v dobe nástupu totalitných a demokratických režimov mal úplne odlišné, ale aj niektoré podobné charakteristiky. Obdobné obavy zo straty práce a neznámej budúcnosti, aké mali zamestnanci (nielen) Bučiny po roku 1989, mali aj českí zamestnanci po ovládnutí Slovenska fašistickými zločkami spoločnosti. Ich strach však mal aj iné dôvody. Legislatívne opatrenia a postupy, ktoré použila slovenská vláda už v období autonómie (október 1938 – marec 1939), nesú všetky znaky ich sociálnej exklúzie. Čelili nenávisťnej šovinistickej propagande, boli terorizovaní, prepúšťaní zo zamestnania, vyhánaní a nakoniec zo Slovenska v drvinej väčšine vystávaní do fašistického protektorátu. Ale strach, ktorý zažívali židovskí občania, bol ešte znásobený zápasom o život. Strach vo fašistickom režime mali aj ich nežidovskí spoluobčania. M. Vrzgulová sumarizuje hĺbkový výskum v skupine svedkov a pamätníkov holokaustu aj takto:

„...nežidovskí obyvatelia Slovenska sa aktívne či pasívne zúčastňovali na jeho realizácii. Charakter rozhovorov, ich priebeh a formulácie viet naznačovali, že ide o ‚ťažké spomienky‘. Respondenti zriedkavo explicitne uvádzali, že to, čo sa dialo ich židovským susedom, bolo v rozpore s ich vlastnou morálkou a hodnotovým systémom. Ale to, že si uvedomujú (v súčasnosti), že boli súčasťou procesov, ktoré boli nehumánne a viedli ku genocíde židov, je z kontextov výpovedí a mimoverbálnych prejavov zrejmé.“

Ako ďalej uvádza, vyrovnávanie sa s minulosťou je dlhodobý proces, zmena spoločensko-politických podmienok po roku 1989 umožnila verejnú diskusiu o traume, ktorá dodnes sprevádza nielen ich, ale vlastne celú spoločnosť.

Strach bol súčasťou aj komunistického spoločenského zmeny. V 50. rokoch 20. storočia sa uskutočňovali čistky od „nepriateľov režimu“. Atmosféru strachu vytvárala policajná svojvôľa, nezákonnosť, politické procesy, ale aj tresty bez súdov, namierené voči vybraným jednotlivcom, ich rodinám i celým skupinám ľudí. J. Darulová sa zamerala na obeť (aj potomkov) akcie, prostredníctvom ktorej mali policajné orgány z väčších miest vystávaní „protišťatné živly“. Ide o spomienky ľudí, ktorí hodnotia dôsledky Akcie B z perspektívy minulosti a súčasnosti. Aj v tejto kapitole ide o problém vyrovnania sa s minulosťou:

„Vzhľadom na postoje informátorov k sledovaným osudom vlastných rodín možno ako spoločný sprievodný znak uviesť veľkú emotívnu účasť, spojenú so stále pretrvávajúcim strachom. Na druhej strane, sú informátori, u ktorých prevažuje vyrovnanie sa s osudom a nevôľa vracat' sa čo i len spomienkami k danému obdobiu. Citovo zainteresované spomínanie sa pritom týka najmä tých rodín, ktoré v Akcii B

neopustili iba svoje byty či domy, ale aj obchody a prevádzky, ktoré neraz zakladali ich predkovia a pracovali v nich dlhé desaťročia viaceré generácie.“

Spoločenská zmena po roku 1989 bola sprevádzaná rôznymi formami sociálnej a kultúrnej adaptácie, ktoré viedli k sociálnej a kultúrnej zmene. Sondy do niektorých vybraných tém, spracovaných v tejto monografickej publikácii, ukazujú nielen poznatkovo novú problematiku urbánno-etnologického výskumu, ale aj metodologický „oriešok“ výskumu postsocialistického obdobia. S. G. Lutherová v závere úvodnej kapitoly píše:

„V epicentre sociálnej zmeny stoja jednotlivci, spoločenská transformácia je reflektovaná v ich každodennosti, v premenách životných štýlov, trajektórií a perspektív. Úlohou urbánnej etnológie či antropológie preto nie je len vnoriť sa do spoločenských procesov, ale zároveň sa aj zorientovať v ich súbežných i protichodných vzťahoch a pnutiach.“

LITERATÚRA

- Aktivisti odkazujú Ficovi: Homosexuálov nefinancujte zo štátneho. *Topky.sk*, 6. 2. 2013. Online: <http://www.topky.sk/cl/100535/1339571/>
- ALAMGIR, A. *Bureaucratic Disgruntling and Intimate Interventions: Vietnamese Trainees and Temporary Workers in (the Care of) State-Socialist Czechoslovakia*. Dostupné na: <http://www2.asanet.org/sectionchs/09conf/alamgir.pdf> [3.10.2012]
- AMILIEN, Virginie. 2005. Preface: About Local Food. *Anthropology of food* [Online], 4 May 2005, online since 01 May 2005, <http://aof.revues.org/305>; prístup 30. 7. 2013.
- ASSMANN, Jan. 2001. *Kultura a pamäť. Písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách staroveku*. Praha.
- BABÁL, M. 2009. Akcia B („byty“) v Bratislave. In: *Pamäť národa*, 2009, roč. V, 3, s. 22-38.
- BABÁL, M. 2010. Akcia B („byty“) v Bratislave. In: *Pamäť národa*, 2010, roč. VI, 2, s. 72-84.
- BALAŽ, V. – WILLIAMS, A. M. 2005. Vietnamese Community in Slovakia. In: *Sociológia*, roč. 37, č. 3, s. 249-273.
- BARNARD, A. – SPENCER, J. 2002. *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. New York: Routledge.
- BÁŤA, Ľ. 2001. Akcia B – „Očista miest“. In: F. Mikloško, G. Smolíková, F. Smolík (zost.), *Zločiny komunizmu na Slovensku 1948:1989*. 1. Prešov.
- BAUMAN, Z. 2004. *Individualizovaná spoločnosť*. Praha: Mladá fronta.
- BAUMAN, Z. 2008. *Tekuté časy. Život ve věku nejistoty*. Praha: Academia.
- BAUMAN, Zygmund. 1999. *Globalisace. Důsledky pro člověka*. Praha: Mladá fronta.
- BITUŠÍKOVÁ, Alexandra – LUTHER, Daniel. 2010. Slovenské mesto v etape globalizácie: antropologická identifikácia problematiky. In: Alexandra Bitušíková, Daniel Luther (eds.), *Kultúrna a sociálna diverzita III. Globálne a lokálne v súčasnom meste*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela – ISKŠ FHV, s. 17-30.
- BITUŠÍKOVÁ, Alexandra. 2010. Úvod. In: Alexandra Bitušíková, Daniel Luther (eds.), *Kultúrna a sociálna diverzita III. Globálne a lokálne v súčasnom meste*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela – ISKŠ FHV, s. 5-7.
- BITUŠÍKOVÁ, Alexandra. 2010. Úvod. In: Alexandra Bitušíková, Daniel Luther (eds.), *Kultúrna a sociálna diverzita III. Globálne a lokálne v súčasnom meste*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela – ISKŠ FHV, s. 5-7.
- BOURDIEU, P. 2001. The Forms of Capital. In: *Sociology of Economic Life*. Boulder and Oxford: Westview Press, s. 96-111.
- BROUČEK, S. 2006. Hledání důvěry: vietnamské etnikum v prostředí české majoritní společnosti. In: Uherek, Z.: *Kultura – společnost – tradice II*. Praha: Etnologický ústav AV ČR, s. 131-168.
- BRUBAKER, R. 2004. *Ethnicity without Groups*. Cambridge, Massachusetts, Londýn: Harvard University Press.
- BUERKLE, K. 2004. História občianskeho združovania na Slovensku. In: J. Majchrák, B. Strečanský, M. Bútora (Eds.), *Keď ľahostajnosť nie je odpoveď: Príbeh občianskeho združovania na Slovensku po páde komunizmu*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, s. 23-35.
- BUMOVÁ, Ivica. 2008. Židovská komunita po roku 1945 – snaha o občiansku a sociálnu rehabilitáciu. In: M. Vrzgulová, D. Richterová (eds.), *Holokaust ako morálny a historický problém v minulosti a súčasnosti*. Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu, s. 44-66.
- BUMOVÁ, Ivica. 2010. Povojnové pomery židovskej komunity na Slovensku a emigrácia Židov do Palestíny/Izraela v rokoch 1945–1953. In: M. Vrzgulová, P. Salner (eds.), *Reflexie holokaustu*. Bratislava, s. 16-35.
- BUNCE, V. 1999. The political economy of socialism. In: *Slavic review*, roč.58, č.4, s. 756-793.
- BURAWOY, M. – VERDERY, K. 1999. *Uncertain Transition: Ethnographies of Change in the Postsocialist World*. Oxford; Maryland: Rowman&Littlefield.
- BÚRIKOVÁ, Z. 2006. Spotreba a výskum reálne existujúceho socializmu. In: *Etnologické rozpravy*, roč.13, č.2, s. 81-91.
- BUSCH, Lawrence. 2004. Grades and Standards in the Social Construction of safe Food. In: Marianne Elisabeth Lien, Brigitte Nerlich (eds.), *The Politics of Food*. New York: Berg, s. 163-178.
- BÚTORA, M. 2004. Úvod: desať poznámok k pätnástim rokom. In: J. Majchrák, B. Strečanský, M. Bútora (Eds.), *Keď ľahostajnosť nie je odpoveď: Príbeh občianskeho združovania na Slovensku po páde komunizmu*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, s. 7-21.

BÚTOROVÁ, Z. – FILADELFIOVÁ, J. – CVIKOVÁ, J. – GYÁRFÁŠOVÁ, O. – FARKAŠOVÁ, K. 2002: Ženy, muži a rovnosť príležitostí. In: I. Mesežnikov, M. Kollár (eds.), *Slovensko 2002. Súhrnná správa o stave spoločnosti 2*. Bratislava: IVO.

BÚTOROVÁ, Z. et.al. 1995. *On a ona na Slovensku. Ženský údel očami verejnej mienky*. Bratislava: FOCUS.

COUNIHAN, Carole. 2009. A Conversation with Carole Counihan. In: Jeff Miller, Jonathan Deutsch (eds.), *Food Studies. In Introduction to Research Methods*. Oxford – New York: Berg, s. 171-175.

DASGUPTA, S. 1952. *A History of Indian Philosophy. Vol. II*. Cambridge: University Press.

DIVINSKÝ, B. 2009. *Migračné trendy v SR po vstupe krajiny do EÚ (2004 –2008)*. Bratislava: Medzinárodná organizácia pre migráciu.

EMERSON, R. M., Fretz, R. I., Shaw, L. L. (2011). *Writing ethnographic fieldnotes, Second edition*. Chicago – London: The University of Chicago Press.

FERENCOVÁ, Michaela – NOSKOVÁ, Jana. 2009. Kolektivní paměť v díle M. Halbwachse a J. Assmanna. In: M. Ferencová, J. Nosková (ed.), *Paměť města. Obraz města, veřejné komemorace a historické zlomy v 19.–21. století*. Brno – Bratislava: Etnologický ústav Akademie věd ČR, V.V.I., pracoviště Brno, Statutární město Brno, Archiv města Brna – Ústav etnologie SAV, s. 21-31. ISBN 978-80-87112-22-9.

FILADELFIOVÁ, J. – GURÁŇ, P. – ŠÚTOROVÁ, D. 1999: *Rodové štatistiky na Slovensku*. Bratislava: Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny SR; Nadácia S.P.A.C.E.; Medzinárodné stredisko pre štúdium rodiny.

FILADELFIOVÁ, J. – GYÁRFÁŠOVÁ, O. – SEKULOVÁ, M. – HLINČÍKOVÁ, M. 2011. *Migranti na slovenskom trhu práce: problémy a perspektívy*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky.

FILADELFIOVÁ, J. 2008: Women, men and the private sphere. In: Z. Bútorová et al. (ed.), *She and He in Slovakia. Gender and Age in the Period of Transition*. Bratislava: IVO, s. 205-235.

FILLIOZAT, J. 1964. *The Classical Doctrine of Indian Medicine*. New Delhi: Munshiram Manoharlal.

GALLO, O. – LENČO, P. 2009. *Čo si myslia mladí*. Bratislava: Iuventa – Slovenský inštitút mládeže.

GIDDENS, A. 2003. *Důsledky modernity*. Praha: Slon.

GILG, Andrew – BARR, Stewart – FORD, Nicholas. 2005. *Green Consumption*

or Sustainable Lifestyles? Identifying the Sustainable Consumer. In: *Futures*, 37 (6): 481-504.

GINDL, E. 2008. Storočie sa skončilo až teraz. In: *SME*. Dostupné na internete: <http://komentare.sme.sk/c/4239154/eugen-gindl-storocie-sa-skoncilo-az-teraz.html> [december 2008]

GLICK SCHILLER, N. – CAĎLAR, A. – GULDBRANDSEN, T. C. 2006. Beyond the Ethnic Lens: Locality, Globality, and Born-again Incorporation. In: *American Ethnologist*, roč. 33, č. 4, s. 612-633.

GLICK SCHILLER, N. – CAĎLAR, A. 2007. *Migrant Incorporation and City Scale: Towards a Theory of Locality in Migration Studies*. Willy Brandt series of working papers in international migration and ethnic relations 2/07.

GLICK SCHILLER, N. – CAĎLAR, A. 2013. Locating Migrant Pathways of Economic Emplacement: Thinking beyond the Ethnic Lens. In: *Ethnicities*. roč. 13, č. 494, s. 493-514.

GLICK SCHILLER, N. – NIESWAND, B. – SCHLEE, G. – DARIEVA, T. – YALCINHECKMANN, L. – FOSZTÓ, L. 2004. *Pathways of Migrants Incorporation in Germany*. In: *Transit* 1 (1).

GLICK, T. F. (2008). Acculturation. In: Thomas Barfield (Ed.), *The Dictionary of Anthropology*. Blackwell Publishing.

GUPTIL, Amy E. – COPELTON, Denise A. – LUCAL, Betsy. 2013. *Food & Society. Principles and Paradoxes*. Cambridge – Malden: Polity Press.

HALBWACHS, Maurice. 2010. *Kolektivní paměť*. Praha: Slon.

HANN, C. M. 2000. *The Tragedy of The Privates? Postsocialist Property Relations in Anthropological Perspective*. Halle: Max Planck Institute for Social Anthropology.

HANN, C. M. 2002: Farewell to the socialist other. In: HANN, C. M. (ed.), *Postsocialism*. London: Routledge, s. 1-12.

HANN, C. M. 2007. Anthropology's Multiple Temporalities and its Future in Central and Eastern Europe. In: HANN, Chris (ed.): *Anthropology's Multiple Temporalities and its Future in Central and Eastern Europe. A Debate*. Halle Scale: Max Planck Institute for Social Anthropology Working Papers, Working Paper No. 90, s. 1-11.

HANN, Chris (Ed.). 2002. *Postsocialism. Ideals, ideologies and practices in Eurasia*. London – New York: Routledge.

HANNERZ, U. 2010. Svet a mesto po páde železnej opony. Meniace sa „miesta významov“. In: A. Bitušiková, D. Luther, D. (eds.), *Kultúrna a sociálna diverzita na Slovensku*. Banská Bystrica: UMB, s. 14.

- HANNERZ, Ulf. 1980. *Exploring the city: Inquiries toward an urban anthropology*. New York: Columbia University Press.
- HAPALOVÁ, Michaela. 2010. O smútku a hrdinstve (náčrt psychologickej reflexie príbehov prvej generácie preživších holokaustu). In: M. Vrzgulová, P. Salner, *Reflexie holokaustu*. Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu – Ústav etnológie SAV, s. 74-93.
- HASSANEIN, Neva. 2003. Practicing Food Democracy: A Pragmatic Politics of Transformation. In: *Journal of Rural Studies*, 19 (1): 77-86.
- HATCH, Elvin. 1997. Social change. In: Thomas Barfield (Ed.), *The Dictionary of Anthropology*. Blackwell Publishing.
- HAUSER, E. 2011. *Štiavničan*. Bratislava: Ústav pamäti národa. Pamäť národa, 187s.
- HILBERG, Raoul. 2002. *Pachatelé, oběti a diváci. Židovská katastrofa 1933-1945*. Praha: Argo.
- HLAVINKA, Ján. 2007. *Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938–1945*. Bratislava: Ústav pamäti národa. 281 strán. ISBN 978-80-969296-8-9.
- HLAVINKA, Ján. 2011. Korupcia v procese arizácie podnikového majetku. In: *Forum Historiae*, roč. 5, č. 2. http://www.forumhistoriae.sk/FH2_2011/texty_2_2011/hlavinka.pdf
- HLINČÍKOVÁ, M – LAMAČKOVÁ, D. – SEKULOVÁ, M. 2011. *Migranti a migrantky na trhu práce v SR. Prekonávanie bariér diskriminácie*. Bratislava: IVO.
- HLINČÍKOVÁ, M. – LAMAČKOVÁ, D. – SEKULOVÁ, M. 2011. *Migranti a migrantky na trhu práce v SR – identifikácia a prekonávanie bariér diskriminácie*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky.
- HLINČÍKOVÁ, M. 2010. Sonda do života migrantov z Vietnamu. In: *Sondy do kultúrnej diverzity na Slovensku*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, s. 45-66.
- HOLÝ, L. 1992: The end of socialism in Czechoslovakia. In: HANN, C., M. (ed.), *Socialism*. ASA monographs 31, London; New York: Routledge, s. 211.
- HORSKÝ, D. 1996. Drevospracujúci priemysel. In: V. VANÍKOVÁ (ed.), Zvolen. Zvolen: GRADUS, s. 116-118.
- HRUŠKA, P. 2011. *Debata o historii vietnamské migrace do Československa*. Prístupné na: http://migraceonline.cz/cz/e-knihovna/debata-o-historii-vietnamske-migrace-do-ceskoslovenska#_ftn1
- HUMPHREY, C. 2002. Introduction: Postsocialism as a Topic of Anthropological Investigation. In: HANN, C., M. (ed.), *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. London: Routledge, s. 12-15.

CHORVÁT, I. 2002: K charakteru rodinných vzťahov v mestskom prostredí na Slovensku. In: CHORVÁT, I. (ed.), *Premeny rodiny v urbánnom prostredí*. Banská Bystrica: Inštitút sociálnych a kultúrnych štúdií; Fakulta humanitných vied; Univerzita Mateja Bela, s. 9-17.

IGLICKA, K. 2005. Labour Migration into Poland. The Case of the Vietnamese Community. In: Spaan, E. – Hillmann, F. – Naerssen, T. (eds.), *Asian migrants and European labour markets. Patterns and processes of immigrant labour market insertion in Europe*. Londýn, New York: Routledge, s. 101-112.

INDA, Jonathan Xavier – ROSALDO, Renato. 2008. Tracking Global Flows. In: J. X. Inda, R. Rosaldo (eds.), *The Anthropology of Globalization. A Reader*. Malden – Oxford – Victoria: Blackwell Publishing, s. 3-46.

Iniciatíva Inakosť (2012). *Podporovateľov registrovaných partnerstiev pribúda, odporcov ubúda*. Online srpen 2012: http://www.inakost.sk/index.php?page=clanok_detail&id=279

Inštitút Leva XIII. (2012a). *Rozdelenie KS a KŽ v NRSR*. Online leden 2013: <http://www.instituteofleoxiii.org/content/%C5%A1t%C3%BAdia-kto-v-nrsr-je-za-kult%C3%BAru-%C5%BEivota-kto-za-kult%C3%BAru-smrti-anal%C3%BDza-hlasovania-o-reg-partner>

Inštitút Leva XIII. (2012b). *Rozpočet Úradu vlády SR na podporu Kultúry smrti*. Online leden 2013: <http://www.instituteofleoxiii.org/content/%C5%A1t%C3%BAdia-uv-plat%C3%AD-417-917-eur-na-podporu-kult%C3%BAry-smrti>

ISLAM, N. 2012. New age orientalism: Ayurvedic 'wellness and spa culture'. In: *Health Sociology Review*. Vol. 21, No. 2, pp. 220-231.

JACKULIAK, J. 2005. *Bučinári. Spomienky*. Bratislava: FEELING, spol. s.r.o.

JANAS, KAROL. 2008. Židovské obyvateľstvo v Trenčianskej župe a jeho perzekúcia v rokoch 1940–1945. (The Jewish Population in Trenčín County and its Persecution in 1940-1945.) In: *Holokaust ako historický a morálny problém v minulosti a v súčasnosti (Holocaust as a Historical and Moral Problem of the Past and the Present.)* [Ed.] Monika Vrzgulová, Daniela Richterová. Br., ŠEVT pre Úrad vlády SR a Dokumentačné stredisko holokaustu, s. 104-110, v angl. s. 324-330.

JANOŮSEK, J. 2004. Skupinová identita jedince a identita skupiny v procese globalizácie. In: A. Vališová, M. Rymeš, K. Riegel (eds.), *Rozvoj české společnosti v Evropské unii IV. Psychologie a pedagogika. Jedinec a společnost v procesu transformace a globalizace*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Fakulta sociálních věd, MATFYZ-PRESS, s. 182-190.

Jozef Tiso – Prejavy a články (1913–1938). (Zost. Miroslav Fabricius, Ladislav Suško.) Bratislava: Vydavateľstvo AEPRESS 2002.

Jozef Tiso – Prejavy a články (1938–1944). (Zost. Miroslav Fabricius, Katarína Hradská.) Bratislava: Vydavateľstvo AEPRESS 2007.

Jozef Tiso – Prejavy a články zv. III. (1944–1947). Bratislava: Spoločnosť Pro Historia/ Historický Ústav SAV 2010.

KALB, D. 2002. Afterword. In: M. C. Hann (ed.), *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. London: Routledge, s. 317-334.

KAMENEC, Ivan. 2004. Slovenská spoločnosť v rokoch 1939–1945. In: *Československá historická ročenka*, str. 87-102.

KAMENEC, IVAN. 2008. Fenomén holokaustu v historiografii, v umeleckej tvorbe a vo vedomí slovenskej spoločnosti. (Phenomenon of the Holocaust in Historiography, Art and in the Consciousness of Slovak Society.) In: Monika Vrzgulová, Daniela Richterová [Ed.], *Holokaust ako historický a morálny problém v minulosti a v súčasnosti. (Holocaust as a Historical and Moral Problem of the Past and the Present.)* Br., ŠEVT pre Úrad vlády SR a Dokumentačné stredisko holokaustu, s. 111-117, v angl. s. 331-339.

KAPFERER, Bruce. 1997. Cultural change. In: Thomas Barfield (Ed.), *The Dictionary of Anthropology*. Blackwell Publishing.

KAPLAN, K. 1991. *Československo v letech 1948–1953. 2. časť. Zakladateľské odbobí komunistického režimu*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 146s.

KAPLAN, K. 1992. Akce B – vystěhování „státně nespolehlivých osob“ z Prahy, Bratislavy a dalších měst 1952–1953. In: *Dokumenty o perzekuci a odporu*, sv. 2. Praha.

KARNER, CH. 2007. *Ethnicity and Everyday Life*. Londýn: Routledge.

KAVULIAK, A. 1942. *Dejiny lesníctva a drevárstva na Slovensku*. Bratislava: Lesnícke a drevárske ústredie v Bratislave.

KELLER, J. 2005. *Až na dno blahobytu*. Praha: EarthSave CZ s.r.o.

KELLER, J. 2009. *Nejistota a důvěra aneb k čemu je modernitě dobrá tradice*. Praha: Slon.

KIKA, M. 2011. Riadenie ľudí v čase privatizácie a zahraničného strategického partnerstva. In: *Sociológia*, r. 43, č. 4, s. 391-404.

KLAMKOVÁ, Hana. 2008. Holokaust ako mikrohistória. Príklad Topoľčian a Vranova nad Topľou. In: Monika Vrzgulová, Daniela Richterová [Ed.], *Holokaust ako historický a morálny problém v minulosti a v súčasnosti. (Holocaust as a Historical and Moral*

Problem of the Past and the Present.) Br., ŠEVT pre Úrad vlády SR a Dokumentačné stredisko holokaustu, s. 123-128.

KNOŠKOVÁ, Ľ. – KOLLÁR, V. 2011. Faktory úspešnosti inováčných aktivít firiem pôsobiacich na Slovensku. In: *Ekonomický časopis*, r. 59, č. 10, s. 1067-1079.

KORNAI, J. 1980. *Economics of Shortage*. Amsterdam: North-Holland Publishing Co.

KOSTINSKYI, G. 2001. Post-socialist cities in flux. In: R. Padison (ed.), *Handbook of urban studies*. London: Sage, s. 451-465.

KOŠTIALOVÁ, K. 2009. *Človek – profesia – rodina. Kapitoly z urbánnej etnológie*. Banská Bystrica: ÚVV UMB.

KUBÁTOVÁ, Hana. 2013. *Nepokradneš! Náklady a postoje slovenské spoločnosti k židovské otázce 1938–1945*. Praha: Academia. 268 s. ISBN: 978-80-200-2230-1.

KUŠNÍRAKOVÁ, T. – PLAČKOVÁ, A. – TRAN VU, V. A. 2013. *Vnitřní diferenciace Vietnamců – pro potřeby analýzy segregace cizinců z třetích zemí*. Výzkumná zpráva – rozšířená verze, Ministerstvo pro místní rozvoj, 74 s.

Lajčák na mimovládky zapôsobil. *Pravda.sk*. 6.8.2012. Online: <http://spravy.pravda.sk/domace/clanok/247601-lajcak-na-mimovladky-zapôsobil/>

LE GOFF, Jacques. 2007. *Paměť a dějiny*. Praha: Argo.

LIPTÁK, Ľ. 2008. Nepretržité dejiny. In: Ľubomír Lipták, *Nepre(tr)žitá dejiny*. Bratislava: Q111, s. 57-69.

LUTHEROVÁ G., S. 2010. Before and after: the phenomenon of Czechoslovakia's Velvet

LUTHEROVÁ G., S. 2012. *Spôsob zabezpečenia bývania v procese tvorby domova* (Dizertačná práca). Bratislava: Ústav etnológie SAV; Katedra etnológie a kultúrnej antropológie FIK UK.

MACKO, Martin. 2010. Arizácie židovského majetku v okrese Banská Štiavnica. In: *Arizácie v regiónoch Slovenska*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave Filozofická fakulta katedra všeobecných dejín – Dokumentačné stredisko holokaustu, s. 86-109.

MACH, Alexander. 2008. *Z ďalekých ciest*. Martin: Matica slovenská.

MAJERČÍKOVÁ, J. 2002: Je súčasná rodina v kríze? In: I. Chorvát, I. (ed.), *Premeny rodiny v urbánnom prostredí*. Banská Bystrica: Inštitút sociálnych a kultúrnych štúdií; Fakulta humanitných vied; Univerzita Mateja Bela, s. 137-143.

MARČEK, E (2004). Financovanie neziskového sektora po roku 1989. In: J. Majchrák, B. Strečanský, M. Bútor (Eds.), *Keď ľahostajnosť nie je odpoveď: Príbeh občianskeho združovania na Slovensku po páde komunizmu*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, s. 91-143.

McKIM, M. 1955. Western Medicine in a Village of Northern India. In: D. B. Paul, (ed.), *Health culture and community: case studies of public reactions to health programs*. New York: Russell Sage Foundation, pp. 239-268.

MILLER, Jeff – DEUTSCH, Jonathan. 2009. Food Studies. In: *Introduction to Research Methods*. Oxford – New York: Berg.

MILTNER, V. 1986. *Lékařství staré Indie*. Praha: Avicenum.

Ministerstvo Spravodlivosti Slovenskej Republiky (2012). *Zápisnica z prvého zasadnutia Výboru pre práva lesieb, gejev, bisexuálnych, transrodových a intersexuálnych osôb*. Online červenec 2013: <http://www.justice.gov.sk/Stranky/Ministerstvo/Vybor%20pre%20prava%20LGTBI%20osob/Uvod.aspx>

MOŽNÝ, I. 2009. *Proč tak snadno...Některé rodinné důvody sametové revoluce*. (3.vydanie). Praha: SLON.

MRNÍK, A. 1996. Jubileum kombinátu na spracovanie bukovej drevenej hmoty. In: *Drevárska súčasnosť*, r. 7, č. 5, s. 1066-1067.

MRNÍK, A. 2004. Bučina musí modernizovať. In: *Stolársky magazín*, r. 5, č. 11, s. 11.

MUSIL, J. 1993. Changing urban systems in post-communist societies in East Europe: analysis and prediction. In: *Urban studies*, roč.30, s. 889-905.

NESTLE, Marion. 2007. *Food Politics. How the Food Industry Influences Nutrition and Health*. Berkeley, CA: University of California Press.

NESTLE, Marion. 2009. Foreword. In: Melissa L. Caldwell (ed.), *Food and Everyday Life in the Postsocialist World*. Bloomington – Indianapolis: Indiana University Press, s. ix-xii.

NEWCOMBE, S. 2008. Ayurvedic Medicine in Britain and the Epistemology of Practicing Medicine in “Good Faith”. In: D. Wujastyk – M. F. Smith (eds.), *Modern and Global Ayurveda. Pluralism and Paradigms*. Albany: State University of New York Press, pp 257-284.

NIŽŇANSKÝ, Eduard – HLAVINKA, Ján (eds.). 2010. *Arizácie v regiónoch Slovenska*. Acta Historica Posoniensia. Judaica et Holocaustica 2. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave Filozofická fakulta katedra všeobecných dejín – Dokumentačné stredisko holokaustu.

NIŽŇANSKÝ, Eduard – HLAVINKA, Ján (eds.). 2010. *Arizácie*. Acta Historica Posoniensia. Judaica et Holocaustica 1. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave Filozofická fakulta katedra všeobecných dejín – Dokumentačné stredisko holokaustu.

NIŽŇANSKÝ, Eduard (ed.). 2005. *Holokaust na Slovensku 7. Vzťah slovenskej majority a židovskej minority (náčrt problému)*. Bratislava: Nadácia Milana Šimečku – Univerzita Komenského.

NIŽŇANSKÝ, Eduard. 2001. Slovenská spoločnosť a židovská komunita na Slovensku 1938–1945. In: *Česko-slovenská historická ročenka*, 2001, s. 89-104.

NIŽŇANSKÝ, Eduard. 2005. Majorita a židovská minorita v období holokaustu: poznámky k problematike sociálneho prostredia holokaustu. In: *Národ a národnosti na Slovensku v transformujúcej sa spoločnosti – vzťahy a konflikty*. Prešov: Universum, s. 184-195.

NIŽŇANSKÝ, Eduard. 2005. Typológia vzťahov majoritného obyvateľstva a židovskej minority v období holokaustu. In: *Národnostná politika na Slovensku po roku 1989*. Prešov: Universum, s. 191-204.

NOSKOVÁ, J. 2005: Brněnský dissent a jeho pohľad na „velké“ dějiny. In: PROFANTOVÁ, Z. (ed.) *Malé dějiny velkých udalostí*. Bratislava: Ústav etnológie SAV, s. 227-241.

OKÁLI, I. a kol. 2004. *Hospodárska politika Európskej únie a Slovenska v EÚ*. Bratislava: Ústav slovenskej a svetovej ekonomiky Slovenskej akadémie vied.

ORAVCOVA, M. 1992. Správa o očiste. In: *Historická revue*, 1992, č. 2-3.

PATTERSON, T. J. S. 2001. Indian and European practitioners of medicine from sixteenth century. In: G. J. Meulenbeld – D. Wujastyk, (eds.), *Studies on Indian Medical History*. Delhi: Motilal Banarsidass, pp. 111-120.

PEŠEK, J. 1996. Vysídľovacie akcie na Slovensku v rokoch 1948–1953. In: *Soudobé dějiny*, 1996, číslo (č.) 1.

PEŠEK, J. 1998. *Odvrátená tvár totality. Politické perzekúcie na Slovensku v rokoch 1948–1953*. Bratislava: Historický ústav SAV, Nadácia Milana Šimečku, 383s.

PETRUSEK, M. Adaptace (heslo). Velký sociologický slovník. Praha: Karolinum, vydavatelství Univerzity Karlovy, s. 40.

PODOBA, J. 2007. Preface. In: F. Pine, J. Podoba, J. (eds.), *Changing Social Practices and Strategies*. Bratislava: Institute of Ethnology, Slovak Academy of Sciences, s. 6-8.

RÁKOCZYOVÁ, M. – POŘIZKOVÁ, H. 2009. Sociální integrace přistěhovalců – teoretická východiska výzkumu. In: M. Rákoczyová, R. Trbola (eds.), *Sociální integrace přistěhovalců v České republice*. Praha: Slon, s. 23-34.

RÁKOCZYOVÁ, M. – TRBOLA, R. (eds.). 2009. *Sociální integrace přistěhovalců v České republice*. Praha: Slon.

REDDY, S. 2002. Asian Medicine in America: The Ayurvedic Case. In: *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. Vol. 583, pp. 97-121.

REDFIELD, R. – LINTON, R. – HERSKOVITS, M. 1936. Memorandum for the study of acculturation. In: *American Anthropologist*, roč. 38, č. 1, s. 149-152.

Revolution by its “Youngest Witnesses”. In: *Sociológia*, roč. 42, č. 6, s. 671-690.

RÓNA-TAS, Á. 1997. *The Great Surprise of the Small Transformation: The Demise of Communism and the Rise of the Private Sector in Hungary*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

ROSS, A. I. 2012. *The Anthropology of Alternative Medicine*. London: Berg.

ROSS, P. K. 2011. Telecommunications Deregulation and Privatization in the Czech Republic and Australia. A Comparative Study of Český Telecom and Telstra. Dostupné na internete: <http://ebooks.narotama.ac.id/files/Emerging%20Themes%20in%20International%20Management%20of%20Human%20Resources/Chapter%202%20%20Telecommunications%20Deregulation%20and%20Privatization%20in%20the%20Czech%20Republic%20and%20Australia>. [jún 2013]

ROUDOMETOF, Victor. 2003. Glocalization, Space, and Modernity. In: *The European Legacy*, Vol. 8, no. 1, s. 37-60.

ROY, M. 1986. Áyurveda. In: R. Priyadarajan – S. N. Sen (eds.), *The Cultural Heritage of India, vol. 6: Science and Technology*. Calcutta: Ramakrishna Mission Institute of Culture, pp. 152-176.

RYMEŠ, M. 1998. Člověk a orgnaizace. In: J. Výrost, J. I. Slaměník (eds.), *Aplikovaná sociální psychologie*. Praha: Portál. s. 27-56.

SALNER, Peter. 1997. *Prežili holokaust*. Bratislava: Veda. 189 s.

SALNER, Peter. 2000. *Židia na Slovensku medzi tradíciou a asimiláciou*. Bratislava: Zing Print.

SALNER, Peter. 2005. *Cesty k identite*. Bratislava: Zing Print. 240 s.

SCHMÄDEL, D. – HOCHKIRCHEN, B. 2001. The results of an analysis based on a video of consultation in five áyurvedic medical practices. In: G. J. Meulenbeld – D. Wujastyk (eds.), *Studies on Indian Medical History*. Delhi: Motilal Banarsidass, pp. 207-214.

SIDALI, Katia L. – DÓRR, Andrea, C. – ZULIAN, Aline – RADIC, Ivana. 2013. How Do Slow Food Members Perceive GI-Regimes? Evidence from Germany, Italy and

Brasil. In: *CP 101 – Concepts and Institutions in Cultural Property 5/2013*. A Working Paper of the Göttingen Interdisciplinary Research Unit on Cultural Property. Göttingen: Georg-August-Universität.

SLNEKOVÁ, Veronika. 2010. K osudom židovskej komunity v Trnave v rokoch 1938–1945. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa. 338 s.

SMITH, M. F. – WUJASTYK, D. 2008. Introduction. In: D. Wujastyk – M. F. Smith (eds.), *Modern and Global Ayurveda. Pluralism and Paradigms*. Albany: State University of New York Press, pp. 1-28.

SNOW, David, A. – SOULE, Sarah, A. 2010. *A Primer on Social Movements*. New York: W. W. Norton.

SOPÓCI, J. 2007. *Teória sociálnej zmeny*. Bratislava. Univerzita Komenského Bratislava.

Spomienky perzekvovaných osôb. In: J. Pešek (ed.), *V tieni totality. Perzekúcie na Slovensku v začiatkoch komunistickej totality (1948 –1953)*. Bratislava: Historický ústav SAV, Nadácia Milana Šimečku, 1997. s. 177-216.

STANISZKIS, J. 2006. *Postkomunizmus. Zrod hádanky*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.

STEINFÜHRER, A. – HAASE, A. 2007. Demographic change as a future challenge for cities in East Central Europe. In: *Geografiska Annaler*, 89 b, č. 2, s. 183-195.

SÝKORA, L. 2007. Výzvy postsocialistického mesta. In: *ERA 21*, roč. 7, č. 2, s. 54-57.

Štatistický prehľad legálnej a nelegálnej migrácie v Slovenskej republike. 1. polrok 2013. Prezídium policajného zboru, Úrad hraničnej a cudzineckej polície. Online na: http://www.minv.sk/swift_data/source/policia/hranicna_a_cudzinecka_policia/rocenky/rok_2013/2013__I_polrok__UHCP_SK.pdf

TIDO, Jozef Gašpar. 2004. *Pamäti II*. Bratislava: Vyd. Spol. slov. spisovateľov.

TIRODKAR, M. 2008. Cultural Loss and Remembrance in Contemporary Ayurvedic Medical Practice. In: D. WUJASTYK – M. F. SMITH (eds.), *Modern and Global Ayurveda. Pluralism and Paradigms*. Albany: State University of New York Press, pp. 227-242.

Úrad vlády Slovenskej republiky (2011). *Jógjakartské princípy*. Online červenec 2013: http://www.government.gov.sk/jogjakartske-principy/?day=2013-02-01&art_datum_od=2012-02-01&art_datum_do=2012-02-01

VERDERY, K. 1991. A Prologue to the „Transition“. In: *American Ethnologist*, roč. 18, č. 3, s. 420-431.

VERDERY, K. 2004. The Obligations of Ownership: Restoring Rights to Land in Post-socialist Transylvania. In: HUMPHREY, C. – VERDERY, K. (eds.): *Property in question*. Oxford; New York: Berg, s. 139-161.

VRZGULOVÁ, Monika. 2000. Jewish Tradesmen and Craftsmen during the Slovak Republic Period 1939–1945. In: *Identity of Ethnic Groups and Communities. The Results of Slovak Ethnological Research*. Bratislava: Institute of Ethnology of Slovak Academy of Sciences, s. 105-120.

VRZGULOVÁ, Monika. 2007. *Deti holokaustu*. Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu, 151 s.

VRZGULOVÁ, Monika. 2011. Holokaust v životných príbehoch žien. In: Gabriela Dudeková a kol., *Na ceste k modernej žene*. Kapitoly z dejín rodových vzťahov na Slovensku. Bratislava: Veda, s. 403-422.

VRZGULOVÁ, Monika. 2012. *Videli sme holokaust* (2. rozšírené vydanie). Bratislava: Nadácia Milana Šimečku.

VRZGULOVÁ, Monika. 2013. Vykročili sme. Historická pamäť a kritická reflexia minulosti. In: M. Bútorá, Z. Bútorová, M. Kollár, G. Mesežnikov (eds), *Odkiaľ a kam. Dvadsať rokov samostatnosti*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky a Kalligram, s. 173-181.

WATSON, L. James – CALDWELL, Melissa L. 2007. Introduction. In: L. James Watson, Melissa L. Caldwell (eds.), *The Cultural Politics of Food and Eating*. (1. vydanie 2005). Malden – Oxford – Carlton: Blackwell Publishing, s. 1-10.

WEISS, G. M. 1980. Caraka Samhitá on the Doctrine of Karma. In: W. Doniger O'Flaherty (ed.), *Karma and Rebirth in Classical Indian Tradition*. Berkeley: University of California Press, pp. 90-115.

WEISS, G. M. 1986. Karma and Ajurveda. In: *Ancient Science of Life*. Vol. 6., No. 3, pp. 129-134.

WIESNEROVÁ, V. (2013). Frakce a sítě kooperace v LGBTQ hnutí. In: *Slovenský národopis*, roč. 61, s. 55-73.

WINSON, Anthony. 1993. *The Intimate Commodity: Food and the Development of the Agro-Industrial Complex in Canada*. Toronto: Garamond Press.

WINTER, Michael. 2003. Embeddedness, the New Food Economy and Defensive Localism. In: *Journal of Rural Studies*, 19, pp. 23-32.

WUJASTYK, D. 1998. *The Roots of Āyurveda. Selections from Sanskrit Medical Writings*. London: Penguin Books.

WUJASTYK, D. 2003. The Science of Medicine. In: G. Flood, (ed.), *The Blackwell Companion to Hinduism*. Oxford: Blackwell Publishing, pp. 393-409.

ZYSK, K. G. 2001. New Age Ayurveda or what happens to Indian medicine when it comes to America. In: *Traditional South Asian Medicine*. Vol. 6, pp. 10-26.

MIESTNY REGISTER

Afrika 23	Dudince 24
Albánska ľudová republika 23	Európa 21, 23, 27, 28, 34, 35, 37, 44, 50, 57, 66, 70, 72, 101
Amerika 23, 70	Európa, juhovýchodná 29
Amerika, južná 66	Európa, stredná 8, 11, 15, 16, 32, 100
Amerika, severná 37, 40, 41, 50, 66	Európa, východná 8, 11, 29, 32, 100
Anglicko 29	Európa, západná 15, 39, 40, 41, 48, 66
Argentína 79	Európska únia (EÚ) 46, 52, 55, 56, 59, 83, 87, 94, 97
Austrália 79	Francúzsko 40, 100
Ázia 23, 52, 59	Holandsko 26, 100
Banská Bystrica 7, 36, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 117, 119, 120, 121, 122, 124	Hont 45
Banská Štiavnica 117, 118, 121, 122	Horné Uhorsko 21
Banskobystrický kraj 33, 93	Hriňová 122
Bardejov 107	India 67, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 130
Bratislava 7, 21, 22, 39, 45, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 61, 62, 63, 64, 84, 93, 96, 116, 117, 120, 121, 126	Jelšava 121
Brazília 47	Jemen 22
Brusno 45	Komárno 116
Budapešť 122	Kórea 56
Čechy 25, 29, 82, 96	Košice 56, 94, 117, 124
Československo 5, 10, 22, 24, 25, 34, 39, 52, 57, 58, 59, 61, 62, 112, 116, 131	Kováčová 24
Česká republika 83, 96	Krahule 119, 122
Čína 56	Lehota pod Vtáčnikom 31
ČSR 101, 114	Líbya 22
ČSSR 23	Martin 116
Dolná Strehová 24	Môťová 22, 24
	Nemecko 26, 29, 47, 56, 58, 100, 125

New York 121
 Nitra 117
 Plešivec 123
 Podpoľanie 45
 Poľsko 40, 56, 100
 Prešov 106, 117
 Puna 74
 Rakúsko 26, 29, 56
 Raslavice 107
 Rumunsko 56, 100
 Rusko 22, 56
 Sásová 47
 Sekier 24, 26
 Slovensko 5, 7, 8, 15, 21, 22, 25, 29, 30, 31, 32, 33, 36, 37, 38, 40, 41, 44, 45, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 71, 72, 74, 75, 76, 77, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 86, 87, 88, 89, 90, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 100, 105, 110, 111, 112, 113, 117, 129, 130, 131, 132
 Slovenská republika 25, 40, 55, 56, 57, 79, 80, 83, 85, 89, 93, 97, 100
 Spojené štáty americké (USA) 66, 70, 72, 79, 109
 Srbsko 56
 Šahy 122
 Štúrovo 24
 Švajčiarsko 26
 Taliansko 40, 44, 47, 100
 Tatry 45
 Ukrajina 29, 56, 100
 Ural 22, 23,
 Vatikán 95
 Veľké Pole 120, 121, 122
 Viedeň 40, 122
 Vietnam 52, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64
 Zvolen 6, 21, 24, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 107, 110
 Žilina 113, 117, 122